(महाभारते)

भगवद्गीताष्टादशटीका
सहिता सष्टादशाध्यायः

२०२०

2727
115
complete

सप्तदशोध्यायः

शांकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
उत्तमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाअनुवाद ॥

अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्ध-
यान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः
१

शांकरभाष्यटीका १

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजोऽर्जुन उवाच
ये इति ये केचित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृ-
तिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धयावि-
ताः श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यान्विता संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कं-
चित् शास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया देवादी-
न् पूजयन्ति ते इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता इत्येवं गृह्य-
न्ते ये पुनः कंचित् शास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथावि-
धि देवादीन् पूजयन्ति ते इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त इति न परिगृ-
ह्यन्ते कस्मात् श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् देवादिपूजाविधिपरं किंचित्
शास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्र-
द्धयान्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्तस्मात् पूर्वोक्ता एव
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामेवंभू-
तानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठावस्था-
नमाहोस्वित् रजोऽथवा तम इति १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ता संप्रत्यास्तिकाना-
मेव शास्त्रानभिज्ञानां गतिं जिज्ञासया पृच्छतीत्याह तस्मादिति यजन्त इ-
ति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणं यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्त उत्सृज-
न्ति कथं तर्हि श्रद्धया यागादि कुर्वन्ति न हि मानं विना श्रद्धया याग-
दि कर्तुं शक्यमित्याशंक्याह श्रुतीति ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्तोपि के-
चित्तमुपेक्ष्य स्वानपेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते तेषामिह ये शास्त्रविधि-
मुत्सृज्येति ग्रहो भविष्यति नेत्याह ये पुनरिति तेषामत्रापरिग्रहे हेतुमपू-
र्वकं हेतुमाह कस्मादिति शास्त्रज्ञानानपेक्षावतां ग्रहेऽपि विशेषण-
मविरुद्धमित्याशंक्याव्याख्यातामेवमित्याह देवादीनि अश्रद्दधानतया न

श्री·
गी·टी·
सो·

ष्ठनस्तेति सम्बन्धः शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्वेच्छया
देवपूजादौ प्रवृत्तानामासुरेष्वेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मा
दास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति यस्मादिति पूर्वोक्ता
शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् तैः श्रद्धया क्रियमा
णं कर्म कुत्र पर्यवस्यतीति पृच्छति तेषामिति कानिष्ठेत्येतद्विवृणो
ति सत्त्वमिति १

स्वामिकृतटीका

उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धा मुख्या तु सात्त्विकी ^२ति सप्तदशे गौणश्रद्धाभेदवि
वोच्यते पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः न स सिद्धि
मवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य कामकारेण वर्त्तमानस्य ज्ञाने
धिकारो नास्तीत्युक्तं तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया याव
र्त्तमानानां किमधिकारोस्ति नास्ति वेति बुभुत्सयार्जुन उवाच य इति ये शा
^४ने स्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थबुद्धानमलस्यं वर्त्तमानानां तत्रसं
तेनेषां श्रद्धया यजनानुपपत्तेरास्तिका बुद्धिर्हि श्रद्धा न वासौ शास्त्रज्ञान
वतां शास्त्रविरुद्धेर्थे संभवति तेन वाधिकृतत्वत्रिविधा भवति श्रद्धाय
जन्ते सात्त्विका देवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्चायतो नाम शास्त्रोल्लंघिनो यद
^वा श्राल यन्ते श्रद्धान्विताः शास्त्रज्ञान स्याहा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमा
चारपरंपरावशेन श्रद्धया क्वचिद्देवताराधनादौ प्रवर्त्तमानास्तेषां केवलमा
नोयमर्थः ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य स्वबुद्ध्यालस्यादनादृत्य केवल तेनेश्र
माचारप्रामाण्येन श्रद्धयान्विताः संतो यजन्ते तेषां तु का निष्ठा का
स्थितिः किमाश्रयः तामेव विशेषेण पृच्छति किं सत्त्वमाहो स्विद्रजः
अथवा तम इति तेषां नाहपूर्वीदेवपूजा प्रवृत्तिः किं सत्त्वमाश्रिता रजः संश्रि ^सं
ता वा तमः संश्रिता वेत्यर्थः श्रद्धायाः सात्त्विकत्वात्तच्छास्त्रज्ञालस्येन वा
शास्त्रानादरस्य च राजसतामसत्वात्तेषां संदेहः यदि सत्त्वमाश्रिताः
तर्हि तेषामपि सात्त्विकत्वात् यथोक्ता न सत्त्वेनाधिकारः स्यादन्यथा नेति प्र
श्नार्थः १

पिशाचभाष्यटीका

तामसविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसीति भगवद्वचनं श्रुत्वार्जुन उवाच
शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयंति तेषां निष्ठा स्थितिः सत्त्वमथ

वा रज आहो तम इत्यर्जुनस्य प्रश्नः १

रामानुजभाष्यटीका ५

विधिमुत्सृज्य श्रद्धयान्विता ये यजन्ते तेषां निष्ठा का किं सत्त्वमाहो
स्वित्‌ रजः अथ तमः निष्ठा स्थितिः स्थीयते अस्यामिति सत्त्वादिरेव
निष्ठेत्युच्यते तेषां किं सत्त्वे स्थितिः किं वा रजसि किं वा तमसीत्यर्थः
एवं पृष्टः श्रीभगवान् अशास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च या
गादेर्निष्फलत्वमस्य दिनिधाय शास्त्रार्थस्य च यागादेः स्वरूपविभा
गप्रदर्शनेन शास्त्रीयमाहात्म्यं ख्यापयन्नाह १

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

शास्त्रविधिमनालोच्य ये व्यवहारमाचरन्ति तेषां का गतिरिति प्रश्नः
१

परमार्थप्रपाटीका ७

पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यादिना शास्त्रविधिमुल्लङ्घ्य
प्रवृत्तस्य सिद्धिर्नास्तीत्युक्तं तदेव पृच्छन्नर्जुन आह ये शास्त्रवि
धिमिति ये शास्त्रविधिं विधिनिषेधात्मकमुत्सृज्य दुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा अज्ञानाद्वा त्यक्त्वा केवलं लौकिकाचार
परंपरायां श्रद्धान्विता यजन्ते तेषां का निष्ठाव
स्थितिः सत्त्वमाहोस्विद्रजस्तमः
यजन्ते सात्त्विकाद्देवान्नित्य
स्विल्लोपधानेनैव वेति
र्थः १ ॥

वनमालीटीका ८

सत्त्वादिगुणभेदाद्धि श्रद्धादीनां तदात्मनो त्रैविध्यं माधवो ब्रूते कृपया
भक्तवत्सलः त्रिविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वा
अश्रद्धयानमुत्सृज्य कामकारमात्रेण यत्किंचिदनुतिष्ठन्ति ते सर्व
पुरुषार्थायोग्यत्वादसुराः केचिच्च शास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्धयानन्तर्यात
तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयो
ग्यत्वाद्देवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धं येन शास्त्रीयं विधिमालस्यादिव
शादुपेक्ष्य श्रद्धया वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनु
तिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविध्युपेतालक्षणाभावात् असुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वका
नुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्ति किं वा दे
वेष्विति सम्भयप्रदर्शनाद्देवकोटिनिश्चायकादर्शनाच्च संदिहानोऽ
र्जुनः पृच्छति यत्रति ये पूर्वाध्याये निर्णीताः ते देवा वा असुरा वा

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰
२

णः शास्त्रविधिमुत्सृजति विधानमुल्लंघ्यालस्यादिवशादनादृत्य नास्
रवदश्रद्दधानाः किंतर्हि वृद्धव्यवहारानुसारेण श्रद्धयान्विता यजंते देव
पूजादिकं कुर्वंति तेषां न शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्वं निषिद्धं देवासु
रविलक्षणानां निष्ठा का कीदृशी तेषां शास्त्रविध्यनपेक्षाश्रद्धापूर्वि
का च सा यजनादिक्रियाव्यवस्थितिः हे कृष्ण भक्तापकर्षण किं सत्व
सात्विकी तया प्रसति सात्विकत्वात्ते देवाः आहो उत पक्षांतरे किं रजस्तमः
राजसी तामसी चेति तया प्रसति राजसत्वात्तामसत्वाच्चासुरास्ते सत्वमित्ये
का कोटिः रजस्तम इत्यपरा कोटिरिति विभागस्तापनायाहोशब्दः १

इ[illegible]वैजयन्तीटीका १

सात्विकादिप्रभेदत्वं वस्तूनां तानसिद्धपेक्षस्य प्रश्नानुसारेण कृष्णः सा
सदशेऽवदत् । एवं तावत्सोऽध्यायेवेदविहितविधिना वेदोक्तं कर्म कु
र्वंति ते दैवा महिषयके त्तानेप्राप्य मोक्षं प्राप्नुवंति ये तु वेदविधिना तदु
क्तं कर्म न कुर्वंति त आसुरा मत्तानमप्राप्य नरकं यांतीत्युक्तमिदानीं शा
नें स्त्रविहितं कर्म कुर्वतो लक्षणं तेषां सत्वादिगुणभेदाद्वैविध्यं शास्त्रवि
हितं कर्म कृतामासुरत्वेन [illegible]फलत्वे वोच्यते नत्राशास्त्रीयाणां कर्म
णां श्रद्धावतां कस्मिन्गुणोऽवस्थितिरस्ति सत्वे वा रजसि वा तमसि वेति
जिज्ञासया पार्थेन उवाच ये शास्त्रवि[illegible]धिमिति ये पुरुषाः शास्त्रविधिं पा
हतोः ग्रंथस्यातिगंभीराशयत्वेन निरतिशयदुष्प्रवेशस्य वेदस्य विधिम
मेदं कर्तव्यमिति प्रेरणारूपमुत्सृज्य नत्वाप्रमादालस्यादिना प
रित्यज्य श्रद्धयान्विता यजंते यज्ञादीकर्म देवासुरपुरुषाभ्यां विलक्षणा
नां तेनानां निष्ठास्थितिः का भवति सत्वे किं सत्वगुणसंश्रयास्थितिः
आहोस्वित् रजोगुणसंश्रया किंवा तमोगुणसंश्रया यादि तेषां सात्विकी श्र
द्धा नहिं दैवसंपद्वत्वेन भगवज्ज्ञानाधिकारित्वा मोता राजसत्वे यदि तु राज
सी तामसी वा तत्तस्तासुरसंपद्वत्वेन तज्ज्ञाना नधिकारित्वान्संसारा ह नें
त्वापित्सुकेन प्रश्नाशयः मध्येनिवेशितेनाहोशब्देन दैवासुरकोटिद्व
यापवादेनानेति नमकृष्णेति संबोधनेन सदानंदरूपत्वात्त्वमेवैन
स्तं वेवेत्सिनान्यः कोपीदृशोऽतातः तोमेवदेति सूचितम् १
दि॰

नमः परमात्मने ॐ त्रिविधाः कर्मानुष्ठातारो भवंतिके विच्छास्त्रविधिं ज्ञा
त्वाप्यश्रद्धया नमुतत्स्वकामकारमात्रेणयत्किंचिदनुसारेणैव निषि
द्धं वर्जयंतो विहितमनुतिष्ठंति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पू
र्वाध्याये निसिद्धं येतुशास्त्रीयंविधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्याश्रद्धयान
तयैवहद्व्यवहारमात्रेणनिषिद्धं वर्जयंतो विहितमनुतिष्ठंति शास्त्रीय
विध्युपेक्षालक्षणेनासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वककर्मानुष्ठानलक्षणेनच
देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेषु तनुभवंतु किंवा देवेषुस्वभयधर्मद
र्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च संदिहानः यः पूर्वाध्यायेनानि
र्णीताः तदेववृद्धास्त्रानुसारिणः किंतु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचो
दनामुत्सृज्यालस्यादिवशादनाहृत्य नासुरवदश्रद्धधानाः किंतु
वृद्धव्यवहारानुसारेण श्रद्धयान्विताः यजंतेदेवतेषां शास्त्रविधिमनपेक्ष्य ^श्रुतादिकं कुर्वंतीति ये ब्रां
श्रद्धापूर्विकावसायजनादिक्रियाव्यवस्थितिः हे कृष्ण भक्ताघक ^त्रिविध्युपेक्षा श्रद्धाभ्यां
र्षणकिंसत्वंराजसनामसत्वादस्तरास्ते सत्वमित्येकाकोटिः रज ^निश्चिन्नदेवासुरवित
स्तमश्चत्यपराकोटिरितिविभागतापनायाहोशहः १ ^र्नानिश्चाकार्काद्वयी

स्वयंज्योतिर्ब्रह्मश्रुतिशिखरगीतं निरवधिजगद्धामाद्वैतं प्रकृति
पुरुषांतर्गतमजं महेशाद्याराध्यं व्रजयुवतिभिः स्वाधममनंतं महः
श्रीकृष्णाख्यं सुखनिधिमहं नौमिसततं १ त्रिविधाः कर्मकर्तारो
भवंतिपुरुषाभुवि केविच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्धाहीना विहायते
कामकारेणयत्किंचिदनुतिष्ठंतिनेतराः केविच्छास्त्रविधिंज्ञात्वा
श्रद्दधानानयोत्तमाः ३ निषिद्धं वर्जयंतो येऽनुतिष्ठंति यथाविधि ते
पुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इत्यभिबोधितं ४ आलस्यादिवशाद्येतूपे
क्ष्यशास्त्रविधिं स्वयं श्रद्दधानतयाहद्व्यवहारैकदर्शनात् ५ नि
षिद्धं वर्जयंत स्युकुर्वंतिविहितं सदा शास्त्रीयोपेक्षणात्तेकिं प्रोक्ता अ ^ति
सुरेषुवा ६ श्रद्दधानतयाकिंवा देवेष्विति विनिर्णयन् अर्जुनः
संदिहानः सन्नुक्तावश्रीहरिंप्रति ७ श्रुतिस्मृतिविधिं त्यक्त्वाय श्रा

श्री॰ गी॰ टी॰ सं
3

लस्यादिनाजनाः देवपूजादिकंवृद्धव्यवहारानुसारतः ८ श्रद्धयान्वयाति
स्वयंकुर्वंत्यानंदसागरं देवासुरविभिन्नानांतेषांनिष्ठासात्विकीदृशी रे
किंसात्विकीदेवनिष्ठाराजसीवायक्षनामसी १ १

नीलकंठीटीका २

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतइतिप्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुनउवाच येइति ये
पुरुषाः शास्त्रविधिं शास्त्रपदेनात्रश्रुतिसदाचारकुलाचारागृह्यंते
सर्वेषांतेषांधर्मेप्रमाणत्वात् तत्रयोविधिगतोविधिविधेयंतदुत्सृ
ज्यसर्वात्मनापरित्यज्ययजंतेपूजयंतितानतकृपादीन् ममित्राकृतो
यंकूपोगंगाशतादप्यधिकोऽत्रैवस्नानपानावगाहनपरिचर्याप्र
दक्षिणप्रक्रमणकृपादेतत्सेवनादहमिष्टफलंअवशंप्राप्स्यामीति
तत्रहेतुः श्रद्धयान्विताः संतस्तेषांनिष्ठास्थिकाकीदृशी किंस
त्वंसात्विकीवापित्रेरूपेश्रद्धाधिक्यदर्शनात् किंरजः राजसीवाते
षांनिष्ठाशास्त्रातिक्रमेणकामकाररूपत्वात् अहोइतिप्रश्ने किंतमः
तामसीवातासांनिष्ठारंगेरजनधीरिवाशास्त्रीयायाअसमरूपत्वबुद्धे
विपर्यासरूपायाः दर्शनात् यद्यपितद्भाष्येहवृद्धव्यवहारदर्शना
देवश्रद्धयान्वितयादेवादीन्यजंतेतदुक्तं तत्राप्यविगीतव्यवहृश्य
वहारोग्राह्यः अविगीतेस्मिंस्तामसत्वादिशंकायाअयोगात् १

आनंदीटीका ३

तस्माच्छास्त्रंप्रमाणमितिपूर्वाध्यायान्तोपदेशार्थसमंबंधपूर्वि
कयायेप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विता इत्यविधिपूर्वक
तोपदेशंलक्षणपरीक्षाविषयीकर्तुमर्जुनउवाच शास्त्रविधि
मुत्सृज्याकृत्यातिप्रकारमनुत्सृज्य अविधिपूर्वकमेवश्रद्ध
यायेयजंते तेषांसात्विकीवाराजसीवातामसीवानिष्ठास्यादि
त्यर्थः ॥ १ ॥

रामकंठीटीका ४

तदनेनोक्तमिदमपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येणशा
स्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्ययद्बलक्षणस्वकर्मपरित्यागायहितो

येयदुपमस्तंत्वयानश्चास्त्राभासत्वादशास्त्रमेवानीयथाप्रतिपा
दितशास्त्रनिश्चयावहितत्वेनत्वयाभवितव्यमितिसिद्धांतमत्र
संशयानोर्जुनउवाच येकेचित्कर्मणिशास्त्रोक्तंविधिंपरित्यज्य
श्रद्धयानिर्विकल्पफलसंभावनयाव्याख्यानलक्षणयान्विताः
संतोवर्तंतेक्रियास्वव्यवहरंतितेषांकानिष्ठाकासिद्धिः किंस
त्वंकिंसात्विकीसिद्धिस्तेषामित्यर्थः आहोस्विद्रजोराजसी ।
अथकिंतमस्तामसी [illegible] ॥

तास्विकी [illegible]टीका १५ ॥

पूर्वस्मिन्नध्यायेदैवःसर्गःसत्वप्रकृतिर्गीतार्थावधारणेधि
कारी आसुरःसर्गोरजस्तमःप्रकृतिरनधिकृतइत्येवंभ
वतासंक्षिप्तोक्तमपि अधुनादैवासुरसर्गस्यविभागेनाधि
कारानधिकारनिश्चयायपिप्रक्षिषुरर्जुनउवाच येकेचिच्छा
स्त्रोक्तंविधिमिदंकर्तव्यतारूपमुत्सृज्यत्यक्त्वा श्रद्धयास्तिक्य
बुद्ध्यान्विताःसंतोयजंते देवताराधनात्मिकांयागक्रियांका
मकारतोनुतिष्ठंति तेषांकानिष्ठाकास्थितिः कआश्रयः ।
तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्वंकिंवारजःकिंवातमः किं
सत्वसंश्रिताः रजस्तमसीवा [illegible]
[illegible]गवानुवाच १ ॥

पैंबोलेटीका

ज्ञानाधिकारकारणंतस्याश्चास्त्रविधानोक्तंकर्मत्तानासात्विकी
श्रद्धामाख्योदेहतरीतिनिर्णीतंत्रिविधाश्रद्धासमरुषाध्यायेनिरू
प्यतेतत्रषोडशाध्यायांतेकामकारेणप्रवर्तमानस्यज्ञानेऽधिका
रोनास्तियथाशास्त्रंप्रवर्तमानस्याधिकारोस्तीत्युक्तेतत्रपुनः
प्रकृतिस्वरूपशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामोऽकरंविनाश्रद्धयावर्तमा

गी·
स·टी·
५

नातंकिमपिकारोप्मिन्नेवेति संदिहानोऽर्जुनः पृच्छति अथ ये शा
स्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्वा न सम्यक् प्रवर्तमानाः
न च येते वा कारकविधिं अज्ञानवशात्सम्यक् प्रवर्तमानस्य सा प्र
वर्तीत्याह ये शास्त्रेति तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इति भगवद्वाक्याल्ल
ब्धवीज अर्जुन उवाच हे कृष्ण तत्र यः श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्र
विधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धयान्विताः सन्ति
क्षेत्रज्ञा से पूज्याद्देवादीन् यजन्ते तेषां एवं भूतानां का निष्ठा
किं सत्त्वं अवस्थानं उत रजः उत तमः देवादीनां पूजा किं सात्त्विकी
राजसी तामसी वेत्यर्थः १

रणवीरसमसिद्धोधिनी॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः रणवीरस्य समितः प्रोल्लासो विजयस्य
सो यदीत्यनादरुमोऽपि ऽः साधुमपि साधये ॥ एवमर्जुनस्य
युद्धविषये धर्मत्वाभासेन जातायां तावत्ततः सकाशान्निहतावतं
तरं स्वयमेव वेद धर्मं धर्मः स्यात् न त्वधर्म इह कृष्णोऽयं धर्मसंस्थापनार्थ
मेवावतारः किमिति निंद्यमपि मत्सारथ्याचरणं स्वीकृत्य स्व
बांधवं परमप्रेमास्पदं च मामस्मिन्समरे नियोजयेत् ततः स्यादेव क
श्चिद्दोष इति संजातविचिकित्सावशेन कार्यएव दोषाय इत स्व
भाव इत्यादिना भगवता समवतारणमापद्य कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ प्रमाणतया तद्वाक्यस्यैवोपन्यासमुपक्रम्य भगवताध्यायपंच
दशकेन वैष्णवप्रदर्शनपुरस्सरं तिःसंपादयता मापाद्य यः शा
स्त्रविधिमित्यनेन शास्त्रोल्लंघनेऽपि हि कामुष्मिकापवर्गिकसिवि
धफलहानिमुक्त्वा तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इत्यनेन शास्त्रस्य का
र्याकार्यव्यवस्थापकत्वं प्रतिपादितं तत्र सावशेषो वस्तुधर्मो व श्रा
नुमपसंहृते तत्र शास्त्रपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण लग्ना
सीव देशमात्रमाश्रित्य वृद्धादिलक्षणस्वकर्मैव वा परवर्णोचितं
वा फलाच प्रयभावसंभावनाहृदयस्य हेकेदेव कमाचरतो

किंलक्षणा सिद्धिरिति संशयानोऽर्जुन उवाच । ये शास्त्रविधिमि
ति । शास्त्रं नाम सर्वदा साक्षात्कृततत्त्वयथास्थितार्थतत्त्वस्य परमगु
रोः परस्यामस्याविसंवादिवचनं वेदरूपं श्रुतिमूलत्वात्स्मृतेः
तद्वाक्येविन्यादुक्तं वेदलक्षणं ज्ञेयं तस्य शास्त्रस्य विधिं तत्प्रति
पादितमनुष्ठेयपौर्वापर्यमुत्सृज्य उच्छृंखलवृत्तानात्मसमादरस्या
दिनावानादत्य श्रद्धयान्वितायाऽणां समर्पयधर्मस्तेन चाभिमत
सिद्धिरित्येवं वचनमात्रे फलावश्यंभावनिश्चयलक्षणयान्वि
ताः शुक्रा ये केचन वीराः वर्तंते स्वधर्मभूतं शुद्धादिके परधर्मभूते
तपश्चरणादौ वा कर्माणि विषये प्रवृत्तिमंतो भवंति यजंते इति
पाठे तद्देवतांतराणि भजंते यद्वा यजंते श्रद्धदेवतामनन्या स
मन्य पात्रादीयद्विधिं संधाय शुद्धयज्ञं समारभंत इत्यर्थः हे कृ
ष्ण तेषां कानिष्ठा किंलक्षणा सिद्धिः किंसत्त्वं आहो रजः उत त
मः सत्त्वादिगुणमध्ये किं गुणात्मरूपेत्यर्थः अत्रायं भावः फलसं
भावनापूर्वं स्वधर्मे प्रवर्तनात्सात्त्विका कर्मोल्लंघनेन रागस्या
लोपाज्ञानेनानस्यादिना च तामस्यासिद्ध्यावश्यं भाव्यमिति
तत्रत्रयाणामेव निमित्तानां संभवात्संदेहस्य द्वैविध्यमिति १॥

मधुभाष्य

उणभेदात्मयं वयत्यनेनाध्यायेन शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्र
द्धयैव वेद इत्यादि गंतव्याः सर्वदृश्यो हि जन्मनेति ।
विधिमुत्सृज्योदितैः येवै वेदं न पठंते न चार्थं वेदोऽसिता
ज्ञानं विद्धि सान्न बुद्धीनिति च मोक्षधर्मे स्मृतिः अन्य
थातामसाऽत्येवोच्येत न च विमन्य यदि साविकात्मादि
नोऽस्य श्रमलाः नहि वेदविरुद्धोऽयमः वेदोऽखिलो धर्ममूलं
स्मृतिशीले च तद्विदामिति हि श्रुतिः वेदप्रणिहितो धर्मो
ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः इति भागवते अतो विमन्याह ॥१॥

5

भाषानुवादटीका

तत्वज्ञान के अधिकारी होने मे जो सात्वकी श्रद्धा है सोई मुख्य कारण है यह पूर्व कहा है इससे अब सत्रहें अध्याय मे भगवान श्रद्धा के तीनि भेद कहैंगे और जो सोरहे अध्यायमे यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य ऽपि वर्तते कामचारतः इस तेईसयें श्लोक मे कहा कि वेद शास्त्रकी विधि छोडि अपनी इच्छाके अनुसार कर्म करने वाले को तत्वज्ञान नही होता है तो विधित्याग करि श्रद्धा से कर्म मे वर्तमान जनो को तत्वज्ञानका अधिकार है कि नही यही ज्ञान होनेकी इच्छा से अर्जुन कहते हैं कि जो मनुष्य वेदशास्त्रकी विधिको दुःख समझकर अथवा आलस्य से त्याग करिके केवल लोकाचार के अनुसार श्रद्धायुक्त होय यज्ञ दान आदि कर्म करते हैं उनकी निष्ठा कहे स्थिति कैसी होती हैं इसीको पूछते है कि हे कृष्ण उनकी जो देव पूजा अथवा यज्ञ आदि है सो सात्विकी राजसी किम्वा तामसी है यह तीन प्रकार की शंका होती है जो ये पूर्वोक्त कर्मकारी लोग सतो गुणी होय तो सात्विक हैतसे तत्वज्ञान मे उनका अधिकार होसकै है और जो सतोगुण युक्त न होंय तो नही होशकता है यह पूछने का तात्पर्य है १

दोहा

जोशास्त्र विधिको त्यागके यज्ञकरें श्रद्धाहीन तिनकी का गति कृ-
ष्ण दे सतरज [illegible] तम कहो तीन १॥

6

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसा
स्वभावजा सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृ
णु २

शाङ्करभाष्यंटीका १

एतदुक्तं भवति यातेषां देवादिविषया पूजासा किंसात्विकाहोस्वि
द्राजसुत तामसीति सामान्यविषयोयं प्रश्नोनाप्रविभज्य प्रतिवच
नमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभगवानुवाच त्रिविधा त्रिःप्रकारा भ
वति श्रद्धायस्यां निर्षयात्वं पृच्छसि देहिनांसास्वभावजा जन्मा
न्तरकृतोधर्मादिसंस्कारोमरणकालेभिव्यक्तः स्वभावउच्यते
ततोजाता स्वभावजा सात्विकी सत्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया
राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया तामसी तमोनिर्वृ
त्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधात्तामुच्यमानां श्रद्धां
शृणु सैवंत्रिविधा भवति २

आनंदगिरिकृतटीका २

कार्य्याणां कारणैर्व्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एतदिति विशेषनिष्ठ
मुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति कि
मिति श्रद्धात्रैविध्यं प्रश्नाननुगुणमुच्यते तत्राह यस्यामिति श्रद्धाप्र
विकायां क्रियायामिति यावत् श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह सा स्वभाव
जेति स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति जन्मान्तरेति
कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह सात्विकीत्यादिना कथमुक्ता श्रद्धास्व
भावजेति तत्राह तामिति २

स्वामिकृतटीका १

अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रान्वयात्ततः
प्रवर्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्विकीएकविधैवश्रद्धा
लोकाचारमात्रेणतुप्रवर्तमानानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्विकी

श्री०
गी० टी०
६

राजसीतामसीचेतित्रिविधाभवतितत्रहेतुः स्वभावजास्वभावः पूर्व
जन्मकृतधर्माधर्मसंस्कारः मरणकालेभिव्यक्तः प्रादुर्भूतः सन्स्वभा
वउच्यतेतस्माज्जातास्वभावजास्वभावमन्यथाकर्तुंहिसमर्थंशास्त्रो
क्तविवेकज्ञानं [illegible]तेषांनास्तिअतः केवलंपूर्वस्वभावेनभवंतीश्रद्धा
त्रिविधाभवतितामिमांत्रिविधांश्रद्धांशृणुतद्व्यवसायात्मिका
बुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना २

पिशाचभाष्यम्टीका ४

तस्यप्रतिवचनं श्री० श्रद्धायाआस्तिकबुद्धिःस्वभावजाजन्मांतरानु
ष्ठितपुण्यपापसंस्कारोमरणकालेअभिव्यक्तः स्वभावउच्यतेसाच
सत्वेभवासात्विकी २

भगवान् अशास्त्रविहि
श्रद्धायालत्तपूर्वकस्य
ादेर्निष्फलत्वहृदिनि
श्चित्यास्यतद्योगादे
नत्रैविध्यप्रतिपादयि
[illegible]यश्रद्धात्रैविध्यंता
ह॥

रामानुजभाष्यम्टीका ५

त्रिविधेति सर्वेषांदेहिनांश्रद्धात्रिविधाभवति साचस्वभावजा
स्वभावःस्वासाधारणोभावःप्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचि
विशेषः यत्ररुचिस्तत्रश्रद्धाजायते श्रद्धाहिस्वाभिमतंसाधयतेत
दितिविश्वासस्तत्पूर्विकासाधनेत्वरा वासनारुचिविश्वश्रद्धा
वात्मधर्मागुणसंसर्गजातेषामात्मधर्माणांवासनादीनांजन
कादेहेंद्रियांतःकरणविषयगताधर्माःकार्यैकनिरूपणीयाः
सत्वादयोगुणाःसत्वादिगुणकदेहानुभावजस्यर्थः ततश्चेयंश्रद्धासा
त्विकीराजसीतामसीचेतित्रिविधातामिमांश्रद्धांशृणु साश्रद्धाय
स्वभावात्तंस्वभावंशृणित्यर्थः २

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

तदशेमरंश्रद्धानुसारेणदीयते [illegible]तत्रवायमाशयः शास्त्रंनामकि
लपदपाताद्वेषितबुद्धिपूर्वकत्वविहीनंतथापरामर्शदाढ्य
पबोधस्यातंत्रादेवहृदयंगमत्वंनफलादिस्वभावंश्रद्धावि
मर्षतिः कांदवाकृत्वपरमार्थपरमब्रह्मस्वभावंस्वतंत्रप्रस

रनयोन गतोथस्वभावाद्बहिः प्रसरपर्यन्तं समस्तस्य गुणवादिरूपाद्यवहा
रप्रसिद्धप्रवाहपरम्परापर्यन्तं यदाह तदिदं वस्तु तिशीले इति नत्वस्व
तपवहिताहितोपदेशाय कार्याकार्यविवेकं यत्स्वभावतः एव सत्वा
तिरेकस्य कुमाररूढयस्तेनाचरितं शास्त्रितमेव अप्यस्तु राजस्तमः क
लुषीकृतः शास्त्रोक्तमप्याचरन्नाचरति शास्त्रार्थस्याकार्त्स्न्येनानुष्ठानात्
शास्त्रं हि सत्ववतामेव फलवदिति शास्त्रमेवाह यस्य हस्तौ च पादौ च मन
श्चैव सुसंयतम् विद्यातपश्च शीलं च स तीर्थफलमश्नुते नास्यासंयत
त्वात् तस्माच्छास्त्रतः परित्यक्तकामक्रोधमोहेषु सफलः इति तात्पर्यम
ध्यायस्य तदेवैतत्स्थानात्तेस्यापार्थोन्वाचनेविद्रियते केवलं पादविप्र
तिपत्तिनिवारणायैव लिख्यते २

परमार्थप्रपाटीका १

न तु शास्त्रविधेरुल्लंघनेन शास्त्रार्थमबुद्ध्वा वा नायं यजनासंभवात् नापरः
श्रद्धानुत्पत्तेः आस्तिकबुद्धिर्हि श्रद्धा न चासौ शास्त्रज्ञानवतां शास्त्रविरुद्ध
संभवतीति पर्यालोच्य भगवानाह त्रिविधेति देहिनां मनुष्याणां स्वभा
वजा श्रद्धा त्रिविधा भवति प्राचीनसंस्कारः स्वभावस्तस्माज्जाता स्व
भावजा स्वभावमन्यथाकर्तुं समर्थं शास्त्रोत्थज्ञानं न तु तेषां
नास्ति अतः केवलं सत्त्वरजस्तमःप्रधानप्राचीनसंस्कारेण
श्रद्धा त्रिविधा तां शृणु २ ॥

वनमालीटीका २

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयायजन्ते ते श्रद्धासत्त्वादियुते नतये सात्विका
श्रद्धयान्विताः स्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेष्विष्टिं यन्ते तेन तत्फलेन व युज्यन्ते
ये नराजसानामस्याव श्रद्धयान्विताः स्तु राजशास्त्रीयसाधनेष्वि क्रि
यन्ते न वा न फलेन युज्यन्त इति विवेकेनाज्ञेन तस्य संदेहमपाकर्तुमा
ह त्रिविधेति यया श्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा देहिनां
स्वभावजा नन्वान्तरङ्गधर्मादिशुभाशुभसंस्कार इदानीन्तनज धर्मा
न्मारंभकस्वभावः स त्रिविधः सात्विको राजसस्तामसश्चेति तेन जनि
ता श्रद्धा त्रिविधा भवति सात्विकी राजसी तामसी च कारणानुरूपत्वा
त्कार्यस्येत्याह ये जन्मानि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विद्वांसा कारणैकात्

श्री· गी·टी· स·

पत्वादेकरूपासात्विकीचराजसीतामसीचेतिप्रथमचकारार्थः शास्त्रनि
रपेक्षां प्राणिमात्रसाधारणीस्वभावजा सैव स्वभावैस्त्रिविधा त्रिविधे
त्येवकारार्थः उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थश्चरमश्चकारः यतः प्रागभवी
यवासनाख्यस्वभावाभिभावकशास्त्रीयविवेकविज्ञानजा देहिनां ना
स्ति अतस्तेषां स्वभाववशात्त्रिधा भवंतीनां श्रद्धां शृणु उक्त्वा च देवासु
रस्वभावं स्वयमेवावधारयेतिभावः २

ज्ञसमवैनपत्नीटीका २

एवमर्जुनेन पृष्टो भगवान् शास्त्रीश्रद्धायास्तत्सर्वं कयागादेः कर्मणा
स्वनिष्फलत्वं मनसि निधाय सत्त्वादिगुणतः शास्त्रीयकर्मणस्त्रैवि
ध्यं प्रतिपादयितुमादौ शास्त्रीयश्रद्धायास्त्रिविधनामवाचत्रिविधति
मा ये देहिनः प्रदालस्यक्लेशादिभ्यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यथाश्रद्धया दे
वादीन्यजंते तेषां देहिनामनादित्रिगुणात्मिकाप्रकृतिसंस्कृतानां
देहवतां प्राणिनां सा श्रद्धा सात्विकी राजसी तामसी चेत्येवंरूपेण त्रि
विधा त्रिप्रकारिका भवति तेन श्रद्धायास्सत्त्वगुणाहतित्वादेकविधत्वं
ने प्रसिद्धे कथमस्यास्त्रैविध्यं त्वं वदसीति चेत्तत्राह स्वभावजा स्वस्यान्य
नोभावः प्राचीनशुभाशुभकर्मनिमित्तकसंस्कारस्तस्माज्जातोऽत्रा
यद्यपि सत्त्वगुणाहतित्वेनैकविधैव श्रद्धा तथाप्यंतःकरणस्य धर्मिणा
स्तद्धर्मस्य स्वभावस्य च सत्त्वादिगुणतस्त्रैविध्यात्तज्जायास्तस्या अपि त्रै
विध्यं न समंजसमित्याशयः तां वक्ष्यमाणामिमां श्रद्धां शृणु सावधाने
द्वृ नत्वं श्रवणं कुरु न स्वभावजाया गुणतस्त्रैविध्यत्वेपि कर्मानेकवि
धत्वेन तस्या अप्यनेकविधता प्राप्नोति तापवकारो योगव्यवच्छेदार्थ
व कः शंखः पाण्डुर एवेतिवत्तेन स्वभावमन्यथाकर्तुं दमा शास्त्रजन्य
विवेकज्ञानविषयिणी शास्त्रोक्तानुष्ठानकारयित्री ज्ञानभक्तिजनक
त्वेन परंपरया मुक्तिप्रदा श्रद्धा स्वभावजायास्त्रिविधाया भिन्ना भ
वतीति सूचितम् २

मधुसूदनीटीका १

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया यजंते ते श्रद्धाभेदात्त्रिविधाः तत्र ये सा
त्विकाः श्रद्धयान्विताः ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनैः यथा क्रियंते तत्फले

नच युज्यंते येतु राजसास्तामसाश्च श्रद्धयान्वितास्तेऽसुराः न शास्त्रीय
साधनेऽधिक्रियंते नवा तत्फलेन युज्यन्ते इति विवेकेनाऽज्ञेन संदेह
मपनिनीषुः श्रद्धाभेदं यथा श्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजं
ते सा श्रद्धा देहिनां स्वभावजा जन्मांतरकृतो धर्माधर्मादिशुभाशुभ
संस्कारः इदानींतनजन्मारंभकः स्वभावः स त्रिविधः सात्विको राजस
स्तामसश्चेति तेन जनिता श्रद्धापि त्रिविधा भवति सात्विकी राजसी ता
मसी च कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य यान्वारब्धे जन्मनि शास्त्रसंस्का
रमात्रजा विद्वेषा सा कारणैकरूपत्वादेकरूपा सात्विक्येव न राजसी
तामसी वेति प्रथमवकारार्थः शास्त्रनिरपेक्षा तु प्राणिमात्रसाधा
रणी स्वभावजा सैव स्वभावस्याधिभावकं शास्त्रीयं विवेकविज्ञानम
नादृत्य शास्त्राणां देहिनां नास्ति अतस्तेषां स्वभाववशात्त्रिविधा भ
वतीतां श्रद्धां शृणु ज्ञात्वा च देवासुरभावे स्वयमेवावधारयेत्यर्थः २

सदानंदीटीका ११

सात्विका श्रद्धया युक्ता देवाः शास्त्रोक्तसाधने अधिक्रियंते युज्यंते
तत्फलेन च साधकाः १ राजस्या येन तामस्या श्रद्धया संयुतास्तेन
नाधिक्रियंते शास्त्रीये युज्यंते न तत्फलेन न २ इत्येवं हि विवेकेन स्व
भक्तस्यार्जुनस्य च संदेहाच्छित्तये श्रद्धाभेदं श्रीश उवाच ह ३ शास्त्रो
क्तविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धया यया जन्मांतरीयधर्मादिसंस्कार
णा पुनानेन ४ जन्मारंभकः सोयं स्वभावस्त्रिविधो गुणैः
सात्विको राजसश्चैव तामसश्चेति तेन सा ५ त्रिविधोत्पादिता
श्रद्धा सात्विकाद्यभिधावती श्रद्धां तां च शृणु ज्ञात्वा स्वयमेवाव
धारय ६ देवासुरस्वभावेन सा यथा भवति त्रिधा ७ २

नीलकंठीटीका १२

एवं सामान्यतः पृष्टे सामान्येनोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः
प्राग्भवीयो धर्माधर्मोत्तो जाता स्वभावजा यदि प्राग्भवे सात्विको देव
तापूजादिधर्मः तेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्विक्येव श्रद्धा भवति य
दि राजसो यक्षादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजारू
पस्तर्हि तामसी श्रद्धा भवति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां

श्री० गी०टी० सं० 1

भवतितांमयाख्यायमानांशृणु २

अत्रोत्तरंभगवानुवाच

आनंदीटीका १३

त्रिविधाहिसतीश्रद्धादेहिनांस्वस्वभावसदृशीभवति सात्त्विकानांसात्त्विकी राजसिकानांराजसी तामसिकानांतामसी तालक्षमाणयाःशृणु २ ॥

रामकंठीटीका १४

अत्रोत्तरंभगवानुवाच— यथाश्रद्धयैवकेवलयाऽन्वितानांसिद्ध त्वेसस्वत्वमितितः सात्त्विविधाभवति तद्यथा सात्त्विकीराजसीतामसीचेति यतोदेहिनांमायोपाधिततनानांदेहाद्यहंप्रत्ययनिबंधनभेदानांजीवानांस्वभावजासौ तेहिदेवासुरसर्गभेदेनप्रतिपादितस्वरूपाः तत्रदैवसर्गभाजांसात्त्विकसत्वादागतः सत्वगुणहेतुकःस्वभावःस्वरूपंयेषांतेषांश्रद्धाताहृश्यैव तथासुरसर्गभाजांरजस्तमोगुणप्राधान्यात्तद्धेतुकोद्विप्रकारः स्वभावोराजसतामसस्तश्रद्धापितेषांताहृश्यैव तेनेदमुक्तंभवति सात्त्विकस्वभावानांसात्त्विकीश्रद्धासाशास्त्रविध्युपपन्नैवभवति यातुराजसस्वभावानांसाराजसीशास्त्रविध्याभासयुक्ताभवतितमसस्त्रिविधानोपपन्ना तामसीतुशास्त्रविधिहीनैवेतिविभागस्यवक्ष्यमाणत्वादतोयाशास्त्रविधिहीनासासात्त्विकीनभवति यातुशास्त्रविधियुक्तासानराजसीनापितामसीत्येवंविधस्वरूपास्ताःश्रद्धामयाविभज्योच्यमानास्त्वमवधारय २ ॥

अत्रोत्तरंश्रद्धानुसारेणश्रीभगवानुवाच— लालसिकी वत्सलीटीका १५ ॥

देहिनांदेहाद्यहंभावेनतिष्ठतांजीवानांसाश्रद्धासत्वगुणकार्यभूता यदुक्तंश्रीभगवतैवशमोदमस्तितिक्षेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिर्निवृत्तिरिमास्ताःसत्वस्यहितयइति स्वभावजास्वभावात्स्वरूपविस्मरणरूपाजीवस्यबीजभूतात्कृत्याख्यातातासाचत्रिविधाभवति सत्वोद्रेकात्सात्त्विकी रजसउद्रेकाद्राजसी तमसउद्रेकात्तामसी

तिनामेवश्रद्धामास्तिकाबुद्धिं त्रिविधांमत्नः स्पष्ट
गुणकार्यभूतायाः श्रद्धायाः कथंराजसत्वामसत्व
त्वाभ्यांनिर्देशइत्यतआह २ ॥

पंचोलटीका

अश्रद्धैवविधांवदनश्रीभगवांस्तत्रोत्तरमाह त्रिविधेति यस्माःश्र
द्धायानिष्ठामवस्थानेतेषांदेहिनांत्रिविधाभवा
तिस्वभावजाजन्मांतरकृतधर्मादिसंस्कारोमरणकालेअभि
व्यक्तःप्रादुर्भूतःस्वभावउच्यते तस्माज्जातास्वभावजासात्वि
कीदेवादिपूजाविषयाराजसीयक्षरादसपूजाविषयातामसी
प्रेतपिशाचादीनांपूजाविषयाएवंत्रिविधाश्रद्धामनुच्यमानांशृणु २

रत्नावीसमसिद्धोधिनी ॥

अथोत्तरंभगवानुवाच त्रिविधेति स्पष्टार्थोयंश्लोकः किंतत्स्वभा
वजेतिस्वाभावोजन्मांतरीयसंस्कारस्तस्माद्धेतोरुत्पन्नेत्यर्थः
तत्रदैवस्वभावानांसात्विकीश्रद्धा साचशास्त्रविधियुक्तैवभव
ति आसुरस्वभावानांतुराजसी तामसीचक्रमेणपासुत्रविध्या
भासयुक्तासर्वथाशास्त्रविधिहीनैवचभवति किंतत्कंभवति
ययाश्रद्धयायुक्तानांसिद्धोसंपादितोसि तस्यापवशैविध्येनसि
द्धेरपितादृक्त्वमितिनिमित्तांतरंतत्रनास्तीति २॥

मधुभाष्य

त्रिविधेत्यादिना तत्वाददृष्टाविनानुष्टुपा योयच्छ्रद्धः
सएवसः सात्विकश्रद्धःसात्विकअन्यादिकःसात्विक
श्रद्ध अन्यादिविभज्याह २॥

10

भाषाअनुवादटीका

इसका उत्तर भगवान श्रीकृष्ण कहते है कि यह जो वेद शास्त्र के क्रमसे भगवदर्चन करने वालों की सात्त्विकी श्रद्धा एकही प्रकार की है पर हां लोकाचार अनुसार कर्म्म अनुष्ठान करने वालों की जो श्रद्धा सोई सात्त्विकी राजसी तामसी तीन प्रकार की होती है जिसका कारण यह है कि स्वभाव कहे पूर्वकर्म के संस्कार वशते उत्पन्न जो श्रद्धा उसको स्वभावजा कहते हैं इससे स्वभाव को अन्यथा करने मे निश्चित समर्थ जो शास्त्रोक्त विवेक ज्ञान सो लोकाचार कर्म्म करने वालों को नहीं है इससे शुद्ध पूर्व स्वभाव के क्रमसे उत्पन्न जो श्रद्धा सो तीन प्रकार होती है सो तीन भेद हमसे सुनो परन्तु भगवत अर्चन विषयक सात्त्विकी श्रद्धा जो एकही प्रकार है सोभी व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन इस दूसरे अध्यायके एकतालीशयें श्लोक में कही गई है यह जानो २

दोहा

श्रद्धा त्रिविधा होतहै जनके स्वभावकर सात्त्विकी राजसी तामसी ताको सुनतुं फेर २ ॥

२४

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धाम
योयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

सत्त्वेति सत्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्व
स्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते
द्धा श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायः अयं पुरुषः संसारी जीवः कथं यो यच्छ्रद्धो या
श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव त॰ स जीवः ३ च्छ्रद्धानुरूपः स एव

आनंदगिरिकृतटीका २

प्राचीनकर्म्मोद्बोधितानि विविधा वासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः
श्रद्धाया निमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानं तस्या दर्शयति सत्त्वमिति
विशिष्टचित्तोपादाना श्रद्धा तत्र त्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वोक्तस्यार्थः
कथं निष्ठायां सात्त्विकादिप्रश्नद्वारा श्रद्धायास्त्रैविध्यनिरूपणमु
पक्रममिति सत्वानः शङ्कते यद्येवमिति श्रद्धेयं विषयमभिध्याय
स्तया तत्रैव वर्तत इति मत्वाह परिहरति उच्यत इति श्रद्धामयत्व
प्रश्नपूर्वकं कथयति कथमिति श्रद्धा खल्वाधिक्कृते पुरुषे प्रादु
र्येण प्रवृत्तेपि तस्य श्रद्धामयत्वसिद्धिरित्यर्थः ३

स्वामिकृतटीका ३

ननु च श्रद्धा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव श्रीभगवतोद्वेप्रतिनि
र्दिष्टत्वात् यथोक्तं शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः तु
ष्टिस्त्यागोस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिरित्येताः सत्वस्य हेतय
इत्यतः कथं तस्यास्त्रैविध्यमुच्यते सत्यं तथापि रजस्तमोयुक्तपुरुषा
श्रितत्वेन सत्वस्य त्रैविध्यात् श्रद्धाया अपि त्रैविध्यं घटत इत्याह सत्वा
नुरूपेति सत्वानुरूपा सत्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽविवेकिनो
वा लोकस्य श्रद्धा भवति तस्मादयं पुरुषो लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धा
विकारस्त्रिविधया श्रद्धया विक्रियत इत्यर्थः तदेवाह यो यच्छ्रद्धः
यादृशी श्रद्धा यस्य स एव सः तादृश्या श्रद्धया युक्त एव सः यः पूर्वं सत्वो

श्री· गी·टी· सं

त्कर्षेण सात्विकश्रद्धया युक्तः पुरुषः स पुनस्तादृश एव भवसंस्कारेण सा
त्विकश्रद्धायुक्त एव भवति यस्तु रजस उत्कर्षेण राजसश्रद्धायुक्तः
स पुनस्तादृश एव भवति यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसश्रद्धायुक्तः
स पुनस्तादृश एव भवतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानेष्वेवं सा
त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था शास्त्रजनितविवेकस्तु ज्ञानशक्ता
नां तत्स्वभावविजयेन सात्विक्यैकैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ३

पिशाचभाष्यम् टीका ४

सत्वानुरूपा स्वभावानुरूपा श्रद्धा प्राचुर्येण यस्मिन्पुरुषे या सा श्र
द्धा यथा यमी दावस्तीति बुद्धिः श्रद्धया यस्य सा सात्विकी राजसी ताम
सी वा स यन्मयः सः स एव पुरुषः सैव श्रद्धानुरूपकर्मफलभा
क्त्वन्त्वेवं तया धैसेति वक्तव्ये कथं स एव स इति नायं दोषः स
र्वेनाम्नाभिधेयवद्ददत्वात् ६

रामानुजभाष्यम् टीका ५

सत्वेति सत्वमन्तःकरणं सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा
भवति अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तं तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः
सशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः श्रद्धामयोयं पुरुषः
श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः यो यच्छ्रद्धः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया यु
क्तः स एव सः स तादृशश्रद्धापरिणाम पुण्यकर्मविशेषः श्रद्धा
युक्तश्चेत्पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोगः
इत्युक्तं भवतीति योगं न देव विहरतीति ६

सप्तहार्थं ६

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ ॥ सत्वानुयेत्यत्र सत्वशब्दः स्वभाव
॥ पर्यायः अयं पुरुषो ह्यात्मा श्रद्धयैवन्यथारोपरिवर्तिन्याव पूर्णसंबद्धः
सच तन्मय एव बोद्धव्यः + ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

= तीमेतदाह सत्वानुरूपेति सर्वस्य प्राणिनः सत्वानुरूपविशिष्ट
संस्कारोपबृंहितान्तःकरणानुरूपा व्यक्तया यत आस्तिकबुद्धिः
सत्वं तरेणोत्पद्यते तथा सति गुणप्राधान्यवशात्त्रिविधा भ
वति एवमयं पुरुषः संसारी श्रद्धामयपुरुषस्त्रिविधया विविक्त
इति तदाह यो यच्छ्रद्धो यादृशी श्रद्धा यस्य सो यच्छ्रद्धस्तादृशश्र
द्धया युक्त एव सः ३ ॥

वनमालीटीका ८

प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनानुरूपनिमित्तकारणवैविध्येन श्र
द्धावैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानान्तःकरणवैविध्येनापि तद्वैचित्र्यमाह
सत्त्वेति सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानं त्रिगुणापञ्चीकृतपञ्चम
हाभूतारब्धमन्तःकरणं तच्च कचिद्[illegible]द्रिक सत्त्वमेव यथा दे
वानां कचिद्रजसाभिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनां कचित्तमसाभिभूत
सत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनां मनुष्याणां तु शास्त्रीयेणामिश्रमिव तच्च शा
स्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वे रजस्तमसी अभिभूय क्रियते शास्त्रीय
विवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा स
त्त्ववैचित्र्याद्धि त्रिधा भवति सत्त्वप्रधानेन्तःकरणे सात्त्विकी रजःप्र
धाने तस्मिन् राजसी तमःप्रधाने तस्मिंस्तामसीति हे भारत यत
यादृष्टं तेषां निष्ठा केति नचोत्तरं शृणु अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यः कर्मा
धिकृतः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणः पुरुषः श्रद्धामयः प्राचुर्येणाभि
न श्रद्धाप्रस्तुतेनेति तन्मयत्ववचने मयट् अत्र मयो यत्तच्छब्दत अतो
यो यच्छ्रद्धः या सात्त्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स एव तदनुरू
प एव सः सात्त्विको राजसस्तामसो वा श्रद्धयैव निष्ठा व्याख्यातेत्यभि
प्रायः २

कुसुमवैजयन्तीटीका ३

स्वभावजा याश्चैतत्करणानुसारेण त्रिविधतामाह सत्त्वानुरूपेति
हे भारत सर्वस्य ब्रह्मादिपिपीलिकान्तस्य पुरुषस्य श्रद्धा सत्त्वानु
रूपा सत्त्वं गुणत्रयात्मकमन्तःकरणं तस्यानुरूपा समाना भवति सत्त्व
प्रधानान्तःकरणस्य सात्त्विकी रजःप्रधानान्तःकरणस्य राजसी तमः
प्रधानान्तःकरणस्य तामसी श्रद्धा भवतीत्यर्थः सत्त्वशब्दो देहेन्द्रिया
दीनामुपलक्षणार्थः देहेन्द्रियादीनामपि यथायथं सात्त्विकत्वा
सत्त्वादयो गुणा भवन्ति तत्स्थानस्थानां श्रद्धापि भवतीत्यर्थः अतो यं लौकि
कः पुरुषः पूज्यप्रजादिभावयुक्तो जनः श्रद्धामयः त्रिविधश्रद्धाप्र
चुरः पुरुषो यच्छ्रद्धो यया देवादिविषयया पूज्यादिविषयया यक्षराक्षसा
दिविषयया वा तदः प्रेतादिविषयया वा युक्तो भवति स एव सः स

देवादिपूज्यश्रद्धावान्पूजकोपिसएवपूज्यदेवादिगुणशुक्लएवनत्वम
पुण्यकर्म्मश्रद्धाशुक्लस्सपुण्यफलेस्तुविपापकर्मश्रद्धावंतःपापफ
लेष्वेवभवतीत्याशयःभारतेत्यनेपुण्यवतःश्रद्धैतत्करणस्याव न
शेजातस्यतवापिसात्त्विकीश्रद्धाभवतीतिसूचितम् ३

मधुसूदनीटीका १

प्राग्भवीयांतःकरणगतवासनारूपनिमित्तकारणवैचित्र्येणश्र
द्धावैचित्र्यमुक्त्वानुपादानांतःकरणवैचित्र्येणापीत्याह स त्व
त्वेप्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणपंचीकृतपंचमहाभूतारब्ध
मंतःकरणं तच्चक्वचिदुद्रिक्तसत्त्वमेवयथादेवानां क्वचिद्रजसा
भिभूतसत्त्वंयथायक्षादीनांक्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वंयथाप्रेतभू
तादीनांमनुष्याणांतुप्रायेणव्यामिश्रमेवनचशास्त्रीयविवेकज्ञा
नेनोद्भूतसत्त्वंरजस्तमसीअभिभूयक्रियतेशास्त्रीयविवेकज्ञानशू
न्यस्यतुसर्वस्यप्राणिजातस्यसत्त्वानुरूपाश्रद्धासत्त्ववैचित्र्याद्धिविचित्रा
भवति सत्त्वप्रधानेंतःकरणेसात्त्विकीरजःप्रधानेतस्मिन्राजसी
तमःप्रधानेतुतस्मिंस्तामसीतिहेभारत महाकुलप्रसूतत्वादवि
रनेतिवा शुद्धसात्त्विकत्वंद्योतयति यत्त्वयापृष्टंतेषांनिष्ठाकेति
तत्रोत्तरंशृणु अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यःकर्माधिकृतःपुरुषस्त्रिगुणां
तःकरणसंपिंडितःश्रद्धामयःप्राचुर्येणास्मिन्श्रद्धाप्रसूतेतिन
द्रुत स्व...वचनेमयट्श्रद्धामयोयज्ञइतिवत् अतोयोयच्छ्रद्धःयासात्वि
कीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसएवश्रद्धानुरूपएवसः सात्वि
कोराजसस्तामसोवाश्रद्धैवनिष्ठाव्याख्यातेत्यभिप्रायः ३

सदानंदीटीका ॥

प्राग्भवीयमनोनिष्ठवासनानांविचित्रतानिमित्तमस्तिश्रद्धायावैचि
त्र्यमेवेत्युदीरितं १ इदानींतदुपादानमनसोवैचित्र्येणापिच श्रद्धावैचि
त्र्यमाहेशोमहामायानियामकः २ सत्त्वप्रकाशशीलत्वादंतःकर
णमुच्यते कचिदुद्रिक्तसत्त्वंतद्यथास्तित्रिदिवौकसां ३ कचिद्रजोभि
भूतंतद्यक्षादीनामनोयथा कचित्तमोभिभूतंतद्यथाप्रेतादिदेहिनां ४

मनुष्याणां तत्तत्त्वं ब्रवीमि श्रद्धा यशो भवेन तत्र शास्त्रीयबोधे नोक्त
नसत्त्वं रजस्तमः ५ क्रियते वा भिन्नै वन त्रयात्तन त्वाणं सर्वस्य
प्राणिजातस्य श्रद्धा सत्वानुसारिणी ९ सत्वप्रधाने जनो सात्त्विकी
पूर्वकृत्यजा रजः प्रधानेन तस्मिन् सा राजसी पूर्वकर्मजा ० तमःप्रधा
नेन तस्मिन् सा तामसीति त्रिधा सस्ता कानिष्टेति त्वया सर्वद्ये यतत्रो भवन्
यते ८ शास्त्रीय तत्तान भूयो यं कर्म एण्यधिकृतः पुमान् श्रद्धामयोस
निष्ठापि या या या श्रद्धयैव हि ४ यायस्य सात्त्विकी श्रद्धा राजसी
वा यत्तामसी श्रद्धानुरूपपवासि सप्रमानितिनिर्णयः ११

नीलकंठीटीका १२

ननु श्रद्धा वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रद्धाया आत्मदर्शन
साधनत्वेन तैः गत्वमत्र चानेकः शंकैस्यास्यास्तत्वं तामसत्वं चोच्यत इत्य
तस्त्राह सत्वेति प्राक्कर्मसंस्कारो पेतन्याहृदो बुद्धि सत्वं सात्त्विकं
राजसं वा तदनुरूपै व सात्त्विका दि रूपादेवता दिपूजा सफलाव
श्यं भावनिश्चयात्मिका श्रद्धापि भवति तथाच पुरुषो पि श्रद्धाम
यः श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यो यया श्रद्धया पेतः स एव स शनि
सात्त्विका श्रद्धया पेतः सात्त्विक एव राजस्या राजसस्तामस्या ताम
स इति एवं सति यस्तिान्क्रूरभक्तः पूर्वं पुण्यवशात्तं देववन्न
मतेन तर्हि तं सात्त्विकं पेर लौकिम वेदवास्न नस्मं तिमि मकर्म
त्यागनिमित्तमपि दोषमस्या पनुदति यदि त्वेनं मंत्रादिना सिद्धं
पूर्ववासनावशायतादि रूपं मन्यते न तानातं राजसं राजसाय त्वाय
वानगच्छंति नास्य काम कारवतो नित्यकर्मत्यागजं दोषमपने
तुमर्हति नहिदेवतापराधीय तैस्त्रात्तं शकाते यदि त्वयं नेतः पि
तामतुरं टं वा साधि हेतिसर्वधर्मं मत्का पतमस्यापि यंक्तं पं श्रज
यामीति मन्यते तदा तं पितरि प्रेतत्व बुद्धि योगा द्विपर्यं स्तं तामसं
प्रेता एवान् गच्छंति तद्भो रौदैवा श्च नरके पातयंति १

आनंदीटीका १२

पुनदेवाह पूर्वजन्मवासनावासितं चित्तं सत्वमित्युच्यते प्रसि

+ इत्युपक्रम्य स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह ॥

श्री॰ इह हि लोके महासत्त्वा इत्यल्पसत्त्वा इति च ॥ २ ॥

गी॰टी॰ रामकंठीटीका १४

सं॰ + इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावा
१५ नुसारिणी श्रद्धा भवति एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी
तमोगुणप्रधानचित्तस्य तामसीत्यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्ये म^
न संक्षिप्योक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशांशिकतया ना
नात्वाद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धायामपि न तु सर्व
केनैव चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यमित्थं श्रद्धायाः
सत्त्वादिरूपत्वमाख्यातमिदानीं सत्त्वस्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं
आचष्टे अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसंघातमात्रनिबद्धात्म
स्वभावः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकस्तन्मयः पुरुषो यच्छ्रद्धः
या सात्त्विकादिका यस्य मनोहृष्टा स एव भवति यस्य सात्त्विकी
श्रद्धा स सात्त्विको यस्य राजसी श्रद्धा स राजसो यस्य तामसी श्रद्धा
स तामस इति किमनेनोक्तं भवति एवं सत्त्वानुरूपा श्रद्धा स
र्वस्य भवतीत्युक्तम् इदानीं तु श्रद्धानुरूपं सर्वस्य सत्त्वं भव
तीति प्रतिपादितमतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्वि
कादावन्योन्यकारणत्वमनादिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र
तात्पर्यं [illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥

सत्त्वगुणकार्यभूतायाः श्रद्धायाः कथं राजसतामसत्वाभ्यां निर्देश इत्यत आह ॥

लासिकी[illegible]टीका १५

+ सर्वस्य त्रिविधगुणविशिष्टस्य भूतग्रामस्य श्रद्धा सत्त्वाकार्य
हे भूता सत्त्वानुरूपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी भवति सत्त्वोद्रेके सा
त्त्विकी रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्याभिभूतत्वे राजसी तामसी चेति अभि हैतु
यस्माद्व्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः तथा हि अधार्मिकैर्विपक्षैरभि
भूतस्य धार्मिकैर्विपक्षैरभिभूतस्याधार्मिकस्य राज्ञः परिवारश्चा हे
स्थितैर्विपक्षमतानुसार्येव भवत्येवं श्रद्धापि ननु एवं सत्यपि ततः
किमित्यत आह ॥ श्रद्धामयोऽयमिति अयं पुरुषो जीवः श्रद्धा

मयः श्रद्धयैव प्राचुर्येण सात्विकादिस्वभाव उपलक्ष्यते यतोयः
पुरुषोयच्छ्रद्धः याहृशा सत्वादिरूपया श्रद्धया युक्तः सएव
पुनस्ताहृशः सात्विको राजसस्तामसो वा भवति [illegible]
[illegible] विशेषवम् ॥३॥

पंचोलेटीका

श्रद्धायाः सत्वप्रकृतित्वेपि अंतःकरणस्य रजस्तमोमिश्रत्वेन त्रैविध्यात् तच्छ्रद्धायाः अपि त्रैविध्यमाह सत्वानुरूपेति हे भारत सर्वप्राणिजातस्य सत्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतांतःकरणानुरूपा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिर्भवति अयं संसारी पुरुषः जीवः श्रद्धामयो श्रद्धावहुलो याहृशया श्रद्धया युक्तः सएव सः श्रद्धानुरूप एव भवति ३॥

रणवीरसमिद्धोधिनी।

अथ स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं दर्शयति सर्वस्य जनस्य श्रद्धा सत्वानुरूपा स्वभावतारतम्यानुसारिणी भवति तेन यस्यांतःकरणं सत्वगुणप्रधानं भवति तस्य सात्विकी श्रद्धा यस्य रजोगुणप्रधानं तस्य राजसी यस्य तमोगुणप्रधानं तस्य तामसीति श्रद्धायाः स्वभावानुरूपत्वमुक्तम् इदानीं स्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं प्रदर्शयति श्रद्धामय इति अयं पुरुषः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिको भवति ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धः यया सात्विकादिकया श्रद्धया युक्तो भवति सः सएव भवति ताहृशः सात्विकादिक एव भवतीत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

३॥

१ इसपर कहते हैं कि हां श्रद्धा सात्विकी है क्यों कि श्रीभगवानने एकादश स्कन्धके पचीशवें अध्याके द्वितीय श्लोक से सत्व का ये रूप ही भगवान उद्धव के प्रति निर्देश किया है कि शम दम तितिक्षा ज्ञान तप सत्य दया स्मृति तुष्टि त्याग अनिच्छा श्रद्धा लज्जा औ आत्म निर्हेति कहे आत्मसुख ये सब हतो सतोगुण ही की हैं इस से श्रद्धा तीन प्रकार कैसे कहते हैं जो ऐसा कहो तो सुनो कि हां सत्य कहते हो पर तथापि रजोगुण औ तमोगुण के संयोगसे सत्वगुणकी तीन प्रकारता है तिस्से सात्विक श्रद्धा भी जो तीन प्रकार होती है सोई कहते हैं कि जो पूर्व सात्विक स्वभाव था सो उसके संस्कारसे फेरभी सात्विक श्रद्धायुक्त होता है और जो रजोगुण प्रकाशथा सो रजोगुण स्वभाव होता और तमोगुण वालोंकी तमोगुणी श्रद्धा होती अर्थात् तामसयुक्त होता है इस कारण लोकाचार कर्मकारी ऐसे सात्विक राजस तामस स्वरूप तीन प्रकार श्रद्धाका निर्देश मात्र कहे देखाया है परन्तु जो लोग शास्त्रज्ञान से प्रगट विवेक ज्ञान से युक्त है तिनका स्वभाव सर्वोत्तम होनेके वास्ते एकही प्रकार श्रद्धा होती है इतनाही इस प्रकरणका तात्पर्यार्थ है १

दोहा

स्वभाव सदृश सभजीवकी भारत श्रद्धा होय श्रद्धामयजोपु
रुषहै यतश्रद्धकहिये सोय ३॥

16

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रे
तान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ४

शंकरभाष्यंटीका १

ततश्च कार्येण लिंगेन देवादिपूजया सत्वादिनिष्ठा नमेयेत्याह
यजन्त इति यजन्ते पूजयन्तिसात्विकाः सत्वनिष्ठादेवान् यक्षरक्षां
सि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्येयजन्ते
तामसाजनाः ४

आनंदगिरिकृतटीका २

तथापि कथं सत्वादिनिष्ठा यथोक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातुं शक्येत्याशंक्या
ह ततश्चेति अधिकृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् दे
वावस्वादयोयक्षाः कुवेरादयोरक्षांसि नैरृतादयः स्वधर्माच्च
प्रच्युताविप्रादयोदेहांतादूर्ध्वं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः पश्चाच्च यथाय
थमाराध्य देवादयः सात्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छ
न्तीति सामर्थ्यादवगन्तव्यं ४

स्वामिकृतटीका ३

सात्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयतियजंतइति सात्विका
जनाः सत्वप्रकृतीन्देवानेवयजंतेपूजयंतिराजसास्तुरजःप्रकृ
तीन्यक्षान्रक्षांसिचयजंते एतेभ्योन्येचविलक्षणास्तामसाजना
स्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंतेसत्वादिप्रकृतीनांतत्तद्दे
वतानांतत्पूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्विकत्वादिज्ञातव्यमित्य
र्थः ४

पिशाचभाष्यमटीका ४

लिंगवचनाभावात्देवदर्शयति पूजयंतिसात्विकाःश्रद्धोपेताः४

रामानुजभाष्यमटीका ५

सत्वगुणप्रचुराःसात्विकाःश्रद्धायुक्तादेवान्यजंतेदुःखासंभिन्नोत्कृ
ष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषयाश्रद्धासात्विकीत्युक्तंभवति
राजसाजनाः यक्षरक्षांसियजंतेअन्येतुप्रेतान्भूतगणांश्चयजंतेदुः

श्री·
गी·टी·
से

खसंभिन्नात्मसत्त्वजननीराजसीअज्ञाङ्गःखप्रायातत्त्वसत्त्वजननीता
मसीत्यर्थः एवंशास्त्रीयेष्वेवयागादिषुअज्ञप्रवृत्तेषुगुणतः फलवि
शेषंप्रशास्त्रीयेषुतपोयोगप्रभृतिषुमदनुशासनविपरीतत्वे
ननकश्चिदपिसुखलवः अपित्वनर्थएवेतितद्विनिहितंअजय
न्नाह ४ अभिनवयमकृतटीका ९
सप्रष्टार्थं ४ ॥ परमार्थप्रपाटीका ॥ स्पष्टोर्थः ४॥
[illegible]प्राणिनः यक्षसत्वान् [illegible] कृतः
[illegible] पावतका [illegible] मत्वमंतवेतानो [illegible]
[illegible] भवति एवमप्यत्र [illegible]
[illegible] चितवनितदाह [illegible]
[illegible] सपदसः ४ यजंतेसात्विका देवानिति स्पष्टार्थः ८
वनमालीटीका ८
अज्ञात्तानामतीनिष्ठांज्ञापयिष्यतिकेनोपायेनसाज्ञायतामित्यपे
क्षितेदेवपूजादिकार्यलिंगेनानुमेयमाह यजंतइतिजनाःशा
स्त्रीयविवेकहीनाःयेसात्विकाश्रद्धयादेवानिंद्रादीन् सात्वि
कानयजंतेतेसात्विकाज्ञेयाः येचयक्षान् कुवेरादीनरक्षांसि
रात्नसांश्चनिर्ऋतिप्रभृतीनराजसानयजंतेतेराजसाज्ञेयाः ये
चप्रेतानविप्रादयःस्वधर्मात्च्युतादेहपाताद्दूहैवायवीयदेह
मापन्नाउल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाःप्रेताभवंतीतिमनु
क्तानपिशाचविशेषांश्चभूतगणांश्चसप्तमातृकादींश्चताम
सानयेयजंतेतेतामसाज्ञेयाः अन्यइतिपदंत्रिष्वपिवैलक्षण्ये
ननायसंबध्यते ४ कुसमवैजयंतीटीका ९
ननुसर्वेषांसत्वरजस्तमोगुणवत्त्वेऽप्यवातेषांभेदःस्वीत्यपे
क्षायामावरणाभेदेनसात्विकादिभेदमाहयजंतेइतियेसात्विका
सात्विकाश्रद्धावत्त्वसत्त्वगुणप्रचुराःशास्त्रीयविवेकज्ञानविहीनाः
केवलस्वाभावनयाश्रद्धयैवदेवान्सत्त्वगुणप्रकाशान्निंद्रवरुणाव

सुरुद्रादीन् यजंते तेऽदुःखामिश्रसुखनिमित्तदेवयजनविषयाः सा
त्विकाः श्रद्धावंतोऽप्येते शास्त्रीयविवेकज्ञानश्रद्धातो भिन्ना भवंति
ये राजसाः यक्षरक्षांसि कुबेरकर्बुरादीनि राजसा नियतं ते तेऽदुःख
मिश्राल्पसुखहेतुश्रद्धावंतोऽप्यन्ये शास्त्रीयविवेकसंविशुद्धातो भि
न्ना भवंति ये तामसा जनाः प्रेतभूतगणान्वायवीयदेहादुल्कामु
खान्पिशाचपूतनादिसंज्ञान् भूतगणान् वेतालकूष्मांडभैरवा
दिसंज्ञान् च शाक्तसप्तमातृकादीन् तामसान् यजंते तेऽदुःखब
हुलाल्पसुखहेतुश्रद्धावंतोऽन्ये शास्त्रीयज्ञानहेतुश्रद्धातो
भिन्ना भवंति एते सर्वे प्रमादालस्यक्लेशाधिक्यस्त्यक्तवेदविष
योपि कदाचित् बलवद्दैवसंपत्त्या लब्धवैदिकसत्संगाः संतः
स्वस्वभावांस्त्यक्त्वा वेदाधिकारिणो भूत्वा वेदविवेकजन्यज्ञान
पितृश्रद्धायुक्ता भवंतीति भावः ४ ॥

मधुसूदनी टीका

श्रद्धाज्ञातासमीतो निष्ठां ज्ञापयिष्यति केनोपायेन साज्ञायता
मित्यपेक्षिते देवपूजादिकार्यलिंगेनानुमेयेत्याह जनाः शा
स्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभाविक्या श्रद्धया देवान्वसुरुद्रादीन् सा
त्विकान् यजंते तेऽन्ये सात्त्विका ज्ञेयाः ये च यक्षान् कुबेरादीन् रक्षां
सि च राक्षसान् निर्ऋतिप्रभृतीन् राक्षसान् यजंते तेऽन्ये राजसा ज्ञे
याः ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रच्युता देहपातादूर्ध्वं वायवी
यं देहमापन्नाः उल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवंतीति
मन्वुक्तान् पिशाचविशेषान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च ता
मसा ने ये यजंते तेऽन्ये तामसा ज्ञेयाः जन्या इति पदं त्रिष्वपि वैलक्ष
ण्यद्योतनाय संबध्यते ४ ॥

सदानंदी टीका

श्रद्धाज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति सापि च ज्ञायतां कथमित्युके
नुमेया कार्यलिंगतः १ शास्त्रीयज्ञानहीना ये स्वाभाविक्या तया
युताः श्रद्धया सात्त्विका देवान्यजंते रुद्रमुखकान् २ ते जनाः सा
त्विका ज्ञेया ये तु यक्षांश्च राक्षसान् यजंते राजसास्तेऽन्ये ज्ञातव्याः

श्री॰ नी॰टी॰ सं॰ 18

[illegible]जनाः चु प्रेतान् पिशाचभेदानन्ये मातृकादींश्चतामसा [illegible] तेभूतसंघांस्तेज्ञातव्यास्तामसाजनाः ४ ॥ ४ ॥

नीलकंठी टीका

ऊतपतदेवं कल्पते यस्मात्सात्विकादयोदेवादीनेवयजंते इत्याह यजंतइति यजंति पूजयंति ४ ॥

आनंदीटीका १३ ॥

एतदभिव्यंजकंक्रियाविशेषमाह सात्विकाजनादेवानिंद्रादी
न्यजंते स्वस्वकल्पविधानेनार्चयंतीत्यर्थः राजसायक्षादीं
विनाशास्त्रान्तरैरर्चयंति तामसाः फलकामनयाश्रुतिविरु
द्धाभिः स्वबुद्धिविद्याभिर्यजन्ते ॥ ४ ॥

तदेवंत्रिप्रकारायाः श्रद्धायाअभिव्यंजकंक्रियाविशेषमाह —

रामकंठीटीका १४

सात्विकाः सत्वगुणमयविग्रहाः सत्वगुणमयान्देवांश्चेंद्राग्निप्र
जापतिप्रभृतीन्यजन्ते शास्त्रोक्तविधिपूर्वकंपूजन्ते एवंराजसा
यक्षादीन्शास्त्राभासविधिपूर्वकंयजंते तामसाश्चप्रेतादीनशा
स्त्रविहितेनैवविधानेनयजंते [illegible] ॥

श्रद्धायाअभिव्यंजकंकार्यविशेषमाह

लासिकी [illegible]टीका १५

सात्विकाजनाः सत्वप्रकृतीनिंद्रादिदेवान्यजन्ते पूर्वयंति राज
साजनारजः प्रकृतीन्यक्षान्रक्षांसिश्चयजन्ते एतेभ्योन्ये विलक्ष
णास्तामसाजनास्तामसानेवभूतान्प्रेतांश्चयजन्ते यजनात्म
केनकार्येणसत्वादिप्रकृतयोज्ञेयाः प्रेतानितिविप्रादयः स्व
धर्मप्रच्युतादेहपातादूर्ध्वंवायवीयंदेहमापन्नाउल्कामुखक
कटपूतनादिसंज्ञाः प्रेताभवन्ति इति [illegible] ॥ ॥

पंचोले टीका

देवपूजादिकार्यलिंगेनसत्वादिनिष्ठानुमेयेत्याह यजंतेति ।
सात्विकाः देवान्यजंते पूजयंति राजसाः यक्षरक्षांसिपूजयं
ति अन्येतामसाः जनाः प्रेतान्भूतगणांश्चसप्तमातृकादीन्
पूजयंति ४ ॥

सात्विकादिभेदव्यंजकंकर्मविशेषमाह यजंतइति स्पष्टार्थो
यंश्लोकः प्रकृतेतमनसादेवादीन्यजावा यारादीयक्षमिन्द
15 धतेइत्यर्थः ४ ॥

मधुभाष्य

यजंतइत्यादिना भगवत्कथनेनामात्यबुद्धिरेव यो वे
महांतंपुरुषंपुमांसंनैवइशाकर्मीकः सोतिपापीति स
तमिल्लानश्रुतिः श्राद्धोनिश्चयोयेषांतेश्राद्धरतिश्रुयः
देवाजसात्विकाप्रोक्तादैत्याराजसतामसा इतिसात्विवे
प्रपश्रुतिः प्रीतिराननीतिका हृदयंवेदर्शने स्थिराननश्चत
देवपक्काभवंति तथासाज्यादयः सौम्यत्वमक्रौर्यं श्रद्ध
ःसौम्यउच्यतइत्यभिधानं सोतेमननशीलत्वं वाल्
वपूर्वादित्यंचनिविधायश्रुतिरितिदिश्रुतिः यतेनदीर
सर्वमतं यदनेनहीदंसर्वमतंतस्मान्नुतिचद्यतइति
मालवेयश्रुतिः कथंचान्यथामानसंतपः स्यात् पुन
श्चकर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्थवादमाह ४

भाषा अनुवादटीका

सात्विक आदि जो गुण भेद उसी को कार्य भेदसे विस्तार कर
कहते हैंकि सात्विक स्वभाव जन सत्व प्रकृति देवतों को पूज
ते हैं ऐसे ही राजस स्वभाव रजः प्रकृति देवता यक्ष राक्षसो
कों को पूजते औ तामसी तमोगुणी भूतप्रेतों को पूजते हैं ४

दोहा

यजें देवहिं सातकी राजसी यक्षरक्षकोय प्रेतभूतगण औ
रजोयजें तामसी सोय ४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः दंभा-
हंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५

शांकरभाष्यटीका १

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गे तत्र कश्चि
देव सहस्रेषु पूजादितत्परः सत्वनिष्ठो भवति बाहुल्येन तु रजोनि
ष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति कथं अशास्त्रेति अशास्त्रवि
शास्त्रविहितं हितं न शास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्य
न्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ता दम्भश्चाह
ङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः काम
रागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं काम
रागबलं तेनान्विताः कामरागबलैर्वान्विताः ५

आनंदगिरिकृतटीका २

ननु सत्वादिनिष्ठाः शास्त्राज्ञाता शक्यन्ते कुतः कार्यलिङ्गकानु
मानेनेति तत्राह एवमिति सत्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तर
विशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपं दर्शयति तत्रेत्यादिना राजसाना
न्च तामसानान्च प्राचुर्यं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादि
ना कामस्य काम्यमानविषयो रागस्य तद्विषयभोगाभिलाषः
तत्कृते तन्निमित्तमिति यावत् ५

स्वामिकृतटीका ३

राजसतामसेषु पुनर्विशेषान्तरमाह अशास्त्रेति द्वाभ्यां शास्त्रवि
पुण्य धिमत्तानेनापि केचित्प्राचीनसंस्कारेण सात्विका एव भवन्ति के उत्तमाः
चित् मध्यमा राजसा भवन्ति अधमास्तु तामसाः भवन्ति ये पुनर
त्यन्तमन्दभाग्यास्तेनापाषण्डसंगेन तदाचारानुवर्तिनः स
न्तो ऽशास्त्रविहितं घोरं भूतभयंकरं तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति तत्र हेतवः
दंभाहंकाराभ्यां संयुक्ताः तथा कामोभिलाषः रागः आसक्तिः बल
माग्रहः एतैरन्विताः सन्तः तानासुरनिश्चयान्विद्धीत्यन्वयः ५

श्री· गी·टी· सं ९१

पिशाचभाष्यमटीका ४

स्पष्टार्थं ५ ॥

रामानुजभाष्यमटीका ५

अशास्त्रेति अशास्त्रविहितमतिघोरमपि तपो ये जना
स्तप्यंते प्रदर्शनार्थमिदं अशास्त्रविहितं बह्वायासं यागादिकं ये
कुर्वंते दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ५ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यत्तेतान्विकादेवानिति स्वं अथाविहितं कर्म दर्शयति अशा
स्त्रविहितमिति द्वाभ्यां शास्त्रेणाविहितं अननुज्ञातं घोरं भयावहं
स्मशानेन अत्वेनानुष्ठीयमानं वीरसाधनादि ये जनास्तपस्तप्य
ते अनुतिष्ठंति दंभो धर्मध्वजित्वं अहंकारो गर्वस्ताभ्यां संयुक्ताः
कामोभिलाषः राग आसक्तिः बलमाग्रहस्तैरन्वितास्तानासु
रनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५

वनमालीटीका ८

ननु मतां हतशास्त्राणां सत्वादिनिष्ठैकार्यं नो निर्णीतानत्र के
चिद्राजसतामसा अपि प्राग्भवीयपुण्यपरिपाकात्सात्विका भ
त्वाशास्त्रीयसाधने प्रक्रियंते येन दुराग्रहेणादृष्टपरिपाकश
मतुजेन संगादिदोषेण प्रबलस्वस्वभाववशेन च राजसतामस मसा^
वंतितेशास्त्रीयमार्गाद्भ्रष्टा असन्मार्गानुसरणेनेहलोके परत्र
च दुःखभागिनः स्युरित्याह अशास्त्रेति विहितं शास्त्रेण वेदेन न वि
हितं अशास्त्रेण बुद्धागमेन बोधितं वा घोरं परस्यात्मनः पी
डाकरं तपः पंचाग्निर्द्वादशाहादिना तप्यंते ये जनास्ताह्शान्तपस्य
नधिकारिणाः शूद्रादयो वर्णाश्रमादिधर्महीना भगवद्धर्महीं
नाश्च केवलं कायक्लेशमात्रतत्पराः दंभो धार्मिकत्वख्यापनं
अहंकारोहमेवश्रेष्ठ इति दुरभिमानः ताभ्यां संयुक्ताः कामका

ष्येकाम्यमानविषयेयोरागस्तन्निमित्तेनबलमभ्युपगतः स्वसहन
सामर्थ्यंतेनान्विताः कामोविषयेभिलाषः रागः सदानन्दाभि
निविष्टतद्रूपोभिष्वंगः बलमवश्यमिदंसाधयिष्यामीत्याग्र
हः तैरन्विताइति ५ ऊहमवेजपत्नीटीका ६

ननुयेआस्तिकावेदविधिमजानन्तः केवलयास्वभावजयैवश्र
द्धयायुक्ताः संतोदेवादीन्यजंते तेनकदाचिदिहाधिकारिणो
भूत्वानरंतिनात्रममसंदेहः किंतुयेनास्तिकास्तेषांकागतिरि
तिशंकायामाहद्वाभ्याम अशास्त्रविहितमितियेनास्तिका
जनाअशास्त्रविहितं अशास्त्रेणश्रुतिविरुद्धेनकेवलस्वल्प
वितण्डादिनकर्कशयुक्तिदृष्टांतमात्ररूपेणस्वकपोलकल्पितास
च्छास्त्रेणविहितंकल्पितमपिघोरंपरपीडाजनकंतपोदेहेंद्रि
यादिक्लेशमात्ररूपकंप्रदर्शनार्थमिदमतिपरिश्रमसाध्यया
कीं गव्रतहोमादिकंतप्यंतेकुर्वंतिदंभाहंकारसमकादंभोधर्म माहं ४
ध्वजित्वमहंकारोगर्वस्ताभ्यांसंयुक्तास्तथाकामरागबला स्नि
न्विताः कामोविषयाभिलाषोरागोविषयासक्तिर्बलंमयै
वैतन्नसिद्धंकर्तुंशक्यंनान्येनेत्येवंरूपाग्रहः एतैरन्विताःप्रका
सन्नमानासहरनिश्चया[illegible]न्विहीसुनरेणान्वयः ५

मधुसूदनीटी १

= एवमनादृतशास्त्राणांसत्वादिनिष्ठाकार्येनानिर्णीता तत्रकेचि
द्राजसातामसाश्चपिशास्त्रभावीयवणपाकात्सात्विकाभूत्वाशा
स्त्रीयसाधनेऽधिक्रियंते येतुउग्रहेणाऽदैवपरिपाकआसा
दुर्जनसंगादिदोषेणचराजसातामसाश्चनसंभवंतितेशास्त्र
स्त्रीयमार्गाद्भ्रष्टाश्चसन्मार्गाननुसरणेनेहलोकेपरत्रचदुः
खभागिनएवेत्याहद्वाभ्यां अशास्त्रविहितंशास्त्रेणवेदेनप्र
त्यक्षेणानुमित्येनवानविहितं अशास्त्रेणबुद्ध्यागमेनबो
धितंवाघोरंपरस्यात्मनःपीडाकरंतपः तप्तशिलारोहणादि
तप्यंतेकुर्वंतियेजनाः दंभोधार्मिकत्वख्यापनं अहंकारश्च

हमेवश्रेष्ठ इति दुरभिमानः ताभ्यां संप्रयुक्ताः योगस्यसम्य
क्मनायासेन वियोगजननासामर्थ्यं कामो काम्यमानवि
षयेयोरागस्तन्निमित्तं बलमत्युग्रदुःखसहनसामर्थ्यं तै
रन्विताः कामरागबलान्विताः यद्वा कामो विषयेऽभि
लाषः रागः सदा तदभिनिविष्टत्वरूपोभिषंगः बलमव
श्यमिदं साधयिष्यामीत्याग्रहः तैरन्विता इति वा ५ ॥
॥ ५ ॥ ५= सदानंदीटीका ॥

इयता हि शास्त्राणां निष्ठोक्ता त्रिविधा तत्र केचित्पुण्यवशात्सं
ति सात्विकाः शास्त्रतत्पराः १ दुराग्रहेणा ये त्वत्र दैवपरिया
कतः दुष्टसंगादिदोषेणानभिज्ञ चन्यासुरीमतिं २ तेषां तृतीयाध
नो भ्रष्टा असन्मार्गानुसारतः ३ हामुत्र च दुःखैकभाजनपवेति
कथ्यते ३ यत्र अत्यानवास्त्रस्याविहितं तप आसुरे यद्वाशा
स्त्रेण बुद्ध्यादिप्रणीतेन वैवबोधितं ४ घोरं स्वस्य परस्यापि क्रूरं वेध
संतप्तः एवं आत्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापनं दंभ ईरितः ५ श्रेष्ठो
हमेवास्मीत्येवमहंकारो दुराग्रहः तास्मयंतेन संप्रयुक्ता यो रागः का
म्यगोचरे ६ तन्निमित्तं बलं दुःखसोढुं सामर्थ्यमित्यपि विष
याभिलाषः कामो रागोऽभिषंग उच्यते साधयिष्याम्यवश्यं वे
त्याग्रहो बलमुच्यते तैर्युता बलवद्भिः एवदर्पेण प्यनिवर्तिनः
८५ ५

नीलकंठीटीका ॥

सात्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रं वेदादिनविरोधिना
कौलिकाद्यागमेन विहितं घोरं स्वमांसहोमेन ब्राह्मणालोहि
तादिना वा देवतासंतर्पणरूपात्मकं ये जनास्तपस्तपंत्ये
तेतानासुरनिश्चयान्विद्धीति हयोः संबंधः दंभो धर्मध्वजित्व
अहंकारः स्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिः ताभ्यां संयुक्ताः कामरागो
विषयाभिलाषः बलं साहसं नापि विषयसाधने उत्साहस्ता
भ्यामन्विताः ५

आनंदीटीका १३

एतच्छेषमाह ५ ॥ ॥

एतेषु राजसतामसाश्चासुराइतितेषांचे हितमाह—

रामकंठीटीका १४

तानेवंविधान्कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान्विद्धि । आसुरोरजस्तमःप्रधानत्वादसुरसंबंधीतत्सदृशोनिश्चयो निष्ठायेषांतांस्तथाविधांजानीहि कांस्तान्येजना घोरंउःसहं वितशरीरक्लेशकारणत्वाद्दारुणंतपस्तप्यंतेविशिष्टफलाभिसंध्यानेननियमविशेषमाचरंति कुतोदारुणमितिहेतुगर्भविशेषणमाह अशास्त्रविहितमिति शास्त्रेणसर्वदासर्वविशिष्टजनगीतानुष्ठानेनवेदादिनाविहितमनुष्ठितंशास्त्राविहितं एवंहिशास्त्रीयोविधिः यथाशरीरंनग्लायेत्तेयान्नस्मग्रसंयथा तथातपसिवर्तेतनमूर्छेतमाचरेदित्येवंविधहेतुनियमनेरपेक्षेणफलप्राप्तिस्सातथाहंकारेणाहंशास्त्रोक्तंसम्यगनुष्ठातुंतिष्ठामीत्यात्मसंभावनात्मकेनाभिमानेनसंयुक्ताः तथाकामरागबलान्विताः ५ ॥

+राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाहद्वाभ्याम् ॥

लासिकीवरसुतीटीका १५ ॥

+येजनाःपाषाण्डिसंगेनगतानुगत्यावाअशास्त्रविहितंशास्त्रेणअप्रत्यक्षतोऽनुमतोवानचोदितम् घोरंउःसहंतप्तशिलारोहणादि तपोनियमविशेषाभासंतप्यंतेचरंति ततोहेतवः दम्भेनधार्मिकत्वख्यापनेनाहंकारेणाभिमानेनसंयुक्ताः^ बलेनुराग्रहरूपेनैरन्विताः शास्त्रीयोविधिरीदृशएव तथाहि यथाशरीरंनग्लायेत्तेयान्नस्मवर्षोयथा^ ५ ॥

तथाकामोभिलाषः रागआसक्तिः^

तथातपसिवर्तेत नमूर्छेतमाचरेत इति^

पंचोलेटीका

रजस्तमोनिष्ठानांवाऽल्पेवक्तुंतेषांविशेषमाह अशास्त्रेति

गी. ये जनाः दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामराग
से टी. जनितबलेनान्विताः अशास्त्रविहितं घोरं प्राणिनो आत्मन
अपीडाकरं तपस्तप्यंते ५ ॥

२३

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

सत्त्वसात्विकादीनां स्वभावव्यंजकं देवताविशेषयजनरूपं क्रि
याविशेषमुक्त्वाधुना तद्व्यंजकमन्यमपि वैहितविशेषमभि
धत्ते तत्र च देवानां सात्विकानां पूर्वं बहुशास्त्रवचनैर्निरूपि
त इत्यतः शास्त्रकरणानामत एतामसानामेव तदाह अशास्त्रेत्या
दिद्वयेन शास्त्रमविगीताचारप्रतिपादकं शिष्टवाक्यं त
च्चारदाद्वियोचितो यज्ञवेदः परमामेन परमेश्वरेणानुशिष्टो
बहुधाः शास्त्रप्रतिपादितलक्षणः तेन न विहितं अत एव शा
स्त्रचोदनादेव घोरं सर्वभूतभयंकरं दंडः स्वदेहं च शरीरशोषणा
दिरूपं च तपःकर्मविशेषविसरूपं ये जनास्तप्यंते नुतिष्ठंति
कीदृशाः संतो दंभाहंकारसंयुक्ताः दंभेनामानित्वमदंभित्व
मित्यत्र श्लोकलक्षणेन तथाहंकारेण अहमेव बलाधिकः
कपतेमस्तु रतत्वेवं रूपेण च संयुक्ताः यद्वा दंभेन व्याजेन दे
वतायाहंकारस्तद्युक्ताः तथा कामरागबलान्विताः काम्यंत
इति कामाः पुत्रमित्रादयः स्वर्गादिभोगा वा मे भूयो रागः स्नेहो
भोगाभिलाषो वा तस्य बलेनोत्कर्षेण समन्विताः ५ ॥

म५भाष

५ ॥

और राजस तामस के मध्यमे भी जो विशेष है सो फेर दो श्लोक से
कहते हैं कि शास्त्र विन जाने भी पूर्व संस्कार वल से कोइ कोइ
उत्तम पुरुष सात्विक स्वभाव होते हैं कोइ मध्यम जन राजस
स्वभाव होते और कोइ अधम लोग तामस स्वभाव होते है औ
र जो अत्यन्त मन्दभाग्य लोग अन्धपरम्परा मे पाखण्डियों के
सङ्ग से पाखण्ड आचार के अनुवर्ती होके शास्त्र विधान से भि
न्न लोक भयङ्कर रूप तपस्या करते हैं तिनके विषयमे हेत
स्वरूप दम्भ औ अहङ्कार से संयुक्त तथा काम कहे अभिला
ष औ राग कहे अभिलषित वस्तु मे चित्तरञ्जन के अनुरूप
जो अधिक आशक्ति और वल कहे विषयोंका आग्रह इन स
वसे युक्त होके इस श्लोकका अर्थ दूसरे श्लोक के साथ पूरा हो
य है ५

दोहा

अशास्त्रकथित घोर तप तपहिं जो जन कोय अहंकारके दु
म्भहि काम राग बल सोय ५॥

24

कर्षयंतः शरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवां
तःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

शांकरभाष्यटीका १

कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृषीकुर्वन्तः शरीरस्थंभूतग्रामङ्करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनोमान्चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्षयन्तः मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्षणं तान्विध्यासुरनिश्चयान् आसुरोनिश्चयोयेषान्ते आसुरनिश्चयास्तान् परिहरणार्थं विद्धि इत्युपदेशः ६

आनंदगिरिकृतटीका २

रजोनिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान् प्राधान्येन दर्शयति कर्षयन्त इति कथंशरीरादिसाक्षिणमीश्वरंप्रति कृषीकरणं प्राणिनां प्रकल्प्यते तत्राह मदनुशासनेति तेषां विपर्यासनिश्चयवतां परिज्ञानं क्वोपयुज्यते तत्राह परिहरणार्थमिति ६

स्वामिकृतटीका ३

किंच शरीरस्थंआरंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयंतःवृथैवोपवासादिभिः कृशंकुर्वंतः अचेतसोविवेकिनोमांचांतर्यामितयांतःशरीरस्थंदेहमध्येस्थितंमदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतः संतपंतपस्यंतियेतान् आसुरनिश्चयान् आसुरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ६

पिशाचभाष्यमटीका ४

कर्षयंतःअनुकुर्वंतःभूतग्रामंपृथिव्यादिसंघातंशरीरांतरस्थं मांकर्षयंत इति आसुरोनिश्चयोयेषांतेआसुरनिश्चयाःतानासाद्भयार्थः ६

रामानुजभाष्यमटीका ५

शरीरस्थंपृथिव्यादिभूतशरीरंकर्षयंतोमदशाभूतंजीवंचांतः

श्री.
गी. टी.
सं.
25

शरीरस्थं कर्षयन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वते तानासुरनिश्चयान्
विद्धि असुराणां निश्चय इवासुरो निश्चयः असुरा हि मदान्धा विपरी
तकारिणः मदान्धा विपरीतकारित्वात्तेषां स्वबलवसेवं यो न वि
यते अपित्वनर्थप्रपञ्चः पतन्ति नरक इति पूर्वमेवोक्तं पतन्ति नरके
ऽशुचौ इति अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यागादिषु गुणतो विशेषं
प्रपञ्चयति तत्राप्याहारस्य सत्वादिहेतुत्वेनाहारस्त्रैविध्यं प्रथम
मुच्यते अन्नमयं हि सोम्य मन आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रूयते ६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible] स्वबुद्ध्या
[illegible] अ
चेतनम् अविवेकित्वात् मां च कर्षयन्तः शास्त्रार्थाननुष्ठानात्
अत एव ते स्वबुद्धिविचारिणो न तपस्यपि कुर्वाणाः [illegible]
[illegible]
[illegible]

परमार्थप्रपाटीका ७

तदुदाहरति कर्षयन्त इति शरीरस्थं शरीरान्तर्गतं भूम्यादिभू
तग्रामं प्राणाचारोपवासादिभिः कर्षयन्तः कृशं कुर्वन्तः च प
रमात्मानं तयोर्मित्वेन संस्थितं तदुःखमात्तिं च कुर्वन्तः अत एवाचेत
सः देवप्राप्यमित्यज्ञानेन तानासुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो
निश्चयो येषां ते तथाविधान्विद्धि ६

वनमालीटीका ८

अत एव बलज्ञः स्वदर्शनेऽप्यनिवर्तमानाः कर्षयन्तः कृशीकुर्व
न्ति शोपवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहेन्द्रियसंघातनाकारे
ण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायं अचेतसो विवेकशून्याः
मां च तद्योमित्वेन शरीरान्तःस्थं साक्षिभूतमीश्वरमात्मानं च ते

नकर्षयंतइत्यर्थः तानैहिकसर्वभोगविमुखानन्यत्र चाधोगति
भागिनः सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानासुरनिश्चयान् आसुरो विपर्यास
रूपो वेदार्थविरोधी निश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमाना
नप्यसुरकार्यकारित्वादसुरान्विद्धि असुरत्वजातिरहितानां
मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वाज्जानासुरान् विद्धीति साताङ्के
द्विजातीनां तपस्विनां दंभादियोगादसुरत्वं शूद्रादीनां तादृ
शं तपोनधिकारिणां दंभाद्यभावेपि तादृशतपोयोगादसुर
त्वमिति भावः ६ ॥

उत्तमवैजयंती टीका

पुनः कीदृशास्त इत्यपेक्षायामाह कर्षयंतइति शरीरस्थं शरी
रारंभकतया शरीरे स्थितं भूतग्रामं भूतानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका
शानां ग्रामं समूहं कर्षयंतो हठेनोपवासादिना कृशं कुर्वंतः
अंतःशरीरस्थं अंतरात्मानं तया शरीरमध्यगतं मां परमेश्वरमंत
र्यामिनं च शाल्मलात्मकं मदंशभूतं जीवात्मानं कर्षयंतः अ
हं स्वबुद्धिबलपराक्रमेणैव सर्वं करोमीश्वरेण किंभूतसंघात
एव चेतनीभावं प्राप्तो देहएवाहमात्मा सर्वं करोमि देहव्यति
रिक्तेन चेतनेन किमित्यवज्ञां कुर्वंतः एवकारेण व्यवहार
दशायामेव शाल्मलाचार्यजीवेश्वरादयः संति परमार्थदशायां
तु सर्वं ज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्या भवतीत्येवं वदतः परिच्छिन्नवा
स्याअपि संभूसंते एवं कुर्वतो यतो ऽचेतसः शास्त्रजन्यविवेकज्ञा
नशून्याः एतादृशांस्तान्वेदेश्वरविरूपकानासुरनिश्चयान्
निश्चयेनासुरान् यद्वा आसुरोसुरस्वभावो हिंसामात्सर्या
दिरूपानिष्ठुरस्वभावो निश्चयो येषां ते तथा तान्विद्धि त्वं जा
नीहि एते पापतंति नरके अधावित्यादि पूर्वोक्ताधोगतिर
वर्जनीयैवेत्यभिप्रायः ६ ॥

मधुसूदनी टीका

अत एवबलवत्दुःखदर्शनेप्यनिवर्तमानाः कर्षयंतः कृशो
पवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहेंद्रियसंघाताकारेणपरिण

श्री.
गी.टी.
सं.

26

ते पृथिव्यादिभूतसमुदायं अचेतसोविवेकशून्याः मांचैवांतः
शरीरस्थं भोक्तृत्वरूपेणाश्रितं भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन
कृशीकुर्वंत एवमामंतर्यामित्वेन शरीरांतराश्रितं बुद्धितद्वृत्ति
साक्षिभूतमीश्वरमाज्ञालंघनेन कर्शयंतइतिवा तानैहिकस
र्वभोगवियुक्तत्वान् परत्रचाधमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्था
भ्रष्टान् असुरनिश्चयान् शास्त्रविपर्यासरूपोवेदार्थविरो
धीनिश्चयोयेषांतान् मनुष्यत्वेनप्रतीयमानानप्यासुरका
र्यकारित्वादसुरान्विद्धिजानीहि परिहरणायनिश्चयस्या
सुरत्वानन्तर्विकानां सर्वेषामंतः करणवृत्तीनामासुरत्वे
असुरत्वजातिरहितानांच मनुष्याणांकर्मणेवासुरत्वाना
नसुरान्विद्धीतितिसाज्ञात्योक्तमितिद्रष्टव्यम् ६ ॥

सदानंदी टीका

पृथिव्यादिभूतसंचयं देहस्थमविवेकिनः कृशीकुर्वंतमा
त्मानंमांचैवांतःशरीरगं १ अंतर्यामितयाभोक्तृभावेन
मामपिभावितः मदाज्ञालंघनेनैतमांद्विषंतोनराधमाः २
तानसुरमर्थात्व १

रिभ्रष्टानिद्रामन्त्राद्यभागिनः आसुरोतिविपर्यासोविरुद्धत्वे
नचक्रातेः २ निश्चयोऽङ्गिंयांयेषांतान्मनुष्यात्वरूपतः प्रती
यमानानासुर्यांकानाविद्धासुरान्शवान् ४ सर्वथाहेयप
वासौऽङ्ग्रहआसुरनिश्चयः श्रेयोर्थिभिर्विपश्चिद्भिर्हरेरितिव
माशयः ५ नीलकंठीटीका १२

कर्शयंतः कृशंकुर्वंतः भूतग्रामंकरणसमूहं अचेतसोमू
ढाः मांचांतः शरीरस्थंभोक्तृरूपेणशरीरांतः स्थंमांपरमे
श्वरंवाभोग्यस्यशरीरस्यकृशीकरणेनमदाज्ञालंघनेनवाकृ
शीकुर्वंतः तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

आनंदीटीका १३

अन्तः शरीरस्थंमांजीवात्मानं आसुरोनिश्चयः अद्धायेषाम् ६
[illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

रामकंठीटीका १४

कामेषुविषयभोगेषुरागोभिलाषस्तस्यबलमशास्त्रविहित
क्रियाप्रवर्तनेसामर्थ्यंतानंकर्षयंतस्तात्विकस्वरूपानव
बोधेनदर्पयन्तस्तनेयांतच्छास्त्रविधा तेनान्वितायुक्तास्तेन
घोरेणतपसाकिंकुर्वाणाअचेतनेप्राकृतंजडंभूतग्रामंपृथि
व्यादिसंघातंशरीरेदेहेस्थितंतदर्थिष्टात्मभावेनवर्तमानं
मामात्मानंकर्षयंतस्तात्विकरूपानवबोधेनदर्पयंतइ
वतेषांतथाविधानांदारुणस्यतपसोदेहचित्तव्यथान
मात्रमेवफलमित्यर्थः [illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ सं॰

तथा शरीरस्थं शरीरत्वेन परिणतं भूतग्रामं पृथिव्यादिभूत
संघातं कर्शयंतः वृथोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तः य
तो चेतसो विवेकशून्याः मां चैवात्मानमंतः शरीरस्थं श
रीराधिष्ठातृत्वेन स्थितं कर्शयंतः तत्त्वावधारणेन तिर
स्कुर्वंतः एतानासुरनिश्चयान् आसुरः क्रूरो निश्चयो ये
षां तांस्तथाविधान् विद्धि जानीहि एवं श्रद्धाभेदेन ह्येव सा
त्विकादिस्वभावो गीतार्थनिश्चयाधिकारप्रतीत्यर्थमनुमी
यते अधुना आहारादिनापि तमनुमापयितुं दशभिः श्लोकै
राह ॥ ६ ॥

पंचोले टीका ६

अचेतसः अविवेकिनः शरीरस्थं भूतग्राममिंद्रियसमुदायं
च अन्तस्थं मां तत्तत्कर्मेव हिंसादिभिरन्तः शरीरस्थं कर्षयंतः
वशीकुर्वंतः ये वर्तन्ते तानासुरनिश्चयान् विद्धि जानीहि ६

रणवीरसमिद्धोधिनी

तथा शरीरस्थं भूतग्रामं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्षयंतः अकृ
शं कुर्वंतः तथा मां च परमात्मानमंतः शरीरस्थं देहमध्ये धि
ष्ठातृभावेन स्थितं कर्षयंतो वमन्यमानाः तानासुरनिश्चया
न् विद्धि जानीहि राजसतामसाश्च ते त्वया विज्ञेया इति भावः य
द्वा एके वनजनाः कर्मयोगिनः क्षत्रियाः घोरं फारी वृथा पोषणमा
त्रफलत्वेन दुष्करं दुःसहं च तपो वर्णितं तदेवित्तं तप्यन्ते वर्तितं
ति कीदृशं तत् अशास्त्रविहितं यथा यज्ञार्थं रणादिकं स्वस्व
तया कृषिवाणिज्यादिकं च गोपालनतया श्रुतिस्मृत्युभयरूपेण
शास्त्रेण राजन्यानविहितत्वात् किं च न तथा भिक्षाचर्यादिकं
कुर्वाणा रणादिकं पञ्चाग्निधारणादिकं वा मानसेन विहि
तं किं तत्सर्वमेव निषिद्धं कीदृशाः संतः दंभाहंकारसंयुक्ताः दं

भनेदंभः भावेक्तिप दंभाद्दमेनोपशमेन भांतीति दंभाः दंभिश्च
व्ययंक्रोधोयोक्तो दंभ इति करणं हंकारः क्रोधोद्दीपनं तदहंकारोये
षांते हंकाराः अनुद्दीपितक्रोधाः ततः कर्मधारयः क्रोधं परित्यज्य
शांतिपथमाश्रिता इत्यर्थः तथा कामरागबलान्विताः काम
न विषयाभिलाषेण रागेण पुत्रादिविषये स्नेहेन बलेन दै
न्यादिपाटवेन सहिताः यद्वा कामेषु पुत्रमित्रादिषु विषये यो
रागश्चासक्तिस्तस्य बलेनाकर्षणान्विताः एतेन च सकामास्ते
इति प्रतिपादितं तथा शरीरस्थं पृथिव्यादिभूतसमूहं कृशीकु
र्वंतः तथा अचेतनाः चेतनया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या रहिताः त
था मां च एव अंतः शरीरस्थं देहमध्ये हृदयदेशे वर्तमानं प्रेरयि
तारं कर्षयंतः तान् आसुरनिश्चयान् असून्रक्षंतीत्यसुराः प्रा
णरक्षणतत्परास्तेषामयं निश्चयो येषां तांस्तादृशान् जानीहि
यद्वा येजनाः समरमध्यादंतर्था यो द्धाटनयत्तशालाश्यांगता
शास्त्रनिषिद्धं घोरं दुष्करं वसामांसाद्याहरणेन बीभत्सं वा तप उ
ग्राटनादिकर्म कुर्वंति तानासुरस्वभावान् जानीहि अशास्त्रविहित
घोरं कुर्वंतीति शास्त्रेषु प्रसिद्धं कीदृशाः दंभेन कपटेनाहंकारे
णाभिमानेन सहिताः तथा कामरागबलेन स्त्र्यादिविषयाभिला
षाकर्षणेन सहिताः तथा शरीरस्थं पारिणो बारणधारिण इव ये
ति प्रेरयंति येन शरीरं यत्र्य सैन्याधीशस्तत्र स्थितं तत्स्थित्यधीन
स्थितिकं भूतग्रामं प्राणिसमूहं कृशीकुर्वंतः कोपः सेनापतिव
शो सैन्यस्याडंबेन किंचिदपि कर्तुं न शक्नोति अतस्तदाज्ञावि
नानि व्यापारे सततं पीडयंतः यद्वा तत्परोक्षं सैन्यं बाधयंतः अथ
वा स्वशरीरस्थं भूतग्रामं रक्तवसामांसादिकं होमार्थं प्रक्षेपार्थं क
र्षयंतो निःकृषंतः तथा मां च अंतःशरीरस्थं सर्वांतर्यामिणं परमे
श्वरमचेतना अजानंत इत्यर्थः अचेतस इति पाठे मदिरादिपाने
न परिमुषितविवेका इत्यर्थः मां च सर्वांतर्यामिणमवगणयं
त इति शेषः ६॥

भाषाअनुवादटीका

शरीरस्थ कहे शरीर के कारण रूप देह मे वर्तमान जो पृथिवी अप तेज वायु आकाश पंच भूत तिनको वृथा उपास करने से दुर्बल करके औ अन्तर्यामी रूप देहके बीच टिके हुये मेरे को भी लङ्घन कर दुखदाइ होय जो अविवेकी लोग तप स्या करते हैं तिनको आसुर निश्चय कहे अति क्रूरबुद्धि जनो तात्पर्य यह कि मेरी आज्ञा लङ्घन करना ही मुझे दुख देना हैं ६

दोहा

भूतग्रामकोकर्षहि देहस्थको जनमूढ औरमोहिको द
हमे तिनलष असुरहि मूढ ॥ ६

आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञ
स्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७

शांकरभाष्यटीका १

आहाराणांच रसस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सा
त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते यतोरसस्नि
ग्धादिष्वाहारविशेषेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेणलिङ्गेनसात्विकत्वं
राजसत्वंतामसत्वञ्च बुद्ध्वा राजसतामसलिङ्गानामाहाराणां परिवर्ज
नार्थं सत्वलिङ्गानाञ्चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्वादिगु
णभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसान् बुद्ध्वा कथं
नुनाम परित्यजेत सात्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहा
रस्त्विति आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुस्त्रिविधोभवति प्रियः तथा
यज्ञस्तपस्तथादानं तेषामाहारादीनांभेदमिमं वक्ष्यमाणंशृणु ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

उत्तरश्लोकपूर्वार्द्धतात्पर्यमाह आहाराणामिति रसादिवर्गस्य
सात्विकपुरुषप्रियत्वं कट्वादिवर्गस्यराजसप्रियत्वं यातयामा
दिवर्गस्य तामसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति
दर्शनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह रस्येति श्लोकोत्तरार्द्धतात्पर्यमाह त
थेति आहारत्रैविध्यवदिति यावत कथमेतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यंत
दाहतेषामिति ७

स्वामिकृतटीका ३

आहारादिभेददपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुमाह आहारस्त्वि
त्यादित्रयोदशभिः सर्वस्यापिजनस्ययआहारोऽन्नादिःसत्त्रयथा
यथंत्रिविधः प्रियोभवति तथायज्ञतपोदानानिचत्रिविधानि
भवंति तेषांवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु एतच्चराजसताम
साहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्विकाहारयज्ञादिसेवयास
त्ववृद्धौयत्नः कर्तव्यइत्येतावदर्थंकथ्यते ७

श्री· पिशाचभाष्यमटीका ५

गी·टी· इदानीं सात्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयन्नमाह

सं· आह्न यतइत्याहारअभ्यवहार्यं सात्विकराजसतामसस्य प्राणि

(त्रिविधः) नः त्रिप्रकारस्सात्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते प्रियः
अभिमतः तथा तद्वत् त्रिविधस्य प्राणिनः त्रिविधः सात्विकरा
जसस्तामसः यज्ञः प्रियो भवति तथा तपस्तथा दानं तेषामा
हारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं सात्विकराजसतामसलक्ष
णं शृणु आकर्णय ॥

रामानुजभाष्यमटीका ५

~~विश्वनाथभाष्यमटीका ४~~

आहारेति आहारोपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्वादिगुणान्वयेन
त्रिविधः प्रियो भवति तथैव यज्ञोपि त्रिविधः तथा तपो दानं च
तेषां भेदमिमं शृणु तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सत्वादिभे
देन दश्यमानं भेदं शृणु ॥ १

आहारोपि सत्वादिभेदात् त्रिधा श्रद्धावत्तथा यज्ञतपोदानानि तदुच्यते ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

~~रामानुजभाष्यमटीका ५~~

+स्पष्टार्थं १ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥ ॥

~~अभिनवगुप्तकृतटीका ६~~

अथ सात्विकादीनामाहारादिभेदमाह आहार इत्यादिना त्रयोद
शभिः सर्वस्यापि जनस्य आहारोन्नादिः सत्वयथायथं त्रिवि
धः प्रियो भवति तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि भवति ते
षां वक्ष्यमाणमिमं भेदं त्रिविधं शृणु तत्र राजसतामसाहारप
रित्यागेन सात्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्ववृद्धौ यत्नः कर्तव्य इ
त्येतदर्थं निरूप्यते [illegible]

वनमालीटीका ८

सात्विकानामादानाय राजसतामसानां हानाय चाहारयज्ञ
तपोदानानां त्रैविध्यमाह आहारस्त्विति न केवलं श्रद्धैव त्रिवि
धा आहारोपि सर्वस्य त्रिविध एव प्रियो भवति सर्वस्य त्रिगु
णात्मकत्वेन चतुर्थविधायाः असंभवात् इष्टापूर्ताहारवद

दृष्टार्थं यज्ञतपोदानान्यपि त्रिविधानि तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्या
गो यज्ञः यजतिनाजुहोतिना च चोदितत्वेन यागो होमश्चेति द्वि
विधः उत्तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रयोगान्ता याज्यापुरोनुवाक्याव
न्तो यजतयः उपविश्य होमाः स्वाहाकारप्रयोगान्ता याज्यानुवा
क्यारहिता जुहोतयः इति कल्पकारैर्व्याख्यातो यज्ञः यदेनोक्तः
तपः कृच्छ्रादि दानं परस्वत्वापत्तिफलकः स्वत्वत्यागः तेषां
यज्ञादीनां राजसतामसभेदं मयोच्यमानमिमं शृणु ७

ऊसमवैजयन्तीटीका ९

एवमास्तिकानां शास्त्रीयेषु यागादिषु स्वभावजाया श्रद्धायाः
सत्त्वादिगुणभेदात्त्रैविध्यमुपन्यस्य मध्ये ह्यं नास्तिकानाम
शास्त्रीयतपःप्रभृतिकर्मावरणत्वेन दुर्गतित्वं निरूप्येदानी
म् आहारयज्ञतपोदानानां गुणभेदात्त्रिविधभेदमाह आहा
रस्तावद्देशकालद्रव्यैः षोडशभिः आहार इति तु शब्दस्त
थार्थकः यथार्थ्ये सर्वस्य स्वभावजा श्रद्धा भवति तथापि ति
श्येन सर्वस्य ब्रह्मादिपिपीलिकान्तस्य जनस्याहारोऽन्नादिः
प्रियः स्वस्वभावजरुच्यनुसारेणाभीष्टस्त्रिविधस्त्रिप्रकारो भ
वति तथा यज्ञोपि त्रिविधो भवति तथा तपोपि त्रिविधम्भव
ति तथा दानमपि त्रिविधं भवति तेषामाहारयज्ञतपोदानानां
चतुर्णामिमं मयोच्यमानं सत्त्वादिगुणभेदेन भेदं शृणु त्वम
वहितमनाः सम्यक्श्रवणं कुरु ७

मधुसूदनीटीका ९

+ न केवलं श्रद्धैव त्रिविधा आहारोपि सर्वस्य प्रियस्त्रिविध एव भ
वति सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन च त्रैविध्यस्य संभवात् यथा
दृष्टार्थ आहारस्त्रिविधस्तथा यज्ञतपोदानान्यदृष्टार्थान्यपि
त्रिविधानि तत्र यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इति कल्प
कारैः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञ इति निरुक्ताः स च यजतिना

+ येषां सात्त्विकास्ते देवा येऽत्र राजसास्ते
मत्पश्चये विपर्यस्तास्ता दस्त्राइतिरि
तेषां सात्त्विकानामादानाय राजसताम
सानां हानाय आहारयज्ञतपोदा
नानां त्रैविध्यमाह ॥

श्री· गी टी· सं·
गी· सं·

जुहोतिनाचवोदितस्त्वेनयागो होमश्चेति द्विविधः तत्र उत्तिष्ठहोमा वषट्कारप्रयोगांता याज्यापुरोनुवाक्यावंतो यजतयः उपविष्ट होमाः स्वाहाकारप्रयोगांता याज्यापुरोनुवाक्यारहिताः जुहोतय इति कल्पकारैर्व्याख्यातो यज्ञशब्देनोक्तः तपः कायेंद्रियशोषणं कृच्छ्रचांद्रायणादि दानं परस्वत्वापत्तिफलकः स्वस्वत्वत्यागः तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सात्विकराजसतामसभेदं मयाव्याख्यायमानमिमं शृणु [illegible]

सदानंदीटीका ॥

ये सात्विकास्ते देवाः स्युराजसास्तामसास्त्वपि ते असुराः सर्वथाहेयाश्शास्त्रदेवास्ते सात्विकाः १ अस्माहारतयोयत्तदानत्रैविध्यमुच्यते त्रिविधोकायथाश्रद्धा तथाहारस्त्रिधास्त्वपि १ सर्वस्य प्राणिनोभोक्तुः प्रियोयत्तस्तपस्तथा २ देवतोद्देशतोद्रव्यत्यागोयागउदाहृतः तपश्चांद्रायणाद्युक्तं शारीरेंद्रियशोषणं ३ दानं स्वसत्वत्यागो परस्वत्वापादनमीरितं तेषां च त्रैगुण्यभेदं त्वं प्रोच्यमानं मया शृणु ४

आहारोपिस
त्रिधाश्रद्धाव

नीलकंठीटीका ॥

अत्र सात्विकानां श्रद्धाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं राजसतामसानां वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते तत्रापि श्रद्धात्रैविध्यं आराध्यत्रैविध्यं च प्रागेवोक्तं आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाह आहारस्त्विति आह्रियत इत्याहारोऽन्नं अतः परं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः तथापि क्वचित्क्वचित्किंचिद्व्याख्यायते ७

+नकेवलश्रद्धाप्रकारभेदेनैव सात्विकादिज्ञानं किं तद्दृश्यमानेनापीत्याह ॥

आनंदीटीका ॥

+त्रिविधः सात्विकादिभेदेन प्रियः ॥ ७ ॥

रामकंठीटीका ॥

नकेवलमेवंविधचेष्टितेनासुराणामेव स्वभावोनुमीयते यावद्देवस्यासुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जंतोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैः दृष्टादृष्टफलविशेषैः स्वभावोनुमीयते इत्याह ॥

+ एवंप्राधान्येनश्रद्धयैवसात्विकादिस्वभावोगीतार्थेनिश्चयाधिकारप्रतीत्यर्थमनुमीयते अधुनाहारादिनापितमनुमापयितुंदशभिःश्लोकैराह ॥

आहारादीनांत्रिविधंतत्वंसात्विकादित्रिविधपुरुषप्रियत्वात् शिष्टंव्याख्यातप्रायं [illegible] ७

लासिकी [illegible]टीका १५

+ सर्वस्यापिजनस्ययआहारः अन्नादिःसचयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति तेषांचवक्ष्यमाणमिमंभेदंशृणु [illegible] ७ ॥

पंचोलेटीका

आहारादिभेदादपिसात्विकादिभेदंदर्शयितुंसात्विकंउपास्तमाहारादित्रैविध्यमाह आहारस्त्वपीत्यादित्रयोदशभिः तत्रः सर्वस्यभोक्तुःआहारोपिप्रियः इष्टस्त्रिविधोभवतियथायज्ञः तथातपःतथादानंएतत्त्रयमपित्रिविधोभवतितेषामाहारादीनांभेदमिमंशृणुवक्ष्यमाणाम् ७

रणवीरसमिद्धोधिनी

आहारादिभिरपिसात्विकादिभावोऽनुमीयते इत्याह आहार इति स्पष्टोर्थोयंश्लोकः ७ ॥

मधुभाष्य

७ ॥

32

भाषाअनुवादटीका

और अहारादि भेद से भी सात्विकादि गुण भेद देखावने के मनोरथ से इस श्लोक से लेकर त्रयोदश श्लोक पर्यन्त कहते हैं कि सकल मनुष्यों का अहार जो अन्न आदि भी यथा योग तीन प्रकार से प्रिय लगता है और यज्ञ तपस्या तथा दान आदिभी तीन प्रकारके होते हैं सो सब भेद सुनो कि राजस तामस अहार औ यज्ञ दानादि परित्याग करके सतोगुण की वृद्धिके निमित्त सात्विक आहार औ यज्ञ आदि के विषय मे जो यत्न करना कर्तव्य है यह भगवान कहते हैं ७

दोहा

त्रिविध आहारादि होतहे सभ जनको प्रियसोय तैसें यज्ञ तपदानादि तिनकेभेद सुणोय ७॥

33

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः र
स्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रि
याः ८

शांकरभाष्यटीका १

आयुरिति आयुश्च सत्वञ्च बलञ्च आरोग्यञ्च सुखञ्च प्रीतिश्च ता
सां विवर्द्धनाः आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याः
स्निग्धाः नेव रस्या रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकाल
स्थायिनो देहे हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्विकस्येष्टाः ८

आनंदगिरिकृतटीका २

सात्विकप्रीतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति आयु
र्जीवनं सत्वञ्चित्तस्थैर्यं वीर्यं वा बलं कार्यकारणसामर्थ्यं आ
रोग्यन्नीरोगता सुखम्मनसाह्लादः प्रीतिः परेषामपि सम्पन्ना
नां दर्शनानन्तरमोहर्षस्तासां विवर्द्धनाः विवर्द्धयन्तीति स्नुमनेर
सोपेता रसयितव्याः सरसाः देहे चिरकालस्थायित्वं चिरशरी
रोपकारहेतुत्वं ८

स्वामिकृतटीका ३

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवितं सत्वमुत्सा
हः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभि
रुचिः आयुरादीनां ये तेषां विवर्धना विवृद्धिकराः ते च रस्या रस
वंतः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे रसांशेन चि[illegible]लावस्था
यिनः हृद्या दृष्टमात्रा एव हृदयंगमाः एवम्भूता आहारा भ
क्ष्यभोज्यादयः सात्विकप्रियाः ८

पिशाचभाष्यमटीका ४

आयुर्जीवनकालः सत्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारजं बलं प्राणोत्कर्षः य
स्थैर्यं सुखमानंदसंतोषाः प्रीतिर्येषां विवर्द्धनाः रस्याः मधुराः
स्निग्धाः स्नेहवंतः स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः हृद्या द
र्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः एवंभूताः आहाराः स्वयं सात्विकाः सा

त्विकस्यप्रियाभवंति ८

रामानुजभाष्यम्टीका ५

आयुरिति सत्वगुणोपेतस्य सत्वमया आहाराः प्रिया भवंति सत्वम
या ह्याहारा आयुर्विवर्द्धनाः पुनरपि सत्वस्य विवर्द्धनाः सत्वमंतः
करणं अंतःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्वशब्देनोच्यते सत्वात्संजायते ज्ञानमि
ति सत्वस्य ज्ञानविवृद्धिहेतुः आहारोपि सत्वमयो ज्ञानविवृद्धिहे
तुः तथा बलारोग्ययोरपि विवर्द्धनाः सुखप्रीत्योरपि विवर्द्धनाः
परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य वर्द्धनाः तथा प्रीतिहेतुभूतक
र्मारंभद्वारेण प्रीतिवर्द्धनाः रस्या मधुररसोपेताः स्निग्धाः स्नेहयु
क्ताः स्थिराः स्थिरपरिणामाः हृद्याः रमणीयवेषाः एवंविधा सत्वम
या आहाराः सात्विकस्य पुरुषस्य प्रियाः ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ८ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

आहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः॥

आयुर्जीवितं सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं
चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनां विवर्द्धनाः विवृद्धि
करास्ते च रस्याः सरसाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ता न रूक्षाः स्थिराः देहे
रसांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्या दृष्टमात्रा एव हृदयंगमाः
एवंभूता आहारा भक्तभोज्यादयः सात्विकस्य प्रियाः ८

वनमालीटीका ८

तत्राहारभेदमाह आयुरिति आयुश्चिरजीवनं सत्वं चित्तधैर्यं
वलत्वातिइः विपिनिर्विकारत्वापादकं वलं देहसामर्थ्यं स्वोवि
तेकार्ये श्रमाभावप्रयोजकं आरोग्यं व्याध्यभावः सुखं भोजना
नंतरमाह्लादस्तृप्तिः प्रीतिर्भोजनकालेनाभिरुचिर्वा हितसेतेषां वि
वर्द्धनाः वृद्धिहेतवः रस्याः आस्वाद्याः मधुररसप्रधानाः स्निग्धाः
सहजेनागंतुकेन वा स्नेहेन युक्ताः स्थिरा वहुकालं विपाकं विना दे

हेतुत्वात्तद्गुणप्रदाः हृद्या हृदयंगमाः दुर्गंधाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदो
षशून्याः आहारा भक्ष्यभोज्याद्याः सात्त्विकानां प्रियाः एतैर्लिंगैः सात्त्वि
कास्तेयाः सात्त्विकत्वमभिलषद्भिस्तेते सेव्या इत्यर्थः ८

अस्मद्वैजयन्तीटीका ८

प्रथमं तावच्चतुर्षु मध्ये आहारस्य सत्त्वादिगुणवृद्धिहेतुत्वात्तस्य गु
णत्रैविध्यं वक्तुमादौ सात्त्विकाहारमाह आयुरिति आयुश्चिरका
लजीवनं सत्त्वं कार्यकारणयोरभेदात्सत्त्वगुणकार्यं ज्ञानं मनष्क
रणशुद्धिद्वारा सत्त्वगुणाद्धि ज्ञानमुत्पद्यते सत्त्वात्संजायते ज्ञानमि
त्यपि वै उक्तत्वात् यद्वा सत्त्वं मनष्करणकार्यमुत्साहः यद्वा सत्त्वं विवि
क्तेष्वधैर्यं बलं सामर्थ्यं आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं मनःप्रसादः प्री
तिरभिरुचिः एतेषामायुरादीनां विवर्धना विवृद्धिकराः रस्याः द
धिदुग्धशर्करादिरसयुक्तान्ननवनीतरसालपाककादयः स्निग्धाः घृता दि
स्नेहयुक्तान्नरूपाकगुडधानादयः स्थिरपरिणामाः शालिगोधूमाद
यः नव्याश्चिनदुग्धफेनादयः हृद्या हृत्प्रियाः मोदकादिहितकरा रम
णीयवेषा वा नव्यहृद्याः कोष्ठवर्ष्यामलकादयः एवंविधाः पवित्राः
सत्त्वमया आहाराः सशर्करागव्यशालिगोधूमादयः सात्त्विकप्रि
याः सत्त्वगुणयुक्तस्य पुरुषस्य रुचिकरा भवन्ति ८

मधुसूदनीटीका ८

+आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पंचदशभिर्व्याख्यायते तत्राहारभेदस्त्रिभिः श्लोकैः ॥

+आयुः चिरजीवनं सत्त्वं चित्तधैर्यं बलवदतिदुःखेऽपि निर्विकारत्वा
पादकं बलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचितेकार्ये श्रमाभावप्रयोजकं आरो
ग्यं व्याध्यभावः सुखं भोजनानन्तरमेतदाह्लादः प्रीतिः भोज
नकाले अभिरुचिराहित्यमि... केषां तेषां विवर्धनाः विशेषेणवृ
द्धिहेतवः रस्या आस्वाद्याः मधुररसप्रधानाः स्निग्धाः सहजेनागन्तुके
न वा स्नेहेन युक्ताः स्थिराः रसांशेन शरीरे चिरकालवस्थायिनः
हृद्याः हृदयंगमाः दुर्गंधाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदोषशून्याः आहाराः
चर्व्यचोष्यलेह्यपेयाः सात्त्विकानां प्रियाः एतैर्लिंगैः सात्त्विकास्ते
यैः सात्त्विकत्वमभिलषद्भिस्ते आदेया इत्यर्थः ८

श्री·
गी·टी·
सं·

35

सदानंदीटीका ११

तत्राहारभेदमाहत्रिभिःश्लोकैःजगत्पतिः चिरजीवनमायुःसात्त्व
त्वंधैर्यधियःस्मृते १ बलंशरीरसामर्थ्यंश्रमाभावप्रयोजकः आ
रोग्यंव्याध्यभावःस्यादाह्लादोभोजनात्सुखं २ भोजनावसरेस्मिन्ना
भिरुचिः प्रीतिरुच्यते तेषांवर्धनाविशेषेणाह्लादहेतवआदरात् ३
आस्वाद्याःस्नेहसंपन्नाःशरीरस्थायिनश्चिरं हृद्याःपुष्पश्रवित्वादि
श्रमाभ्रसदयंगमाः आहारालेख्यचोष्याद्याःसात्त्विकानांप्रियाःस
दा एतैर्लिंगैर्हिविज्ञेयाःसात्त्विकासत्त्वमीश्वभिः ८

नीलकंठीटीका १२

आयुर्जीवनं सत्त्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यं सुखंचि
त्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एतेषांविवर्धनाः वृद्धिकराःतेआ
युःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याःरसोपेताः स्निग्धाः
स्नेहवंतः स्थिराः देहेरसांशेनचिरकालस्थायिनः हृद्याः हृष्टमा
त्रापवद्धृदयप्रियाःआहाराः घृतक्षीरसितादयःसात्त्विकप्रियाः ८

आनंदीटीका १३

सत्त्वमुत्साहः बलंसामर्थ्यं आरोग्यंरोगहरम् प्रीतिस्तृप्तिः
रस्याःसरसाः स्थिरादेहस्थैर्यकराः हृद्याःरुच्याः ग्लानिहराः ८

रामकंठीटीका १४

षांभेदकथनार्थमाह — सात्त्विकानांसत्त्वगुणोद्रिक्तस्वभावानांप्रियाअभिमतास्तएवंवि
धाआहाराः कीदृशाआयुषोजीवितस्यसत्त्वस्यबुद्धेर्बलस्य
सामर्थ्यस्यारोग्यस्याधिरहितत्वस्यसुखस्यनिर्वृतेःप्रीते
स्तृप्तेस्तत्कारणभूतायाविवर्धनाः परिपोषकारस्याआ
स्वादनीयाःस्निग्धाःस्नेहवन्तःस्थिराःसाराहृद्याहृदयान्त
हृल[illegible] ॥ ८ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५ ॥

तत्राहारस्यत्रैविध्यमाह — आयुषोजीवितस्यसत्त्वस्यबुद्धेर्बलस्यसामर्थ्यस्यारोग्यस्यरोग
राहित्यस्यसुखस्यचित्तप्रसादस्तृप्यायानिर्वृतेः प्रीतेरभिरुचेर्वि

वर्धमानाः परिपोषकाः तेच रस्या रसवंतः स्निग्धाः स्नेहयु
क्ताः स्थिराः सारांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्याः दृष्टमात्रा
एव हृदयंगमाः एवंविधा आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्वि
कानामाह्लिकसत्वगुणानां प्रियाः इष्टा भवंति ८ ॥

पैचोले टीका

तत्र सात्विकमाहारमाह आयुरिति ये आहारा उत्पन्नकाः आयुस
त्वबलारोग्यसुखप्रीतीनां प्रकर्षाणां विवर्द्धनाः रस्याः रसोपेताः
स्निग्धाः स्नेहवंतः स्थिराः देहे चिरकालस्थायिनः हृद्याः हृदिप्रि
याः सात्विकस्य ते प्रियाः ८

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथैषां भेदं कथयंस्तावत्सात्विकाहारं कथयति आयुरिति स
त्वं बुद्धिरुत्साहो वा प्रीतिरभिरुचिस्तत् मिश्र रस्या रसवत्तेनास्वा
दनीयाः स्थिराः सारांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्या हृदयंग
माः आहारा भक्ष्यभोज्यादयः ८ ॥

मधुभाष्य

८ ॥

भाषाअनुवादटीका

अब पूर्वोक्त सात्विकादि आहारके तीन प्रकार भेद तीन श्लोक से कहते हैं कि आयु कहे जीवन सत्व कहे उत्साह बल कहे शक्ति औ अरोग्य औ सुख कहे चित्त की प्रसन्नता प्रीति कहे अभिरुचि इस से यह आया कि आयु सत्व आदिके बढावने वाले और रस्य कहे रसयुक्त और स्निग्ध कहे चिकने घृतयुक्त औ स्थिर कहे रसांशके द्वारा चिरकाल देह मे रहने वाले और हृद्य कहे देखतेमात्र भोजन की इच्छा होय ऐसे सुन्दर स्वरूप आहार भक्ष्य भोज्य आदि सात्विक रूप सात्विक स्वभाव पुरुषको प्रिय होते हैं ८

दोहा

आयुष सत्व निरोग बल सुखप्रीति वर्धन जोय रस्य स्निग्ध
स्थिर हृद्य है भक्ष सात्विकी प्रियहोय ८॥

37

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आ
हारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९

शंकरभाष्यटीका १

कट्विति कट्वम्ललवणात्युष्णाः अतिशब्दः कट्वादिषु सर्व
त्र योज्यः अतिकटु अतितीक्ष्ण इत्येवं कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्ण
रूक्षविदाहिनः एवंविधा आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोका
मयप्रदा दुःखं च शोकं च आमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशो
कामयप्रदाः ९ आनंदगिरिकृतटीका २

राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कट्विति कटुक
निम्बः कटुकस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् रूक्षो विस्नेहः विदा
ही सन्तापकः अतिशब्दस्य सर्वत्र योजनामेवाभिनयति अ
ति कटुरिति दुःखं तात्कालिकी पीडा इष्टवियोगजं दुःखं
शोकः आमयो रोगः ९ स्वामिकृतटीका ३

किंच तथा कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते अ नेन
ति कटु निंबादि अत्यम्लो तिलवणो त्युष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो
मरिचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही राजसर्षपा
दिः अतिकट्वादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं तात्कालि
कं हृदयसंतापादि शोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयो रोग ए
न्युद्दर तानि प्रयच्छन्तीति ९ विशाचभाष्यमटीका ४

कट्वम्ललवणाः रसविशेषाः अतिशब्द उष्णादिभिः प्रत्येकमभि
संबध्यते एते कट्वादयः आहाराः दुःखशोकामयप्रदाः राजसस्य
पुरुषस्येष्टाः अभिमताः स्वयमपि राजसाः ९

रामानुजभाष्यमटीका ५

कट्विति कटुरसा अम्लरसा लवणोत्कटा अत्युष्णाः अतितीक्ष्णाः

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰

38

रूक्षाविदाहिनस्तीक्ष्णेतिअतितैलत्यागादिनात्तृषयोगात्तीक्ष्णादोषकराः
रूक्षास्तापकराविदाहिनः दाहकराः एवंविधाआहाराराजसस्ये
ष्टाः नेवरजोमयत्वात् दुःखशोकामय वर्द्धनाश्च १

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

कट्वम्लेति तत्रातिशब्दः कट्वादिषु सप्तसु संबध्यते अतिकटुर्निं
बादि अत्याम्लमाम्लवेतसादि अतिलवणः स्फटप्रसिद्धः अति
तीक्ष्णोमरीच्यादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही स
र्षपादिरेवमेतेआहाराराजसप्रियाः १

वनमालीटीका ८

अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि योज्यः कट्वादिकः कटुरसस्तीक्ष्ण
शब्देनोक्तत्वात् अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोतिलवणस्तु स्पष्टः प्र
सिद्धः अतितीक्ष्णोमरिचादिः अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कंगुकोद्रवा
दिः अतिविदाही संतापकोराजिकादिः दुःखेनात् कालिकीपीडा
शोकंपश्चात्तापविदैर्मनस्यम आमयंरोगंचयान्ति वैषम्यहाराप्रदद
तीतितथाविधाआहाराराजसस्येष्टाः एतैर्लिंगैराजसाज्ञेयाः १

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

राजसमाहारमाह कट्वम्लेति अतिशब्दः सप्तस्वपि कट्वादिषु यो
ज्यः अतिकटुरतितिक्तोनिंबगुडूच्यादिः नतुमरिच्यादिस्तस्य ती
क्ष्णशब्देनोक्तत्वात् अत्यम्लश्चिंचिनीजंबीरादिः अतिलवणउत्क
टलवणो लवणाधिकोस्तोतितीक्ष्णोमरिचादिः अतिरूक्षः कंगुको
द्रवादिः अतिविदाहीसर्षपाजमोदादिः ह्येवंविधाएतेआहाराः
राजसस्यरजोगुणेनयुतस्यपुरुषस्येष्टाः प्रियाभवंति नतु सात्वि
कस्यकीदृशाः दुःखशोकामयप्रदाः दुःखंस्पर्शमात्रात्कारालेहर स्या॰

सनादिनायजन्यं शोको दौर्मनस्यरूपपश्चात्तापः आमयो मलस्र
धिरादिविकारजन्यज्वरविस्फोटादिरोगः एतानिप्रकर्षेणददति
प्रयच्छंतीतितथानेसर्वेपतेकट्वादयआहाराः सर्वाणिदुःखादीनि
प्रयच्छंतिननक्रमेणेत्यर्थः ९

मधुसूदनीटीका ९

अतिशब्दः कट्वादिषुसप्तस्वपियोजनीयः कटुस्तिक्तः कटुरस
स्यतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात्अतिकटुर्निंबादि अत्यम्लातिलवणा
त्युष्णाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णोमरिचादिः अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कं
गुकोद्रवादिः अतिविदाही संतापकरो राजिकादिः दुःखंतात्का
लिकीपीडाशोकंपश्चाद्भाविदौर्मनस्यंआमयंरोगंचधातुवैष
म्यद्वारा प्रददतीतितथाविधाआहाराराजसस्येष्टाः एतैर्लिंगैः
राजसास्तेयाः सात्विकैस्त्वेतेउपेक्षणीयाइत्यर्थः ९

सदानंदीटीका ११

स्वेदपक्वाविरसतांमानसनायपदयं अर्थोपवायवे ॥

कट्वादयस्तुचत्वारः प्रसिद्धानिंबकादयः योजनीयोतिशब्दस्तुक
ट्वादिष्वपिसप्तसु १ मरिचाद्यतितीक्ष्णोतिरूक्षाः स्नेहविवर्जिताः
तापकोतिविदाहोस्मादेतेदुःखादिदायिनः २ दुःखंतात्कालिकी
पीडाशोकः पश्चाद्भिभाविचदौर्मनस्यंतथारोगोधातुवैषम्यहेत
कं ३ ददतीतितथाहाराराजसस्यप्रियाः सदा सात्विकैराजसा
एतेउपेक्ष्याःसर्वथायतः ९

नीलकंठीटीका १२

कट्वितिअतिशब्दः सर्वत्रसंबध्यते अतिकटुर्निंबादि अत्यम्ला
९४ तिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षः स्नेह
शून्यः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाहीराजिकादिः दुःखंतात्का
लिकीपीडा शोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोधातुवैषम्यापा
दनेनरोगस्तत्प्रदाः ९

श्री॰
गी॰ टी॰
सं

आनंदीटीका १३

दुःखं हृत्तीव्रशोकः शारीरकृशता ॥ ९ ॥

रामकंठीटीका १४

अथराजसप्रियानाह — राजसस्य रजःप्रधानस्य इष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः
कीदृशाः कट्वम्लरसा निम्बादयः तिक्तैर्हि कटुत्वाद्व्यव
हारो दृष्टो मुनिना यथा निम्बं परमं कृतायोज्ञनं मधुसर्पिषा
यष्ठेनं गंधमालाभ्यां सर्वस्य कटुरेव स इति अम्लाः शुक्ता
लवणाः क्षारा अत्युष्णा उत्कटोष्मा तीक्ष्णा ऊषणमरि
चादयो रूक्षाः स्नेहशून्या विदाहिन उष्णवीर्या अत एव म
नः शारीरक्लेशहेतुत्वाद्दुःखशोकयोर्हेय्यानुशोचनयोरा म
यानां व्याधीनां दातारः [illegible] १४ ॥

39

लासिकी [illegible]टीका १५

तथा अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते अतिकटुर्निम्बा
दिः अत्यम्लः शुक्तादिः अतिलवणो लवणप्रसिद्धः अति
तीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कोद्रवादिः अतिविदाही सर्ष
पादिः एते आहारा राजसस्य प्रिया भवंति एवंविधैराहारै राज
सा ज्ञेयाः तथा दुःखं तात्कालिकं हृदयसंतापादि शोकं प
श्चाद्भावि दौर्मनस्यं आमयो रोग एतानि प्रयच्छंति [illegible]
९ ॥

पंचोलीटीका

कट्वम्ललवणाः अत्युष्णाः तीक्ष्णाः रूक्षाः विदाहिनः अतिकटु
अत्यम्लः अतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते इति सप्तविधा आहारा रा
जसस्य इष्टाः प्रियाः एते उपभुक्ताः संतः दुःखशोकामयेप्रय
च्छंति ९

रणवीरसमिद्धोयिनी

राजसाह्लादनाद कद्वस्लेति कटवसिक्त रमानिस्वादयः अ
स्लाबुकाद्याः लवणाःक्षाराः अत्युस्नाउत्कटौस्याः तीक्ष्णाम
चादयः रूक्षाःस्त्विदम्स्न्याःअंतकोद्रवादयः विदाहिनउसवीर्याः
सर्षपादयः अतएवमनःशारीरक्लेशादेनवा दुःखस्यव्यथायाः
शोकस्यपश्चाद्गुविदोमनस्यरूपानुशोचनस्याभयानांव्याधीनां
चदायकाभ्राद्हारराजसस्यरजः स्वभावस्यप्रियाभवंति ९॥

मधुभाष्य

९॥

भाषाअनुवादटीका

और अति कटु नींब आदि औ अति अम्ल और अति लवण औ अति उष्ण कहे गरम औ अतितीक्ष्ण मरिचादि औ अति रूक्ष औ अति उग्र सरसों आदि ये सब राजस स्वभाव मनुष्य को प्रिय होते हैं परन्तु ये सब वस्तु दुःख कहे भोजन समय मे हृदय को सन्ताप आदि और शोक कहे भोजन के अनन्तर अप्रसन्नता और आमय कहे रोग ये सब खाने वाले को देते हैं क्योंकि येसब दुःख शोक मय है ९

दोहा

कटु अम्लु लवण हि उष्ण तीक्ष्ण रूक्ष विदाहि भोजन रा
जसी इष्ट है रोग शोक दुख दाहि ९॥

61

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् उच्छिष्ट
मपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं १०

शांकरभाष्यटीका १

यातयाममिति यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वा
त त् गतरसं रसवियुक्तं पूति दुर्गन्धि पर्युषितं च पक्वं सत् रा
त्र्यन्तरितं च यत् उच्छिष्टमपि च भुक्तशिष्टमप्यमेध्यमयज्ञा
र्हं भोजनमीदृशं तामसप्रियं १०

आनंदगिरिकृतटीका २

तामसप्रियमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं
यातयाममुच्यते न पुनः स्वामिपक्वमिति नेत्याह निर्वीर्य
स्येति १०

स्वामिकृतटीका ३

तथा यातयाममिति यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्त
द्यातयामं शैत्यावस्थां प्राप्तमित्यर्थः गतरसं निष्पीडितसारं पू
ति दुर्गंधं पर्युषितं दिनांतरपक्वमुच्छिष्टमन्यभुक्तावशिष्टम
मेध्यमभक्ष्यं कलंजादि एवंभूतं भोजनं भोज्यं तामसप्रियं १०

पिशाचभाष्यमटीका ४

यातयामं गतरसं गतवीर्यं पूति क्लिन्नं विरसं पर्युषितं पक्वमुषः
षीतितं क्लांतमुच्छिष्टं भुक्तावशिष्टमपि चेति [illegible]समुच्चये अ
मेध्यमयज्ञार्हं तामसानां प्रियं तामसप्रियं स्वयमपि तामसं
१०

रामानुजभाष्यमटीका ५

यातेति यातयामं चिरकालावस्थितं गतरसं त्यक्तस्वाभाविक
रसं पूति दुर्गंधोपेतं पर्युषितं कालातिपत्त्या रसांतरापन्नं उ
च्छिष्टं गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तावशिष्टं अमेध्यमयज्ञार्हं अयज्ञ
शिष्टमित्यर्थः एवंविधं तामसमयं भोजनं तामसप्रियं भवति मु

श्री·
गी·टी·
८·

ज्यतइत्याहारएवभोजनंपुनस्तमसोवर्द्धनंअतोहितैषिभिः सत्वबृ
द्धयेसात्विकाहारःसेव्यः १ अभिनवगुप्तकृतटीका ८ +यातःयामोयस्य ॥
सत्वार्थं १ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यातयाममितियातःयामःप्रहरोयस्यपक्वोदनादिशेषावस्थाप्रा
प्तेगतरसंनिष्पीडितरसंपूतिदुर्गंधिपर्युषितंपूर्वेद्युःपक्वंउच्छि
ष्टमन्यभुक्तावशेषंअमेध्यमभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंता
मसस्यप्रियं १

वनमालीटीका ८

यातयामंपक्वंसत्प्रहरादिव्यवहितमोदनादिकंशैत्यंप्राप्तंहृत
पक्वादिभिन्नंमतरसंविरसंतत्प्राप्तं उद्धृतसारंवाप्रथितंदुर्गंधा
दिकंपूतिदुर्गंधंस्वतःपरिणामतोवापर्युषितंगतदिनेपक्वंभृत
पक्वादिभिन्नं वर्षाहेनतत्कालोन्मादकारंपनसादिकंसमुच्चीयते
उच्छिष्टमविहितंभुक्तावशिष्टं अविहितेनविशेषणेनाहविशुद्धि
ष्टंसोमादेःश्रीजगन्नाथमहाप्रसादादेरन्यभुक्तस्यापिगुर्वादिभु
क्तावशेषस्यतत्तामसत्वं अमेध्यमयज्ञार्हंमत्स्यविमांसादि अपिचे
तिशाहेनवैप्रकशास्त्रोक्तमपथ्यंसमुच्चीयतेएताहृशंभोजनंभो
ज्यंतामसप्रियं एतेलिंगैस्तामसोज्ञेयः सात्विकैरिदंभोजनंस्यादि
त्यर्थः अत्ररस्यादिवर्गःसात्विकःकट्वादिवर्गोराजसःयातयामा
दिस्तामसः रस्यंतत्रसात्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वयेदृष्टव्यंतत्र
यायात्तिककट्वादिकंरस्यत्वस्यविरोधिताहृशस्यानास्वाद्यत्वात् रूक्ष
त्वस्निग्धत्वविरोधितीक्ष्णत्वविदाहित्वेपथ्यत्वपोषणविरोधित्वात्
स्थिरत्वस्निग्धत्वविरोधिनी अम्लत्वादिकंहृद्यत्वविरोधि आम
यप्रदत्वमायुःसत्वबलारोग्यविरोधिदुःखशोकप्रदत्वंसुखप्री
तिविरोधि एवंसात्विकवर्गविरोधित्वं एवंचसात्विकवर्गविरोधि
त्वंतामसेपिगतरसत्वयातयामत्वपर्युषितत्वानिप्रथमसंभवंरस्य नी

त्वश्लिष्य त्वस्थिरत्वविरोधीति प्रतिनो हृष्टत्वामेध्यत्वानिष्टत्व
विरोधीति आयुःसत्त्वादिविरोधित्वेन स्पष्टमेव राजसवर्गे दृष्ट
विरोधिमात्रे तामसवर्गे तद्दृष्टादृष्टविरोध इत्यभिप्रायः ९

जसमवैजयन्तीटीका ९

तामससमाहारमाह यातयाममिति यातयामं यातोऽतिक्रान्तो
यामः प्रहरो यस्य पक्वान्नादेस्तत् गतरसं त्यक्तस्वाभाविक
रसं दुग्धपायसादि पूतिमतीन द्विदिवसमासादित्वेन दुर्गंधयु
क्तं पपलड्डुकादि पर्युषितं पतीनं च यामत्वेन रसान्तरापन्नं पूर्व
दिनपक्वं च शब्दात् हिं तरदेवार्पितं उच्छिष्टं हरिगुरुवैष्णवेभ्यो
न्येषां भुक्तावशिष्टं अपिशब्दात् पत्रानवशिष्टं च शब्दात् अस्वीकृत्या
नर्पितं अमेध्यं अपवित्रं श्वशूद्रादिस्पर्शदूषितं कलंजादिकं चै
वंविधं यत् भोजनं भुज्यत इति निरुक्त्या भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यात्म
कं चतुर्विधं आहार एव भोजनं न तु भोज्यमात्रं तत्तामसप्रियं त
मोगुणोपेतस्य पुरुषस्य रुचिकरं न तमोगुणवर्द्धनं सात्त्विकैरति
हृतो हेयमित्यर्थः ९

मधुसूदनीटीका १०

यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादिति भाष्ये ग
तरसं विरसतां प्राप्तं शुष्कं यातयामं पक्वं सत् प्रहरादिव्यवहित
मोदनादि शोकं यामे गतरस रसमुद्धृतसारं मथिततक्रपयआदीनां
स्ये पूति दुर्गन्धं पर्युषितं पक्वं सद्रात्र्यन्तरितं चेन नन्कालोऽस्माद
करैधनूरादि समुच्चीयते यदपि प्रसिद्धं उच्छिष्टत्वेन उच्छिष्टं भुक्ता
वशिष्टं अमेध्यमन्ताहं सुविमांसादि अपिवान्ति वैद्यकशा
स्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चीयते एतादृशं यद्भोजनं भोज्यं तत्तामसप्रियं
सात्त्विकैरति हृतार्द्धपेक्षणीयमित्यर्थः एतादृशभोजनस्य दुःख
शोकामयप्रदत्वमेवेति केऽप्यतो नोक्तं अत्र च क्रमेण रसादिवर्गः
सात्त्विकः कट्वादिवर्गो राजसः यातयामवर्गस्तामस इत्युक्तम

श्री· गी·टी· सं·

हारवर्गत्रयं तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वयेऽस्पष्टं तथा
हि अतिकटुत्वादिकं रसत्वविरोधि नात्युष्णत्वानास्वाद्यत्वात् रू
क्षत्वं स्निग्धत्वविरोधि तीक्ष्णत्वविदाहित्वे धातुपोषणविरोधि
त्वात् स्थिरत्वविरोधिनी असकालावस्थायित्वं असत्त्वादिके
हृद्यत्वविरोधि आमयप्रदत्वमायुःसत्त्वबलारोग्यविरोधि दुः
खशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोधि एवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वं रा
जसवर्गे स्पष्टं तथा तामसवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्युषि
तत्वानि यथासंभवं रसत्वस्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि एतत्रो
च्छिष्टत्वामेध्यत्वा हृद्यत्वविरोधीति आयुःसत्त्वादिविरोधित्वे
तु स्पष्टमेव एवं राजसवर्गे दृष्टविरोधमात्रं तामसवर्गे तु दृष्टादृष्ट
विरोधद्वयमतिशयः १

सारार्थदीटीका ११

३ अर्द्धपक्वं विरसतां प्राप्तं यामप्रहरं ये अथोऽपि वा यस्य पक्वं सत्त्वहा यैः
तरालतः २ पोतं प्राप्ते याते यामे मुहूर्ते सारमीरितं प्रतिदुर्गं
स्थितं ४ पर्युं ४ धमित्युक्तं पर्युषितं २ भुक्तावशिष्टमुच्छिष्टममेध्यमकृत्यवि
म ते भोज्यमेतादृशं यत्तामसस्य प्रियं सदा ३ उपेक्ष्यं सात्त्विकैर्हेया दु
दुःखशोकामयप्रदं सात्त्विकान्नविरोधित्वमुभयत्र समं य
तः ४ राजसे दृष्टदोषोऽस्ति दृष्टादृष्टस्तु तामसे १

नीलकंठटीका १२

यातयामं प्रहरात्प्राक्पक्वं शीततां गतमित्यर्थः यातयामस्य
पक्वं निर्वीर्यं स्याद्गतरसेनैवोक्तत्वात् इति भाष्यं गतरसं रस
विमुक्तं पूतिदुर्गंधि पर्युषितं पक्वं सद्रात्र्यंतरितं उच्छिष्टं भुक्ता
वशिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं भोजनं अन्नं तामसप्रियं १

आनंदीटीका ५

तामसमाह यातयामं विगतोष्मं पूतिदुर्गंधि पर्युषि
तमतिक्रांतरात्रिकं गतरसं विनष्टस्वादं मुक्तम् अमेध्यं

स्मृति निषिद्धं अशुचिप्रभवं वा १० ॥

रामकंठीटीका १४

+ अथतामसप्रियमाहारमाह ॥

+ तामसस्य तमः प्रधानस्वभावस्य हृद्यमेवमशनमभिमतं की
दृशं यातयाममतिक्रांतबहुकालं सम्भूतरसं विनष्टास्वादं त
था पूति दुर्गंधि तथा पर्युषितमतिक्रांतरात्रिकं यदभक्ष्यत्वे
नोक्तमुच्छिष्टं दत्यातिभुक्तशिष्ट मन्येन वाजुष्टममेध्यं स्वभा
वादेव मुहमपुहममपक्वा ता सात्विकस्याप्यवस्थावशा
त्कष्टादिराजसाहारप्रियता संभवती निव्यवहारदर्शनात्
स्वभावमात्रविषय एव विभागनियमो वेदितव्यः
१० ॥

लासिकी टीका १५

तथा यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्तद्यातयामं शैत्या
वस्थां प्राप्तमित्यर्थः गतरसं विगतास्वादम् पूतिदुर्गंधि प
र्युषितं पक्वं सद्रात्र्यंतरितम् उच्छिष्टमन्यभुक्तावशिष्टम् अ
मेध्यमभक्ष्यं कलंजादि एवंभूतं भोजनं भोज्यं तामसप्रियं
अनेन तामसो ज्ञातव्यः
१० ॥

पेंढोले टीका

तामसमाहारमाह यातयाममिति यदन्नं भोजनं यातयामे मंद
पक्वं गतरसं रसविशुक्तं दुर्गंधं पूति दुर्गंधं पर्युषितं पक्वं समस्तरात्र्यां
तरितं वासितं उच्छिष्टमपि भुक्तावशिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं
ईदृशं भोजनं तामसानामिष्टं प्रियमभीष्टम् १० ॥

अथ तामसप्रियान्नाह यातयाममिति यातयाममतिक्रांतबहु-
कालं पैत्यापक्वस्यान्नमिति यावत् गतरसं रसनिष्पीडना-
द्धेत्याद्यविनष्टास्वादं पूति दुर्गंधं तथा पर्युषितं व्यतीतनिशापू-
र्वेद्दिनपक्वं तथा उच्छिष्टं दंपतिभुक्तावशिष्टं अन्येन वा भुक्ता-
परित्यक्तं अमेध्यं स्वभावादेवापवित्रं वस्त्वंतरसंपर्काद्वा दुष्टं हवा-
दभक्ष्यं एतादृशं भोजनं तमःस्वभावस्याभिरुचिकरं यद्यपि
रस्यादयो राजसतामसयोरपि कदाचित्कतया संभवंत्यिपत्ता
काभवंति कट्वादयः सात्विकतामसयोरपि तथापि प्रायशो
तिमात्रं संसेव्यमानाः स्वभावं व्यंजयंतीति तात्पर्यं १०॥

मधुभाष्य

१०॥

और जो अन्न यातयाम कहे जिस्को एक पहर बीत गया औ ठंढा हो गया और गतरस कहे जिसका रस सूख गया सो छीसा रहगया औ पूति कहे दुर्गन्धयुक्त जो हैं और पर्युषित कहे बासी अन्न औ उच्छिष्ट कहे दूसरे का जूठा और अमेध्य कहे अपवित्र अभक्ष मांस आदि ऐसे आहार तामस स्वभाव मनुष्यों को प्रिय लगते हैं १०

दोहा

यातयाम रसहीन जो दुर्गंध बहुकालीन हे उच्छिष्ट अ
पवित्रादि तामसी प्रिय भक्तकीन १०॥

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते यष्टव्य
मेवेतिमनःसमाधायससात्विकः ११

शांकरभाष्यटीका १

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविधउच्यते अफलेति अफलाकांक्षिभिरफ
लार्थिभिर्यज्ञोविधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टोयोयज्ञइज्यते निर्व
र्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः
समाधाय नानेनपुरुषार्थोमम कर्तव्यइत्येवं निश्चित्य ससात्वि
कोयज्ञउच्यते ११

आनंदगिरिकृतटीका २

ह्यानादानेष्वयज्ञस्त्रिविधउच्यतेनु आहारत्रैविध्यमेवं विभज्य क्रम
प्राप्तं यज्ञत्रैविध्यं कथयति अथेति तत्रसात्विकंयज्ञं दर्शय
ति अफलेति फलाभिसंधिं विना यज्ञस्वरूपमेव भाव्यमि
ति बुद्ध्याशास्त्रतोनुष्ठीयमानो यज्ञःसात्विकइत्यर्थः ११

स्वामिकृतटीका ३

यज्ञोपित्रिविधः तत्रसात्विकंयज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरिति फ
लाकांक्षारहितैः पुरुषैः विधिनादृष्टआवश्यकतयाविहितो
योयज्ञइज्यतेनुष्ठीयतेससात्विकोयज्ञः कथमिज्यते यष्टव्यमे
वेतियज्ञानुष्ठानमेवकार्यंनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनः
समाधायैकाग्र्यंकृत्वेत्यर्थः ११

पिशाचभाष्यटीका ४

मनःकृत्वायज्ञःसात्विकः ११

रामानुजभाष्यटीका ५

अफलेति फलाकांक्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टःशास्त्रदृष्टमंत्र
द्रव्यक्रियादिभिर्युक्तः यष्टव्यमेवेतिभगवदाराधनत्वेनस्वप्रयो
जनतयायष्टव्यमिति मनःसमाधाययोयज्ञोज्यतेससात्विकः
११

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ समाधायनिश्चयेनानुसंधाय॥

परमार्थप्रपाटीका ७ कां४

अथ यज्ञोपि त्रिविधस्तत्र सात्विकं यज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः
कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिविधिना यष्टव्यमेवेति दृष्टो यज्ञः फलाकां
क्षारहितैः पुरुषैर्मनः समाधाय श्रद्धां कृत्वा यदिज्यते अनुष्ठीयते स
सात्विकः ११

वनमालीटीका ८

यज्ञभेदमाह अफलेति अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि
र्यज्ञः काम्यो नित्यश्च फलसंयोगेन विहितः सर्वांगोपसंहारेणै
व सम्यक्फलेनानुष्ठेयः यावज्जीवनिमित्तसंयोगेन फलसंयो
गं विनैव विहितः सर्वांगोपसंहा[illegible]रासंभवे यथा
शक्त्यनुकल्पादिनाप्यनुष्ठेयो नित्यः तत्र सर्वांगोपसंहारासंभ
वेपि प्रतिनिधिमुपादायापि यष्टव्यमेव प्रत्यवायपरिहारायाव
श्यकं जीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय नि
श्चित्य यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स यथाशास्त्रमेनः करणेष्वव्य
र्थमनुष्ठीयमानः सात्विको ज्ञेयः ११

ऊहमवेजयवीटीका ९

अथ यज्ञस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिस्तत्रादौ सात्विकयज्ञमाह अफले
ति अफलाकांक्षिभिः फलस्याकांक्षा तेच्छा तद्रहितैः फलाभिलाषशू
न्यैः पुरुषैः यो विधिदृष्टो मंत्रद्रव्यक्रियादिप्रतिपादकाच्छास्त्रवि
धिवाक्यादृष्टः शास्त्रोपदिष्टः इज्यते यजनं क्रियते सयज्ञः सात्विकः स
त्वगुणोपेतो भवति ननु फलाकांक्षां विना यज्ञे प्रवृत्तिरेव कथं
स्यादिति चेत्तत्राह मामेवादिश्य शास्त्रेणोक्तत्वान्मया यष्टव्यमेव
भगवदाराधनरूपयजनमावश्यकर्तव्यमेवास्ति न तु यज
नेन फलसाध्यमस्तीत्येवंप्रकारेण मनस्समाधायैकाग्रं कृत्वा
यजनविषये प्रवणमनो विधाय प्रवृत्त्यर्थः ११

मधुसूदनीटी १०

इदानीं क्रमप्राप्तं त्रिविधं यज्ञमाह त्रिभिः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमा
सचातुर्मास्यपशुबंधज्योतिष्टोमादियज्ञो हि द्विविधः काम्यो नित्य
श्च फलसंयोगेन चोदितः सर्वांगोपसंहारेणैव प्रयोक्तृत्वेनानु
ष्ठेयः काम्यः फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः
सर्वांगोपसंहारासंभवेप्रतिनिध्याद्युपादानेनाप्रयुक्तत्वेनानु
ष्ठेयो नित्यश्च तत्र सर्वांगोपसंहारासंभवेपि प्रतिनिधिमुपादा
यावश्यं यष्टव्यमेव प्रत्यवायपरिहारायावश्यकजीवनादिनिमि
त्तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय निश्चित्य अफलाकांक्षिभिरं
तःकरणशुद्ध्यर्थितया काम्यप्रयोगविमुखैर्विधिदृष्टो यथाशा
स्त्रनिश्चितो यो यज्ञ इज्यते नुष्ठीयते स यथाशास्त्रमंतःकर
णशुद्ध्यर्थमनुष्ठीयमानो नित्यप्रयोगः सात्त्विको ज्ञेयः ११

सदानंदीटीका ११

त्रिविधं यज्ञमाहेशः क्रमप्राप्तमिहाधुना अनुष्ठेयो हि धा यतः का
म्यो नित्यश्च तत्र न १ नित्यो यष्टव्यमेवेति प्रत्यवायजिहासया मनो
निश्चित्य शुद्ध्यर्थं तया काम्यपराङ्मुखैः २ यज्ञो नुष्ठीयते शास्त्रैर्नि
श्चितो यो यथाविधि विज्ञेयः सात्त्विको यज्ञो नुष्ठितो धीविशुद्धये
११

नीलकंठीटीका ११

यज्ञत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टः आवश्यकतया विहितः य
ष्टव्यमेवेति न तु यज्ञाद्दृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्तव्यमिति मनः समाधाय
समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ११

आनंदीटीका १२

यज्ञादित्रैविध्यमाह ऋयादिनिष्कृतिचोदनाविधिः ११ ॥

रामकंठीटीका १४

+इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह अत्र यज्ञ स्तावत्॥

+स सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात् सत्त्वहेतुको यज्ञो याग
विधिरुच्यते कोसौ बलं दृष्टादृष्टं सौभाग्यं कांक्षद्भिः प्रार्थ्यते

श्री. गी. टी. सं

यः सफलाकांक्षीन हि परीतस्त्वफलाकांक्षी तेनतथाविधे
नानिरभिसंधिनात्मानवनाम्नमनुष्ठानाय इज्यते नुष्ठीयते की
दृशो विधिदृष्टः विधीयते नेन कार्यमिति विधिः शास्त्रं त
स्मिन्विधौ शास्त्रे दृष्टो विभावित इतिकर्तव्यतास्त्वरूपो फला
कांक्षिणा चेज्यते चेति प्रतिषेधं निराकर्तुमाह इष्टव्यमिति ।
कथमिज्यते इष्टव्यं वर्णाश्रमविभागेन शास्त्रचोदितं सहजं या
गात्मकं कर्मावश्यकर्तव्यमेवेति चित्तं समाहितं कृत्वा स्वेन तफ
५५५ ललिप्सायां यद्यनुष्ठीयते न निष्कामस्य क्रियासंभवतीति न तत्र
मः नेहेच्छामात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामतामता किं तर्हि दृष्टानुश्र
विकभोगविषयसंकल्पाभावो निष्कामताविवदितेह
[illegible] ११ ॥

+अथत्रिविधयज्ञमध्यात्सात्विकं यज्ञमाह ॥

लाख्सिकी [illegible]टीका १५

+दृष्टादृष्टफलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिदृष्टः विधीयते का
र्यमनेनेति विधिः शास्त्रम् तत्र दृष्टो विभावितो यो यज्ञ इज्यते
नुष्ठीयते कथमित्याह यष्टव्यमेवेति वर्णाश्रमविभागेन शास्त्र
चोदितं सहजं यागात्मकं कर्मावश्यमनुष्ठेयमित्येवं मनश्चित्तं स
माधाय समाहितं कृत्वा इज्यते न तु फललिप्सया स सात्विको य
ज्ञः [illegible] ११ ॥

पंचोले टीका

अथ यज्ञत्रैविध्ये सात्विकं यज्ञमाह अफलेति यो यज्ञः अफलाकां
क्षिभिः फलकामनारहितैः पुरुषैः मनः समाधाय यष्टव्यमेवे
ति बुद्ध्या निश्चित्य विधिदृष्टः वेदवाक्यविहितत्वात् इज्यते स सा
त्विकयज्ञः उच्यते ११

रागवीरसमिद्धायिनी ॥

ध्यानीं विविधानां यज्ञानां मध्ये सात्विकं यज्ञं दर्शयति अफला
कांक्षिभिरिति फले दृष्टादृष्टरूपस्मभयमपि विनश्वरं नाकां
क्षितं शीलं येषां तैस्तादृशैः फलमनपेक्ष्यैव प्रवर्तमानैः परमे
श्वरचोदितमेतद्वृक्षादिकर्मावश्यावरणीयमेवान्यथाप्रत्यवा
यदर्शनादित्येवं विवेकेन विततं निश्चलीकृत्य यो विधिदृष्टो वि
धिनाऽऽतिकर्तव्यतापौर्वापर्यप्रतिपादकयथावर्णाधिकृतवे
देन दृष्टोऽन्तर्भावितण्यर्थतया दर्शितो विभावितो यज्ञो वृक्षादि
लक्षणो यश्चमेधादिलक्षणश्च स्वस्ववर्णोचितो यथर्मः इज्यते तेन द्वीय
ते स सात्विको भवतीत्यर्थः ११ ॥

मधुभाष्य

१२।

47

और यज्ञ भी तीन प्रकार हैं तिनके बीचमे सात्विक जो यज्ञ सो तीन श्लोक से कहते हैं कि जो पुरुष फलकी आकांक्षा रहित अवश्य कर्त्तव्य है यह जानि यज्ञ करते सो सात्विक कहावती है और वे मनुष्य किस कारण से यज्ञ अनुष्ठान करते इस पर कहते हैं कि यज्ञकर्म करना ही चाहिये और कोई फलके अर्थ कर्त्तव्य नहीं है ऐसा विचारि मनको एकाग्र करके यज्ञ करते हैं ॥

दोहा

अभीलाषा फलकी रहित विधिवत यज्ञ करैं जोय यजन।
योग्य यह धारमन यज्ञ करैं सात्विक सोय ॥

48

अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् इज्यते
भरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसं १२ ॥

शांकरभाष्यटीका १

अभिसन्धायेति अभिसन्धायोद्दिश्य फलंदम्भार्थमपि चैवयत्
इज्यते भरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविद्धिराजसं १२

आनंदगिरिकृतटीका २

राजसंयज्ञंव्याख्यानार्थं दर्शयति अभिसन्धायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धा
र्मिकत्वख्यापनार्थञ्च यद्यजनंक्रियते तद्यज्ञं रजसानिर्वृत्तं रा
जसमवगच्छेत्यर्थः १२

स्वामिकृतटीका ३

राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायोद्दिश्य यदि
ज्यते यज्ञः क्रियते दंभार्थं च महत्वख्यापनाय तंयज्ञंराजसंविद्धि
१२

पिशाचभाष्यमटीका ४

अभिधायतुफलं यतत्फलंमेस्यादित्यभिसंधायसंकल्प्यदंभा
र्थमपिचैवयत् धार्मिकत्वख्यापनार्थमेव योयज्ञः इज्यते निर्व
र्त्यते यज्ञंराजसंविद्धि १२

रामानुजभाष्यमटीका ५

अभिसंधायेति फलाभिसंधियुक्तंदंभगर्भं यशोर्थफलंचयोय
त इज्यते तंयज्ञंराजसंविद्धि १२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥ दंभोलोकोमामेवंविजानीयादिति ॥
स्पष्टार्थं १२ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायोद्दिश्य दंभोर्थं
महत्वख्यापनार्थं य इज्यते तंराजसंयज्ञंविद्धि १२

वनमालीटीका ८

फलंस्वर्गादिअभिसंधायोद्दिश्य न तु चित्तशुद्धिं दंभार्थमपि

श्री·
गी·टी·

५७

वः अपिचैवेत्यनेनविकल्पसमुच्चयौसूचितौपारलौकिकंफलम
भिसंधायैवदंभार्थंत्वेपिपारलौकिकफलानभिसंधानेपिदं
भार्थमेवेतिविकल्पेनद्वौपक्षौपारलौकिकफलार्थमप्यैहिक
लौकिकदंभार्थमपीतिसमुच्चयेनैकःपक्षःएवंदृष्टादृष्टफ
लाभिसंधिनातःकरणशुद्धिमनुद्दिश्यइज्यतेयथाशास्त्रंयो
यज्ञोनष्टीयतेतंयज्ञंराजसंविद्धि ॥१२॥

उत्तमवैनयश्रीटीका १

राजसयज्ञमाहअभिसन्धायेतिनपुनःफलमिहराज्यधनधाम
ऽदि दारपुत्रपश्वादिरूपममुत्रदेवाङ्गनाधरामृतपानरूपंअभिसं
धायोद्दिश्यदम्भार्थंईहयत्तत्कर्मयज्ञदत्तपवनाम्ययमेवंलो
केषुयशःख्यापनायअपिशब्दाज्जातिकुलविद्याधनयौवन
ऽना वलरूपादिनिमित्ताभिमानार्थंवशीकरणमारणमोहनोच्चाट
नादिरूपाभिचारार्थंएवकारान्स्वस्यलोकस्वामित्वपूज्यत्व
श्रेष्ठत्वप्रतिष्ठत्वादिप्रसिद्ध्यर्थंयदिष्यतेयोयज्ञोरजोगुणोपेतैः
पुरुषैरिज्यतेयजनंक्रियतेहेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंराजसंरजोगुणोप
तेविद्धित्वंजानीहिसंबोधनेनज्ञानवतांभरतवंश्यानांमध्येत्वं
श्रेष्ठोस्यतस्तवरजोगुणोनास्तीतिसूचितम् ॥१२॥

मधुसूदनीटीका १

फलंकाम्यंस्वर्गादिअभिसंधायोद्दिश्यतेनत्वेनःकरणशुद्धि
र्नित्यप्रयोगवैलक्षण्यसूचनार्थः दंभोलोकेधार्मिकत्वख्या
पनंतदर्थं अपिचैवेतिविकल्पसमुच्चयाभ्यांत्रैविध्यंसूचना
र्थं पारलौकिकंफलमभिसंधायैवादंभार्थंत्वेपिपार
लौकिकफलानभिसंधानेपिदंभार्थमेवेतिविकल्पेनद्वौप
क्षौपारलौकिकफलार्थमप्यैहलौकिकदंभार्थमपीतिसमु
च्चयेनैकःपक्षःएवंदृष्टादृष्टफलाभिसंधिनातःकरणशुद्धि

मनुद्दिश्य यदिज्यते यथाशास्त्रं योयज्ञोनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि जा
नीहि ह्यनाय हे भरतश्रेष्ठेतियोगाववंसंस्तुवनं १२

मदानंदीटीका ११

स्वर्गादिफलमुद्दिश्य लोके दंभार्थमेव वा वित्तशुद्धिमनुद्दिश्य ह
ष्टादृष्टफलेच्छना १ यस्मानुष्ठीयते शास्त्रात्तं यज्ञं विद्धि राजसं
ह्यनाय भरतश्रेष्ठ नैयोगयोगित्वतमात्विकं २ कामोयमस्तामि
हैयः सर्वथैमाशयोहरेः १२

नीलकंठीटीका १२

राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति १२

आनंदीटीका १३

फलानुपलब्धेरारब्धपूर्वकर्मत्यक्त्वाद्वितीयस्यकर्तव्येछयाचलं
अध्रुवमनुपलब्धेपिसंधानाशादस्थिरम् १२ ॥

रामकंठीटीका १४

येकेचित्कर्मणिशास्त्रोक्तंविधिंपरित्यज्यश्रद्धयानिर्विकल्पंफल
संभावनयावास्यानसंदेहायान्विताः संतोयजन्तेक्रियासुयत्र
त्तंतिकेवलंतानितोयान्प्रतिकिंसत्वंकिंसात्विकीतिविज्ञ
यानिनिर्णयः आहोस्विद्रजोराजसी अथकिंतमस्तामसी अहो +अथराजसयज्ञमाह॥
तेनभगवानुवाच १२ ॥+ तमेवं विधं यज्ञं राजसं रजः प्रधान
श्रद्धेनचकल्पाकृतत्वाद्रजोगुणात्मकफलमतएवचलं
निश्चयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचाराच्चाध्रुवमनाव
श्यकं तंकेयः फलंस्वर्गादिभोग्यमभिसंधायसंकल्पत
यादंभार्थं दंभोदर्पस्तदेवकृत्वादृष्टफलविषयः क्रियार्थः
प्रयोजनं यत्र तथेज्यतेनुष्ठीयते १२ ॥

राजसयज्ञमा लासिकी टीका १५

ह फलमदृष्टं पारलोकिकं दंभार्थमपीति दृष्टमैहलौकिकंफ

श्री
गी॰टी॰
सं

लेचाभिसंधायसंकल्प यदिज्यतेयत्नः क्रियते तंयज्ञंराजसं
विद्धि ॥

पंचोले टीका

50

राजसंयत्नमाह अभिसंधायेति हेभरतश्रेष्ठ तद्गुनःफलम
भिसंधायफलमाहृिश्य अपिचदंभार्थंयत्नइज्यतेतंयज्ञंराज
संविद्धि १२

रणवीरसमिद्बोधिनी

अथराजसंयज्ञंप्रतिपादयति अभिसंधायेति फलंस्वर्गादिभो
गमभिसंधायसंकल्प्यतथादंभार्थमपि अदृष्टत्वेकृत्वादृष्ट
फलविषयाक्रियादंभस्तदर्थमपियोयज्ञइज्यतेतंविख्यातमास
नृपराजसंयज्ञंविद्धिजानीहि १२॥

मधुभाष्य

१२॥

भाषाअनुवादटीका

राजस यज्ञ कहते हैं कि हे भरत श्रेष्ठ अर्जुन फलकी कामना पूर्वक अपने महत्व को जनावने के अर्थ जो यज्ञ की जाय सो राजस यज्ञ जानो १२

दोहा

वांछा फलकीधारके दंभ प्रयोजन जोय यज्ञहि भारत श्रेष्ठ तिहजान राजसीकोय १२

51

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धा
विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३

शांकरभाष्यटीका १

विधिहीनमिति विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं असृ
ष्टान्नं ब्राह्मणेभ्योन सृष्टमन्नं यस्मिन यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टा
ँत न्नं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतोवर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनं अदक्षिणमु
क्तदक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति १३

आनंदगिरिकृतटीका २

तामसं यज्ञं हानार्थमेवोदाहरति विधीति १३

स्वामिकृतटीका ३

तामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशू
न्यम सृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योननिष्पादितमन्नं यस्मिंस्तं मंत्रैर्हीनं
यथोक्तदक्षिणारहितंच श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयं
तिशिष्टाः १३

पिशाचभाष्यटीका ४

विधिहीनमशास्त्रचोदितमसृष्टमन्नदानादिरहितं मंत्रहीनं मंत्र
वर्जितमदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयंति १३

रामानुजभाष्यटीका ५

विधीति विधिहीनं ब्राह्मणोक्त विधिहीनं सदाचारयुक्तैर्विधिवि
द्भिर्ब्राह्मणैर्यजस्वेत्युक्तिहीनमित्यर्थः असृष्टान्नं अचोदितद्रव्य १३
मंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते [illegible]
[illegible]
[illegible] १३

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible]

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰

१३॥

[illegible] विधिहीनमिति शास्त्रोक्तक्रियाहीनं तदे
वासृष्टान्नादिभिर्विशेषणैर्विनमयते ॥१३॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तामसमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं । शास्त्रोक्तविधिशून्यं न सृष्टं निष्पादितं ब्राह्मणेभ्योऽन्नं यस्मिन् मंत्रैः स्वशास्त्रोक्तैर्हीनं यथावद्दक्षिणारहितं श्रद्धयावरहितं एवंविधं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

वनमालीटीका ८

यथाशास्त्रबोधितविपरीतं अन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मंत्रहीनं रागद्वेषादिना श्रद्धारहितं तामसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टाः विधिहीनाद्यैकैकविशेषणैः पंचविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन वैकल्पिकश्चेति षड्विधश्चेतरविशेषणसमुच्चयेन च बहवो भेदास्तामसयज्ञस्य तेयाराजसे यज्ञे चित्तशुद्ध्यभावेऽपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमनुष्ठानात् तामसे त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्नकिमप्यपूर्वमस्तीत्यभिप्रायः ॥१३॥

उत्तमवैजयन्ताटीका ९

तामसयज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं वेदविधिविद्भिः सदाचारनिष्ठैर्ब्राह्मणैस्त्वं यजस्व तेषां हितकारिणा वा कोऽविधा संकुरुष्वेति वेदविद्भिरुक्तब्राह्मणगुरुक्तिविधिस्तद्रहितं असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभिस्तोषितमन्नं यस्मिन् यद्वा ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं [illegible] दितमन्नं द्रव्यं यस्मिंस्तत् यद्वाऽसृष्टमदत्तमन्नं यस्मिन् मंत्रहीनं पदक्रम
^नमंत्रेण स्वरवर्णादिहीनं [illegible]पेतं अदक्षिणं यथायोग्यदक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं भितत्कादिपाञ्चयपश्चविगादिविद्वेषेण वा श्रद्धाशून्यं ई
दृशं यज्ञं तामसं तमोगुणोपेतं परिचक्षते सज्जनाः कथयंति ॥१३॥

मधुसूदनीटीका १०

यथाशास्त्रबोधितविपरीतं अन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मंत्रहीनं यथोक्तदक्षिणाहीनं ऋत्विग्द्वेषादिना श्रद्धाविरहितं तामसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टाः विधिहीनत्वाद्येकैकविशेषणैः पंचविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन चैकविध इति षट् द्वित्रिचतुर्विशेषणसमुच्चयेन च बहवो भेदास्तामसयज्ञस्य ज्ञेयाः राजसे यज्ञे तु नः कर्तृणां श्रद्धाभावेपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमनुष्ठानात् तामसे तु यथाशास्त्रानुष्ठानाभावात् किमप्यपूर्वमस्तीति संशयः [illegible]

सदानंदीटीका १३

विधिहीनं यथाशास्त्रावबोधितविपर्ययं अन्नदानविहीनं च स्वरतो वर्णतस्तथा १ मंत्रहीनं यथाशास्त्रदक्षिणाहीनमध्वरं आस्तिक्यबुद्धिशून्यं तं तामसं कथयन्ति वै २ अयं पंचविधो यज्ञस्तामसः श्रेयोर्थिभिः सदा यथाशास्त्रमनुष्ठानाद्राजसेस्ति फलं मनाक् तामसे तु यथाशास्त्राननुष्ठानान्न फलं मनाक् १३

नीलकंठीटीका १३

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टान्नं दत्तमन्नं यस्मिन्न तं असृष्टान्नं १३

आनंदीटीका १३

विधिरितिकर्तव्यता हीनं असृष्टान्नं पाकादिसंस्काररहितान्नम् १३ ॥

रामकंठीटीका १४

अथ तामसमाह विधिहीनं शास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतारहितं तथा असृष्टान्नमसृष्टं पाकादिसंस्कारविरहात् हिरसमन्नादि यत्र तथा मंत्रहीनं तत्तत्क्रियाविहितेन रहितं तथा दक्षिणादक्षिणालक्षणेन प्रधानेनांगेन शून्यं तथा श्रद्धयोक्तलक्षणया विनाकृतं एवंविधं

श्री॰ गी॰ टी॰ सं

यज्ञं तामससंज्ञकमाह [illegible] ॥ १३ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

तामसंयज्ञमाह — विधिना शास्त्रोक्तेन कर्तव्यतया रहितम् तथा सृष्टान्नम् सृष्टं विरसमन्नं भोज्यं यत्र दंभपाठेन अन्नदानहीनम् स्वरतो मंत्रतश्च मंत्रहीनम् मुख्यांगभूतदक्षिणाशून्यम् श्रद्धया संभावनया रहितमेवंविधं यज्ञं तामसं तामससंज्ञकत्वेन परिचक्षते कथयंति [illegible] ॥ १३ ॥

पंडोले टीका

तामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं यथाशास्त्रविहितविपरीतं असृष्टान्नं वा असृष्टो भोजन सृष्टं अन्नं प्रचुरं यस्मिन् तथा तेमस्यअसृष्टान्नः तं मंत्रहीनं मंत्रैः स्वरतो वर्णतो हीनं अदक्षिणं उक्तदक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या रहितं ईदृगलिंगयुक्तं यज्ञं तामसं तमोगुणनिष्पन्नं परिचक्षते १३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथ तामसमाह विधिहीनमिति विधीयते अनेन कार्यमिति विधिरितिकर्तव्यता या हीनं तथा असृष्टान्नमदत्तभोजनं तथा मंत्रहीनं मंत्रो नीतिरस्य देवताप्रकाशको वेदैकदेशो वा तेन वर्जितं तथा अदक्षिणं कर्मणः सांगता संपादकः समापनानंतरं दीयमानो यथा स्वर्णको वर्णादिको दक्षिणा प्रकृते नु भटादीनां संतोषोत्पादनपूर्वं समारब्धकर्मणि प्रवृत्ति जनकं वेतनादिदानं कार्यं साधितेसति पारितोषिकादिदानं च दक्षिणा तया हीनं अथवा दक्षिणं प्राप्तोदितसरलक्रमत्यागेन कुटिलमार्गानुगतं तथा श्रद्धयोक्त

लक्षणयाविरद्धितं यत्तंकर्माचरणलक्षणंतामसंपरिवक्षते
कथयंति १३

मधुभाष्य

१३॥

तामसं

भाषाअनुवादटीका

अब तामस यज्ञ कहते हैं कि विधि हीन औ असृष्टान्न कहे जो य ज्ञके अर्थ अन्न ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यसे नहीं मिला होय सो अन्न औ मन्त्रहीन औ दक्षिणा दान रहित होय तथा श्रद्धा व र्जित यज्ञ को तामस यज्ञ कहते हैं १३

दोहा

हीनविधिअसृष्टअन्नअमंत्रअदक्षिणजोय श्रद्धारहित
हि यज्ञजो तामसकहियत सोय १३

55

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं ब्रह्मचर्य
महिंसाचशारीरंतपउच्यते १४ ॥

शांकरभाष्यटीका १

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च [illegible]
[illegible] प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं शौचं आर्जवं ऋजुत्वं ब्र
ह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव का
र्यकारणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते १४

आनंदगिरिकृतटीका २

सात्विकादिभावं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं त्रिविधं निरू
पयति अथेति तत्र शारीरं तपो निर्दिशति देवेति देवा ब्रह्मविष्णु
शिवादयः द्विजाः पूज्यत्वात् द्विजोत्तमाः गुरवः पित्रादयः प्राज्ञाः प
ण्डिता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि शौचं मृ
ज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आर्जवमृजुत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरे
करूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्वं ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचरणं अहिंसा प्रा
णिनामपीडनं शरीरमात्रस्य निर्वर्त्यत्वमस्य तपसो न संभवतीति
मत्वा विशिनष्टि शारीरेति १४ स्वामिकृतटीका ३

तपसः सात्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदेन तस्य त्रै
विध्यमाह देवद्विजेति त्रिभिः प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्येपि तत्वविदः
देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं मृज्जलादिना निष्पन्नमार्जवमव
क्रता ब्रह्मचर्यं रहस्य [illegible]कालाभिगामित्वमितरेषां स्त्रीमेत्र
णसंलापाघ्राणमैथुनराहित्यं अहिंसा परपीडाराहित्यं एतच्छारी
रं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते १४ पिशाचभाष्यटीका ४

इदानीं त्रिविधं तपः सात्विकं दर्शयितुमाह देवद्विजगुरुप्राज्ञाश्च दे
वद्विजगुरुप्राज्ञाः देवाश्च आदयः प्राज्ञास्तत्वविदस्तेषां पूजनं शौ
चं मृज्जलादिसाध्यं आर्जवमृ[illegible]नाम्[illegible] ब्रह्मचर्यं स्त्री[illegible]

+अथतपसोऽपित्रैविध्यंवक्तुंतस्यशारीरवाङ्मनोभिर्निष्पाद्यतयातत्स्वरूपभेदमा
वदाह ॥

श्री· गवर्जितत्वंअहिंसाअपीडनंप्राणिनां १४

गी·टी· रामानुजभाष्यटीका ५

सं· +देवेति देवद्विजगुरुप्राज्ञानांपूजनंशौचंतीर्थस्नानादिकंआर्जवं
यथावाग्मनःशरीरंवृत्तंब्रह्मचर्यंयोषित्सुभोग्यताबुद्ध्येक्षणादिव
सं हितत्वं अहिंसाअप्राणिपीडाराजंतच्छारीरंतपउच्यते १४

अभिनवगुप्ती टी· [illegible]टीका ९ आर्जवमृजुताअगोप्यविषया

यूएता— स्पष्टार्थं १४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

ञ्चयवाङ्मयंतपआह अनुद्वेगकरमिति परस्योद्वेगजनकंनभ
वतितथाविधंवाक्यंसत्यंयथार्थभाषणंतदपिद्वः स्वपरैवसा
यिनमवनीयाह प्रियमिति प्रियंवक्तव्यंहितंचप्रियंसत्यंचापिरि
णामेहितंच तथावमनः समंस्त्रूयतेअप्रियमप्यवसानसमर्थमपिप्रि
नित्वास्वाध्यायाध्ययनंस्वशास्त्राध्ययनाभ्यासः एतद्वाङ्मयंतपउच्य
अथकायवाङ्मनोविभागेनतपस्त्रैविध्यमाह देवद्विजेति श
रीरंतपः प्रतिपादनंस्पष्टार्थं १४

वनमालीटीका ८

क्रमशस्तस्यतपसःसात्विकादिभेदंकथयितुंशारीरवाचिकमा
नसभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह देवेतित्रिभिः देवाब्रह्मेशादयः
द्विजाब्राह्मणाःगुरवःपितृमात्राचार्यादयःप्राज्ञाःपण्डिताविदि
तवेदतत्त्वोपकरणार्थाः तेषांपूजनंप्रणामशुश्रूषादियथाशास्त्रं
शौचंमृज्जलाभ्यांशरीरशोधनं आर्जवमकौटिल्यंभावशुद्धिशाह्य
नमान्नसेनयथेवस्यातिशारीरंत्वार्जवंविहितप्रतिषिद्धयोरेक
रूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वंब्रह्मचर्यंनिषिद्धमैथुननिवृत्तिःअ
हिंसाअशास्त्रीयप्राणिपीडाभावः चकारादस्तेयापरिग्रहावपि
शारीरंप्रधानककर्त्रादिभिःसाध्यंनतुकेवलेनशारीरेणापिचे
तनस्यहेतवद्रतिहिवक्ष्याति इदंशारीरंतपउच्यते १४

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

अथ तपसः सात्त्विकादिभेदं वक्तुमादौ शारीरवाङ्मानसरूपेण
भेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः देवद्विजेति देवा दिक्पालवसुरु
द्रादयः द्विजा द्विजाग्र्या ब्राह्मणा गुरवो देशिका अध्यापकमातृ
पित्रादयः प्राज्ञा वेदवेदाङ्गार्थविदः एतेषां पूजनं समयानुकू
लसेवनं शौचं द्विविधं तीर्थस्नानादिना वा संहरिस्मरणध्याना
दिनाभ्यन्तरं आर्जवं कायवाङ्मनोभिरौन्नत्यमेकं ब्रह्मचर्यं विहि
तभोगावरणं अहिंसा प्राणिमात्रपीडाराहित्यं चशब्देन तीर्थाट
नदेवालयारामादिनिर्माणव्रतोपवासनियमप्राणायामादयो
गृह्यन्ते एवं विधं तपः शारीरं शरीरसंबंधि उच्यते शिष्टैः कथ्यते
१४ ।

मधुसूदनीटीका १०

+ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शारीरं वाविकमा नसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः ॥

+ देवा ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निदुर्गादयः द्विजा द्विजोत्तमाः ब्राह्मणाः
गुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदतदुपका
रणार्थाः तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि यथाशास्त्रं शौचं मृज्ज
लाभ्यां शरीरशोधनं आर्जवमकौटिल्यं भावशुद्धिशब्देन मानसे
तपसि वक्ष्यति शारीरत्वार्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृ
त्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुनाप्रवृत्तिः अहिंसा शा
स्त्रीयमाणिपीडनाभावः चकारादस्तेयापरिग्रहावपि शारीरं श
रीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शारीरेण पंचैवैते तस्य
हेतव इति वक्ष्यति हि इत्यं शारीरं तप उच्यते १४ ।

सदानन्दीटीका ११

क्रमप्राप्तस्य तपसस्त्रैविध्यं प्राह माधवः देवा ब्रह्महरीशाद्या द्वि
जाश्च ब्राह्मणोत्तमाः १ आचार्यमुख्या गुरवः प्राज्ञा वेदविदो बुधाः
तेषां प्रणामशुश्रूषायागमोक्तं हि पूजनं २ शरीरशोधनं शौचं मृ
जलाभ्यां तथार्जवं यथाशास्त्रप्रवृत्त्यादौ वक्रत्वाभाव उच्यते नि
षिद्धमैथुनाभावो ब्रह्मचर्यमहिंसनं प्राणिनां पीडनाभावः शारी
रं तप उच्यते ४ शरीरमुख्यैः कर्त्राद्यैः साध्यत्वं च हेतुभिः न केव

लेशरीरेणकृतंशारीरमुच्यते ५ यतोवक्ष्यतिभगवान्येवेतेनसहे
तवः १४

नीलकंठीटीका १२

पुं देवाः विष्णुवायाः द्विजाब्राह्मणाः गुरवोमातापित्राचार्यादयः प्राज्ञाः
ब्रह्मनिष्ठाः तेषांपूजनं आर्जवमकौटिल्यं १४

आनंदीटीका १३

आर्जवमसत्वत्वं गुरुशुश्रूषाभ्युत्थानप्रणिपातादि १४ ॥

\+ अथसात्विकात्वादिभेदेन तपसस्त्रैविध्यंप्रतिपादयमिदानींशारीरादिभेदेन ताव तस्यत्रैविध्यमाह तत्रशा रीरंतावत् ॥

॥रामकंठीटीका १४

\+ एतच्छारीरंशरीरसंबंधितपउच्यते किंतद्देवादीनांपूजनंशौ
चंमृज्जलादिनाशरीरशुद्धिः आर्जवंकायव्यापारविषयम
कौटिल्यं ब्रह्मचर्यप्रसिद्धं अहिंसाहननक्रियाभावः प्रजा
३ दीनांकायव्यापारशिवं सत्वाच्छारीरमेनतपः
॥

\+ तमसः सात्विकादिभेदान्दर्शयितुं प्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्य माह चतुर्भिः ॥

लासिकी ... टीका १५

\+ देवाः शिवविष्णुसूर्यहेरम्बदुर्गाम्बादयः द्विजाब्राह्मणाः
गुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपि
तत्वविदस्तेषांपूजनंप्रणामयजनशुश्रूषादि शौचंमृज्जलाभ्यां
आर्जवंशोभनमहार्घवस्त्रादिमत्वेभुजंगवद्दांभिकवद्वाभ्रू
भंगग्रीवावक्रादिराहित्यम् ब्रह्मचर्यंनिषिद्धमैथुननिवृत्तिः
अहिंसापरपीडावर्जनं चकारादस्तेयापरिग्रहावपिएतच्छा
रीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते ॥ १४ ॥

पंचोलेटीका

तपसः सात्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंशारीरादिभेदेनत
स्यत्रैविध्यंशारीरंतपआह देवेति देवद्विजगुरुप्राज्ञोवत
र्गाणांपूजनंशौचंबाह्याभ्यंतरंआर्जवंऋजुत्वंभार्यायां ऋ
तुगामित्वंब्रह्मचर्यंप्राणिनामपीडनमहिंसाएतत्सर्वंदेह
मुख्यैरिंद्रियात्ममनोभिःसाध्यंशारीरंतपउच्यते १४ ॥

रणवीरसमिद्धोयिनी

अथ प्रतिज्ञातेनतपसहैविध्यंकथयन्नागरीणादिभेदेनेतावत्त
स्यैवैविध्यमाह त्रिभिः तत्रतावच्छारीरंलक्षयति देवद्विजेति
देवादीनांपूजनंकार्यारंभेष्टाभ्यगमनेकस्मात्संगमे उत्सवा
दौवावर्ण्यविधेयं शौचंस्नानजलादिनामलापनयनं शास्त्राग
मुनस्तजालक्षणंच तथा आर्जवं प्रांजलत्वात्पुत्रमार्गेणपतनलक्ष
णकौटिल्यराहित्यं तथा ब्रह्मचर्यंप्रसिद्धं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्म-
णियत्तुर्वैदेवर्यमभीक्ष्णंपात्रप्रयोगापिवार्थंकल्पितलक्ष्यपात
नेनाभ्यासोवा यत्तुर्वेदप्रतिपाद्येपुहादिव्यापारेतत्परत्वंवातथा
अहिंसा विनापराधंदंडनेनप्राणपर्युपघातोहिंसातद्वर्जनं एत
च्छारीरंकायनिर्वर्त्यंतपउच्यतेकथ्यते १४

मथुभाष्य

१४॥

58

भाषाअनुवादटीका

तपस्या को भी सात्विकादि भेद देखावने के मानस से प्रथम शारीरादि के भेद क्रमसे त्रिविध है सो तीन श्लोकसे कहते हैं कि प्राज्ञ कहे गुरुजन से भिन्न और और तत्त्वज्ञानी औ ब्राह्मण तथा गुरुजन की पूजा और शौच आदि क्रिया इन सब को शिष्ट पुरुष शरीर सम्पादित तपस्या कहते हैं १४

दोहा

देव गुरु द्विज प्राज्ञ को पूजन शौच सरलतादि ब्रह्मचर्य
औ अहिंसता शारीरक तप आहि १४॥

59

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५

शांकरभाष्यटीका १

यन्वेते तस्य हेतवः इति हि वक्ष्यति अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरं प्राणि
नां अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् प्रियहिते दृष्टादृ
ष्टार्थे अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते विशेषण
धर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः परप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य स
त्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा ही
ंन नता स्यात् यदि नं तद्वाङ्मयं तपस्तं तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यत
मेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाङ्मयं तपस्त्वं तथा प्रियवा
क्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्हीनस्य न वाङ्मयतप
स्त्वं तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वि
युक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं किं पुनस्तत्तपो यत् सत्यं वाक्यमनुद्वे
गकरं प्रियं हितं च यत् तत् परमं तपो वाङ्मयं यथा शान्तो भव
ंयोगं वत्स स्वाध्यायं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति स्वाध्याया
भ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते १५

आनन्दगिरिकृतटीका २

कथं कर्त्रादि साध्यत्वे तपसः शारीरत्वं शारीरत्वे वा कथं कर्त्रादि
साध्यत्वमित्याशङ्क्याह यन्वेति सम्यगिति वाङ्मयं तपो व्यपदिशति
अनुद्वेगकरमिति सत्यं यथादृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुतिसुखं हितं प
रिणामपथ्यं प्रियहितयोर्विधानमेतेन विभागमाह प्रियेति कथ
मत्र विशेषणविशेष्यत्वं तदाहानुद्वेगेति विशेषणानां धर्माणा
मनुद्वेगकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समुदितानां परस्परमपि स
मुच्चययोगी चकार इत्याह विशेषणेति किमिति वाक्यमेतैर्विशे
ष्यते किमिति वा तेषां मिथः समुच्चयस्तत्राह परेति यद्यपि वि
धायकवाक्यमात्रस्याविशेषितस्य वाङ्मयतपस्त्वानुपपत्तिस्तथा

श्री·
गी·टी·

60

पि सत्यवाक्यस्य वाक्यविशेषणान्तराभावेपि वाङ्मयतपस्त्वमित्या
शंक्याह तथेति तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वस्यादित्याशंक्या
ह तथेति तथापि परिणामपथ्यं वाक्यमात्रन्तथा भविष्यति ने
त्याह तथाहितेति कीदृक् तर्हि तयोर्वाङ्मयत्वमिति प्रश्नपूर्व
कं विशदयति किंपुनरिति विशिष्टेवाङ्मये तपसि दृष्टान्तमाह
यथेति प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादि विधानमनतिक्रम्य
स्वाध्यायस्यावर्तनमपि वाङ्मयेतपस्यान्तर्भवतीत्याह स्वाध्यायेति
वाक्प्राचुर्येणाप्रस्तुतास्मिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधानमित्यर्थः १५

स्वामिकृतटीका ३

वाचिकंतपआह अनुद्वेगकरमिति उद्वेगंभयंनकरोतीत्यनु
द्वेगकरंवाक्यंसत्यंच श्रोतुःप्रियंचहितंचपरिणामेसुखकरं
स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्यासश्चवाचानिर्वर्त्यंवाङ्मयंतपः १५

पिशाचभाष्यटीका ४

शरीरसाध्यंतपोविधीयते उद्वेगोदुःखंनोद्वेगकरंसत्यमवि
तथंप्रियंचहितंचप्रियहितेस्वाध्यायोवेदः तस्यसदापाठः
स्वाध्यायाभ्यसनमित्येतद्वा[illegible]यंवाचेनिर्वर्त्यं १५ उ॰

रामानुजभाष्यटीका ५

अनुद्वेगेति परेषामनुद्वेगकरंसत्यंप्रियहितंवाक्यंस्वाध्या
याभ्यसनंचेत्येतद्वाङ्मयंतपः १५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ सत्यमित्यस्यैवस्वरूपनि
रूपणं प्रियहितमित्यनेन क्रियते प्रियं च तत्काले हितं च का
लांतरे ईदृशं वाक्यं सत्यमित्य स्पष्टार्थ १५ ॥ ॥
र्थेन तत्त्वयथाह तत्कथनमात्रं॥ १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथवाङ्मयंतपआह अनुद्वेगकरमिति परस्योद्वेगजनकंन
भवतितथाविधंवाक्यंसत्यंयथार्थभाषणंतदपिदुःखपर्यवसा
यिनभवतीत्याह प्रियमिति प्रियंचततहितंचप्रियंसद्यायंपरि
णामेहितंच तथाचमनुः सत्यंब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नसत्यमप्रि
यमिति स्वाध्यायाध्ययनंस्वशाखाध्यायनाभ्यासःएतद्वाङ्मयंतप ब्रूयात्^

उच्यते १५

वनमालीटीका ८

अनुद्वेगकरं न कस्यचिदुःखकरं सत्यं प्रमाणमूलमबाधितार्थं
प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं च कारो
विशेषणानां समुच्चयार्थः अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्ट
येन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन यद्वाक्यम् स्वाध्यायाभ्य
सनं वेदाद्यभ्यसनं वाङ्मयं तप उच्यते १५

ऊस्तमवैजयन्तीटीका ९

वाचस्तप आह अनुद्वेगकरमिति उद्वेगं स्वपुत्रकलत्रधनादि
नाशजन्यं सर्पव्याघ्रपिशाचादिदर्शनजन्यं वा भयं तन्न करो
तीत्यनुद्वेगकरं सत्यं स्वपरधर्मार्थाद्यविनाशपूर्वकं यथार्थं
तत्रापि प्रियं हे देवदत्त तव पुत्रो जात इतिवत्प्रीतिकरं न तु त्वत्सुतो
ऽरण्ये व्याघ्रेण हत इतिवदप्रियं तत्रापि हितं अस्य यापरोक्षेकरं दे
हिजीवनार्थं सर्पदष्टपुत्राद्युद्देशे विधीस्यादिवत्स्वस्य परेषां च प
रिणामे सुखकरं एतद्विशेषणचतुष्टयं च पुनः स्वाध्यायाभ्यस
म नं स्वाध्यायः शास्त्राभ्यसनं शब्दानामर्थानां चाविरतचिन्तनं
हाकं तद्वाङ्मयं वाचा निवर्त्यं तन्तप उच्यते च शब्दान्नाममंत्राद्यभ्या
स एवकारेण समस्वरग्रामत्रयान्वितस्य गीतस्य वाद्यस्य वाभ्या
सवाक्पमुच्यत इति ध्वनितम् १५

मधुसूदनीटीका ९

अनुद्वेगकरं न कस्यचिदुःखकरं सत्यं प्रमाणमूलमबाधितार्थं
प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं चका
रो विशेषणानां समुच्चयार्थः अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणच
तुष्टयेन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनं यद्वाक्यं यथा
शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यती
त्यादि तद्वाङ्मयं वाचिकं तपः शारीरवत् स्वाध्यायाभ्यसनं च य
थाविधि वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं तप उच्यते एवकारः प्राविशे

षणंसमन्नयावधारणेख्याख्यातः १५

सदानंदीटीका ११

नकस्यचिदुःखकरंमानमूलमवाधितं श्रोतृस्तत्कालस्यव
दंपरिणामेसुखावहंअनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयं
समुच्चितंयद्वाक्यंनकेनापिविवर्जितं २ यथाभोवत्सशां
तस्तंभवस्वाध्यायमाचर योगंतथानुतिष्ठत्वंनिःश्रेयस्तेभ
विष्यति ३ यथाविध्यागमाभ्यासोवाङ्मयंतपउच्यते १५

नीलकंठीटीका १२

प्रियंचतत्तद्धितंचप्रियहितंश्रवणकालेपरिणामेचसुखदमि
त्यर्थः १५

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थं १५ ॥

+अथवाचिकं॥

रामकंठीटीका १४

१+वानिर्वर्त्यत्वाद्वाग्भ्रतिकर्मतत्तपउच्यते किंतत्स्वभावतएवमा
धुर्यादनुद्वेगकरंपरस्याखेदावहं तथासत्यमवितथंसत्प्रि
यंमनोज्ञंहितंचकल्याणपर्यवसायिवचनं तथास्वाध्याय
स्यस्वशास्त्रपाठस्याभीक्ष्णमावर्त्तनम् १५ ॥

लासिकी[illegible]टीका १५ ॥

वाचिकंतपआह अनुद्वेगकरंपरस्याखेदावहंसत्यंप्रमाणेनाबाधितार्थं सत्यमि
त्यस्यस्वरूपनिरूपणम् प्रियहितमित्यनेनक्रियते प्रियंतत्का
लेमनोज्ञंचहितंकालांतरेकल्याणपर्यवसायिच ईदृशंयद्वा
क्यंतत्सत्यमित्युच्यते नतुयथाहृतकथनमात्रम् स्वाध्याय
स्यस्वशास्त्रपाठस्याभ्यसनमावर्त्तनम् एवंविधविशेषणवि
शिष्टवाक्यंवाचानिर्वर्त्यत्वाद्वाचनिकंतपउच्यते
[illegible]१५ ॥ ला

पंचोले टीका

वाचकं तप आह अनुद्वेगेति वचनः यत् अनुद्वेगकरं सत्यं यथार्थ
मृतं प्रियं श्रोतुः सुखकरं हितं उपकारि दृष्टार्थे अदृष्टार्थेषु वा उप
कारि एवं विधम् अनुद्वेगकरत्वादि चतुष्टय मिलितं वाक्यं वाङ्मयं तप
उच्यते नैकैकं वचनः स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाध्ययनम् अध्यापनं वा शि
ष्याणां वाङ्मयं तप उच्यते १५

रणवीरसमिद्धायिनी॥

अथवा विकं लक्षयति अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरं श्रुतितोऽर्थतश्च यन्न
दुःखमायत्यां श्रोतॄणां खेदं नावहति तथा सत्यम् अव्यभिचारिफलं प्रि
यं चिन्तावर्जकं हितं कल्याणपरिणामं च यत्स्यात् तादृशं वाक्यं तथा
स्वाध्यायाभ्यसनं अधीयंते एतं हि नाऽन्यथा यो वेदः स्वस्ववर्णोचित
स्यासावध्यायः स्वाध्यायस्तस्याभ्यसनम् अभीक्ष्णपाठेनावर्तनं तच्च
वाङ्मयं वाङ्निर्वर्त्यत्वाद्वाङ्मयमितिकं तप उच्यते १५॥

मधुभाष्य

१५॥

62

भाषाअनुवादटीका

और वचन सम्बन्धी तपस्या कहते हैं कि कोई मनुष्य जिनसे भ
य न होय ऐसे अनुद्वेग कर वचन और सत्य तथा श्रोता को
प्रिय लगें और परिणाम कहे अन्त को हितदाई और वेद अ
भ्यास करनेवाले वचनो को भी वाक्य तपस्या कहते हैं १५

दोहा

अन उद्वेग कर वाक्य जो सत्य प्रिय हित जोय स्वाध्याय अ
भ्यसन यह वाचक तप कहा सोय १५॥

63

मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

शांकरभाष्यटीका १

मनइति मनःप्रसादोमनसःप्रशान्तिःस्वच्छतापादनं मनसःप्र
सादःसौम्यत्वं यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्य्यान्तःक
१ संयमोपि मनः रणस्य वृत्तिःमौनं वाक्संयमइवंकोभवति इतिकार्येण कार
णमुच्यते मनःसंयमोमौनमिति आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधः
सर्वतःसामान्यरूप आत्मविनिग्रहोवाग्विषयस्यैव मनसःसंय
मोमौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिःपरैर्व्यवहारकालेःमायावि
त्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

आनंदगिरिकृतटीका १

मानसंतपःसंक्षिपति मनइति प्रशान्तिफलमेव व्यनक्ति स्वच्छ
तेति मनसःस्वास्थ्यमनाकुलता नैर्मल्यमित्यर्थःसौमनस्यं सर्वे
भ्योहितैषित्वमहितावितनन्च तत्कथं गम्यते तत्राह मुखादीति
तस्यस्वरूपमाह अन्तःकरणस्येति ननुमौनं वाङ्नियमनं वाङ्ग्राये
तपस्यन्तर्भवति तत्कथं मानसे तपसिव्यपदिश्यते तत्रवाचःसं
यमस्य कार्यत्वान्मनःसंयमस्य कारणत्वात् कार्येण कारणग्रह
णात् मानसेतपसि मौनमुक्तमित्याह वागिति यद्वा मौनंमुनि
भावोमननं आत्मनोमनसोविनिग्रहोनिरोधः नन्वेवं मौनस्य
मनोनिग्रहस्यच मनःसंयमत्वेनैकत्वात् पौनरुक्त्यं तेत्याह स
र्वतइति भावस्य हृदयस्यसंशुद्धीरागादिमलविकलतेति व्याव
ष्टेपरैरिति मानसं मनसाप्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका १

मानसंतपआह मनप्रसादइति मनसःप्रसादः~~स्वच्छ~~स्वच्छतासौ
म्यत्वमक्रूरतामौनंमुनेर्भावःमननमित्यर्थःआत्मनोविनिग्रहोवि १ मनसो
षयेभ्यःप्रत्याहारःभावसंशुद्धिर्व्यवहारेमायाराहित्यमित्येतन्मान

श्री·
गी·टी·
स·
64

संतपउच्यते १६ पिशाचभाष्यटीका ४

मनःप्रसादः मनःस्वच्छतासौम्यत्वंसौमनस्यतादुःखाद्विप्रसाद
कारीअंतःकरणप्रवृत्तिःमौनंवाक्संयमः आत्मविनिग्रहः मन
सोनिरोधः भावसंशुद्धिरवंचनमितिएतन्मानसंतपउच्यते १६

रामानुजभाष्यटीका ५

मनइति मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वंसौम्यत्वंमनसः
परेषामभ्युदयप्रावण्यं मौनंमनसोवाक्प्रवृत्तिनियमनं आ
त्मविनिग्रहः मनोवृत्तेर्ध्येयविषयेवस्थापनं भावसंशुद्धिरात्म
व्यतिरिक्तविषयचिंतारहितत्वमेतन्मानसंतपः १६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible]
[illegible]
[illegible] भावआ
शयस्तस्यसम्यक्शुद्धिः १६

परमार्थप्रपाटीका ७

अथमानसंतपआह मनइति मनःप्रसादस्वच्छतासौम्यत्वमक्रू
रतामौनंमुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मविनिग्रहः विषयेभ्यः
प्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्व्यवहारेमायाराहित्यं एतन्मानसंतपः श्रु
तिरपि तमेतंवेदानुवचनेनविविदिषंतिब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्ध
यायज्ञेनानाशकेनेति भाष्यं तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनोपनिष
द्भागेनविविदिषंतिविदितुंज्ञातुमिच्छंतितथाब्रह्मचर्येण
शारीरेणतपसा श्रद्धयाआस्तिकबुद्ध्या यज्ञेनसात्विकेन अनप
वश्रनाशकेननश्वरफलाभिसंधिरहितेन १६

वनमालीटीका ८

मनसःप्रसादः स्वच्छताविषयविनाव्याकुलत्वराहित्यं सौम्यत्वं
सौमनस्यंसर्वलोकहितैषित्वंप्रतिषिद्धाचिंतनंचमौनंमुनि

भावप्रकाशनयात्मचिंतनं निदिध्यासनाख्यं आत्मविनिग्रहः
आत्मनो मनसो विशेषेण निग्रहः भावस्य हृदयस्य शुद्धिः
कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः इत्येतत्तपो मानसमुच्य
ते १६

क्रमसंवैजयन्तीटीका ९

मानसं तप आह मन इति मनःप्रसादो मनसः कामादिष
ड्वर्गमलराहित्यं शब्दादिविषयस्फूर्तिराहित्यं वा सौम्यत्वम
नसः क्रौर्यं परेषामभ्युदयप्रार्थनं वा मौनं मनसः स्वपरस्व
परस्वरूपादिमननपूर्वकवाक्प्रवृत्तिनियमनं आत्मविनि
ग्रहः आत्मनो मनसो विनिग्रहः प्राकृतविषयेभ्यः प्रत्याहृ
त्याहृतविषयेभ्यः स्वरूपे वस्थानं भावसंशुद्धिः मनोभा
वस्य दंभकपटादेः संशुद्धिः स्मृत्यताप्रकृतिविमुक्तात्मचिंतने
न विषयलोभराहित्यमित्यर्थः इत्येवंविधं तपो मानसं मनस
स्त्वधिमनसा निर्वर्त्यं चोच्यते १६

मधुसूदनीटीका १०

मनसः प्रसादः स्वच्छता विषयचिंताव्याकुलत्वराहित्यं सौम्य
त्वं सौमनस्यं सर्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिंतनं च मौनं
मुनिभावः एकाग्रतयात्मचिंतनं निदिध्यासनाख्यं वाक्संयम
हेतुर्मनः संयमो मौनमिति भाष्यं आत्मविनिग्रहः आत्मनो
मनसो विशेषेण सर्ववृत्तिनिग्रहो निरोधसमाधिरसंप्रज्ञातः
भावस्य हृदयस्य शुद्धिः कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनर
नुत्पादराहित्येन सम्यक्त्वेन विशिष्टा सा भावशुद्धिः परैः स
ह व्यवहारकाले मायाराहित्यं सेति भाष्यमित्येतत् एवंप्रका
रं तपो मानसमुच्यते

सदानंदीटीका ११

मनः स्वच्छत्वमतो सौम्यं सर्वलोकहितैषिता निदिध्यासनमैत्र का

श्री॰ गी॰ टी॰ सं॰ 65

समाधौ चित्तनिग्रहः । कामादिमलसंशोधनमायाराहित्य
माशिशोः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १९

नीलकंठीटीका १२

मनः प्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं सौम्यत्वं परहितैषित्वं
मौनं वाक्संयमः आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः भावशु
द्धिः परैर्व्यवहारकाले मायाराहित्यं इतिएवं प्रकारं स्प
ष्टहृयादिकं एतन्मानसं तप उच्यते १९

आनंदीटीका १३

आत्मनो मनसो विनिग्रहो विषयेभ्यो निवर्तनम् ॥ १६ ॥

रामकंठीटीका १४

अथ मानसम् — एतत्तपो मनोनिर्वर्त्यत्वान्मानसमुच्यते किं तत्तन्मनसः
प्रसादः स्वभावत एव रागद्वेषादिदोषरहितत्वादकलुष
चित्तत्वं सौम्यत्वं प्रशांतता मौनं यद्यपि मुनिभावो मुख्य
उ॰ या हृत्यात्तथापि वाङ्नियमे रूढं तस्य संकल्पशुद्धिहेतुत्वा
न्मानसं तपः तथात्मविनिग्रहः आत्मनोन्तःकरणस्य
निषिद्धविषयेभ्यो विनिग्रहो नियमनं तथा भावस्याशय
स्य संशुद्धिरनार्जवादिकलंकाभावात्रैर्मल्यं [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

लासिकी ~~वसुधुनी~~टीका १५

मानसं तप आह — मनसः प्रसादो रागद्वेषराहित्येनाकालुष्यम् सौम्यत्वमक्रू
रता प्रशांततेति यावत् मौनं मननं भाव आत्ममननमित्य
र्थः आत्मनश्चित्तस्य विशेषेण सर्वेभ्यो निग्रहत्यनया निग्रहो
निरोधः समाधिदशायाम् भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायान्तरा
दिराहित्यम् एतन्मनो निर्वर्त्यत्वान्मानसं तप उच्यते [illegible]
[illegible] ॥ ॥

पंचोले टीका

मानसंतपआह मनइति मनःप्रसादश्चित्तस्यनैर्मल्यंसौम्यत्वंसौम
नस्यतामौनंवाक्यसंयमःसत्यभाषणमित्यर्थः मनःसंयमपूर्वकं
सर्वतोमनोनिरोधः आत्मविनिग्रहः वाग्विषयस्यमनोनिग्रहोमौ
नमत्रसर्वतोसामान्यरूपःसंकल्पविकल्पात्मकमनोनिग्रहः
आत्मविनिग्रहः इतिभेदः अन्यैःसहव्यवहारेऽकिंमायाअमायित्वंभा य
वसंशुद्धिः एतत्सर्वंविधंतपोमानसमुच्यते १६

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अधुनामानसमाह मनःप्रसादइति मनसःप्रसादःसर्वार्थप्रतिपा
दनलक्षणरागद्वेषादिकालुष्यराहित्यंसौम्यत्वंदैन्यत्यागेनसंप्र
योच्छेदनेवक्तृत्वं तथामौनंव्यर्थबहुजल्पानादरः तथा आत्मवि
निग्रहः निषिद्धात्परवर्णोविताराचारान्नभ्यादिविषयाश्चांतःकरण
स्यपरत्यावर्तनं तथाभावसंशुद्धिःभावस्याशयस्यकपटव्यवहारत्या
गेनकलंकाभावान्नैर्मल्यं इत्येतत्सर्वकंमानसंमनोनिर्वर्त्यंतपउच्य
ते १६॥

मधुभाष

१६म

66

भाषाअनवादटीका

अब मानसिक तपस्या कहते हैं कि मन की निर्म्मलता और सौम्य त्व कहे अक्रूरता और मौन कहे मुनिधर्मसे जो मनन करना आत्म विनिग्रह कहे विषयों से इन्द्रियों का निग्रह जो रोकना और भाव संशुद्धि कहे व्यवहार मे निष्कपट रहना ये सब मानसिक तपस्या स्वरूप कहे जाते हैं १६

दोहा

मन प्रसन्न अरु सौम्यता मौनहि मनको रोध भावशुद्धि यह मानस तपको कीनो बोध १६॥

67

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः अफ
लाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकंपरिचक्षते १७

शांकरभाष्यटीका १

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपस्तप्तं नरैः सत्वादिभेदेनक
थं त्रिविधम्भवतीत्युच्यते श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया
तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिःप्रकारं अधिष्ठानं नरै
रनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहि
तैर्यदीदृशं तपस्तत् सात्विकं सत्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथय
न्ति शिष्टाः १७

आनंदगिरिकृतटीका २

त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्विकादिभावेन त्रैविध्यमा
कांक्षाद्वारा निर्दिशति यथोक्तमिति त्रैव अधिष्ठानं देहवाङ्म
नोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैरिति यावत्
१७

स्वामिकृतटीका ३

तदेवं शरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यं त्रिविधं तपो दर्शितं तस्य त्रिविध
स्यापि तपसः सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह श्रद्धयेति त्रिभिः
त्रिविधमपि तपः श्रेष्ठया श्रद्धया फलाकांक्षाशून्यैर्यु
क्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तं तत्सात्विकं १७ कथयन्ति

पिशाचभाष्यटीका ४

श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तं समार्जितं त्रिविधं तपः
कायादिभिः पुरुषैः फलेनिरपेक्षैः युक्तैः सात्विकमित्यभिधी
यते १७

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रद्धयेति अफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैः युक्तैः परमपुरु
षाराधनरूपमिदमिति चिंतायुक्तैर्नरैः श्रद्धया परया यत्त्रिविधं
तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं तत्सात्विकं परिचक्षते १७

अभिनवगुप्तकृतटी ६

68

परमार्थप्रपाटीका ७

अथसात्विकादिभेदेनपुनः त्रैविध्यमाह श्रद्धयेति तत्रिविधंशारी
रवाङ्मनोविभागेनकथितंतपः अफलाकांक्षिभिस्तथाउक्तै
रेकाग्रांतःकरणैर्नरैस्तत्समनुष्ठितंतत्सात्विकंपरिवदंते १७ ३१

वनमालीटीका ८

शारीरादिभेदेनत्रिविधस्यतपसः सात्विकादिभेदेनत्रैविध्य
माह श्रद्धयेतित्रिभिः तत्पूर्वोक्तंशारीरादिकंश्रद्धयास्तिक्य
बुद्ध्यापरयोत्कृष्टयाअप्रामाण्यशंकाकलंकशून्यया फला
भिसंधिशून्यैर्युक्तैः समाहितैःसिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैर्नरैर
धिकारिभिस्तत्समनुष्ठितंसात्विकंपरिवदंतेशिष्टाः १७

जयरामीटीका ९

उक्तस्यतपसःशारीरादिभेदेनत्रैविध्यमुक्त्वेदानींसात्विकादि
गुणभेदेनत्रिविधत्वमाहत्रिभिः श्रद्धयेति यत्तपः फलाकांक्षि
भिःफलेच्छारहितैर्युक्तैर्विषयाव्याकुलमनस्कैर्नरैः शास्त्र
नीतिप्रयुक्तैर्मनुष्यैस्त्रिविधंशारीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंसंपरयोत्कृ
ष्टयाश्रद्धयातत्समनुष्ठितंततपः सात्विकंपरिवदंते १७

मधुसूदनीटी १०

+शारीरवाचिकमानसभेदेनत्रिविधस्योक्तस्यतपसः
सात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमिदा
नींदर्शयतित्रिभिः॥ +तत्पूर्वोक्तंत्रिविधंशारीरंवाचिकंमानसंचतपः श्रद्धयास्तिक्य
बुद्ध्यापरयाप्रकृष्टयाअप्रमाण्यशंकाकलंकशून्ययाफला
भिसंधिशून्यैर्युक्तैः समाहितैःसिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैरधिका
रिभिस्तत्समनुष्ठितंसात्विकंपरिवदंतेशिष्टाः १७

सदानंदीटीका

शारीरादिकभेदेनप्रोक्तस्यत्रिविधस्यच तपसःप्रोच्यतेभूय
स्त्रैविध्यंसात्विकादिना १ सात्विकेपुरुषेत्रेधापूर्वोक्तंतपउ
च्यते राजसेतामसेयस्मात्त्रैविध्यंतत्संभवेत अतःसात्वि

कथं युक्तं तपस्तत्त्रिविधं वचः राजसेनामसे प्रोक्तं तत्‌ हि संदेय
दापतः । तत्सर्वोक्तं तपः सम्यक्‌ श्रद्धयास्तिकरूपया बुद्ध्या
प्रकृष्टया शंकाशून्यया शास्त्रगोचरं फलाभिसंधिरहितैः
शुद्धचित्तैः समाहितैः अनुष्ठितं मुनिश्रेष्ठाः सात्विकं कथयंति
तत् १७

नीलकंठीटीका १२

त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैः अवहितैः १७

आनंदीटीका १३

अस्य सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह युक्तैः समाहितचित्तैः १७

+ अथ त्रिविधमप्येतत्सात्विकादिभेदा
त्पुनस्त्रिविधमाह तत्र सात्विकं तावत्‌॥

रामकंठीटीका १४

+ शारीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तप एवंविधं सत्सात्विकं भवति
कीदृशं श्रद्धयोक्तलक्षणया फलसंभवनया परया सात्विक्या
पेतं युक्तमनस एव फलाकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहितैराचरितं
[illegible] १७ ॥

लास्सिकी [illegible]टीका १५ +अथ त्रिविधमप्येतत्सात्विकादिभेदात्पुनस्त्रि वि धमाह॥

+ तत्सर्वोक्तं शारीरादिभेदेन त्रिविधं उत्कृष्टया श्रद्धया फलाकांक्षा
रहितैर्नरैर्युक्तैरात्मनि समाहितैस्तप्तमनुष्ठितं सात्विकमिति
परिचक्षते [illegible] १७ ॥

पंचोले टीका

तस्य शारीरादिभेदेन त्रिविधस्यापि तपसः सात्विकादिभेदेन
त्रैविध्ये सात्विकं तप आह श्रद्धेति तद्यथोक्तं कायकं वाचकं
मानसं च त्रिविधं तप अफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैः
युक्तैः मनःसमाधानयुक्तैः नरैरनुष्ठातृभिः परयाऽत्युत्कृष्टया
आस्तिक्यबुद्ध्यानुष्ठितं सात्विकं मन्वादयो निष्पन्नं परिच
क्षते कथयति १७

69

रणवीरसमिद्बोधिनी

अथैतस्य त्रिविधस्य तपसः सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यं
दर्शयति त्रिभिः तत्र तावत्सात्विकं दर्शयति श्रद्धयेति त
देतच्छारीरादिभेदेन त्रिप्रकारं तपः परया सर्वोत्कृष्टया श्र
द्धयोक्तलक्षणया फलसंभावनया दृढभूतया अफलाकां
क्षिभिः फलमनभिसंधायैव प्रवर्तमानैर्युक्तैः सावधानचि
त्तैस्तप्तमाचरितं सत् सात्विकं परिचक्षते कथयंति प्रामाणि
काः इति शेषः १७॥

मधुभाष्य

१७॥

भाषा अनुवाद टीका

शरीर वचन मन के द्वारा तीन प्रकार तपस्या देखाया सोई तीन प्रकार तप जो सात्त्विकादि गुण भेद से भी तीन प्रकार है सो तीन श्लोक से कहते हैं कि जो उत्कृष्ट श्रद्धा से फल की कामनारहित औ एकाग्रचित्त होय मनुष्य लोग विविध प्रकार करते तिन को पण्डित लोग सात्त्विक कहते हैं १७

दोहा

परम श्रद्धा सें तप कियो तपे विविध नर जोय फल कांक्षा सें रहित जो सात्त्विक तप कहा सोय १७॥

70

सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् क्रि
यतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवं १८

शांकरभाष्यटीका १

सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मणः इत्येवमर्थं
मानोमाननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं पूजापादप्रक्षालना
र्चनाशयितृत्वादि तदर्थंच तपः सत्कारमानपूजार्थं दंभेनैव
च क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसंचलंकादाचित्कफ
लत्वेनाध्रुवं १८

आनंदगिरिकृतटीका २

राजसंतपोनिर्दिशति सत्कारेति साधुकारमेवस्फोरयति सा
धुरिति दंभेनचैवनास्तिकेनकेवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः त
दिहप्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं
क्षणिकफलत्वमध्रुवमनियतमनैकांतिकफलमितियावत् १८

स्वामिकृतटीका ३

राजसंतपआह सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति
तापसइत्यादिवाक्पूजा मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपूजा
पूजार्थलाभादिः एतदर्थं दंभेनच यत्तपः क्रियतेतदेवचलम
नियतंअध्रुवंक्षणिकंयदेवंभूतंतपस्तदिहराजसंप्रोक्तं १८

पिशाचभाष्यटीका ४

सत्कारश्चमानश्चपूजाचसत्कारमानपूजाः सत्कारःसाधुरयंतप
स्वीतिप्रत्ययः मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिपूजा १८

रामानुजभाष्यटीका ५

सत्कारेतिमनसादरः सत्कारः वाचाप्रशंसामानः शारीरोनमस्का
रोदेहपूजाफलाभिसंधिपूर्वकंसत्काराद्यर्थंचदंभेनहेतुनाय
त्तपः क्रियतेतदिहराजसंप्रोक्तं स्वर्गादिफलत्वेनास्थिरत्वाच्चल
मध्रुवंचंचलत्वंपातभेदेनचलनहेतुत्वात् अध्रुवंतायित्व १८

श्री·
गी·टी·
सं·
71

[illegible] ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ९
स्पष्टार्थं १८ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७
सत्कार इति सत्कारः साधुरयं तापस इति मानः प्रत्युत्थानाभिवंदनादिस्तदर्थं दंभेन प्रसिद्धेन यत्कृतं चलमनित्यफलं अध्रुवं क्षणिकं तद्राजसं तपः १८

वनमालीटीका ८
सत्कारः साधुरयं तपस्वीत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिः मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः पूजा पादप्रक्षालनार्चनधनदानादिः तदर्थं दंभेनैव न केवल धर्मधुनित्वेनैव च नास्तिकबुद्ध्या यत्तपः क्रियते तद्राजसं प्रोक्तं इहास्मिन्नेव लोके फलदं न पारलौकिकं चलमल्पकालस्थायिफलं अध्रुवं फलजनकतानियमशून्यं १८

कुसुमवैजयन्तीटीका ९
राजसं तपआह सत्कारेति सत्कारोऽयं कुलीनस्साधुस्तपस्वी विद्वानिति मनसा स्तुतिप्रशंसादिः सत्कारः श्रेष्ठं ज्ञात्वा मनसादरः मानो यं कुलीनस्साधुस्तपस्वी विद्वान् इति वचसा स्तुतिप्रशंसा सादरः पूजा प्रत्युत्थान पादप्रक्षालन नमस्कारासन गंधमाल्यालंकारनैवेद्यस्वर्णरजतादीनां शरीरेणार्पणं तेषामर्थं प्रयोजनार्थं च शब्दादैहिकनैरंतर्य पशु कलत्रादिकामार्थं एवकारात् आमुष्मिकदेवेंद्रत्वामृतपानार्थं दंभेन दर्पेणाहंतया यत्तपः इहास्मिंल्लोके क्रियते राजोगुणोपेतैर्जनैस्तत्क्रियते तत्तपो राजसं रजोगुणोपेतं स चलं किंचित्कालावस्थितत्वेनास्थिरं अध्रुवं निपतत्सत्कारादिफलरहितत्वेन तपस्तद्रूपं प्रोक्तं शास्त्रज्ञैरिति शेषः १८

मधुसूदनीटीका १०
सत्कारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिः मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः पूजा पादप्रक्षालना

चेनधनदानादिस्तदर्थं दंभेनैव कैवलधर्मध्वजित्वेनैव वचन
त्वात्तिकत्तु ध्यायनपः क्रियते तद्राजसं प्रोक्तं शिष्टैः इहास्मि
न्नेव लोके फलदं न पारलौकिकं चलमत्यल्पकालस्थायि
फलं अध्रुवं फलजनकता नियमशून्यं १८

सदानंदीटीका ११

तपस्वी ब्राह्मणः साधुरयमित्यविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिः
प्रोक्तः सत्कारस्तदामये १ अभ्युत्थानप्रणामादिर्मानः
पूजार्चनादिकं तदर्थं धार्मिकत्वादिख्यापनेनैव यत्तपः २
क्रियते राजसं प्रोक्तं तदत्रैव फलप्रदं अत्यल्पकालस्थायि
त्वाच्चलं तद्व्यभिचारि च १८

नीलकंठीटीका १२

सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पूजा मानः अभ्युत्थानाभि
वादनादिकायिकी पूजा पूजालाभादि एतदर्थं दंभेन च य
त्तपः क्रियते तद्राजसं चलं विनाशि अध्रुवं अनिश्चितफलं
१८

आनंदीटीका १३ ॥

सत्कारः साधुरयं तपस्वीति साधुवादः मानो माननमात्तापा
लनम् ॥ १८ ॥

रामकंठीटीका १४

अथ राजसं — तदिह तपो राजसं प्रोक्तं किं तद्यत्सत्काराद्यर्थं क्रियते तत्सत्का
रादीनां त्रयाणां मनोवाक्कायभेदाद्यथाक्रमं वित्तमवसेयं
तेन परतः प्रसन्नचित्तात्सत्कारो वक्रमानो मे स्त्वतथा स्तुत्या
दिना वाग्व्यापारेण मानं तथा कायव्यापारेण पूजनं मम
स्त्वित्येवमर्थं दंभेनो कलदूणेन यत्तपः क्रियते तदेव मकं च
लमध्रुवमिति व्याख्यानम् ॥

लासिकीटीका १५

राजसमाह सत्कारः साधुकारः साधुरयं तापस इत्यादि वाक् पूजा मानः प्रत्यु
त्थानाभिवादनादिर्दैहिकादरः पूजा यो लाभादिः एतदर्थं दंभेनैव यत्तपः क्रियते
तदिह मोक्षमर्यवसायि निष्फलं राजसं प्रोक्तं कीदृशं तत् चलोकदृष्टावनुष्ठा
नाद्विजनेचाननुष्ठानादनियतं अर्थलाभादिफलव्यभिचारात्लोकदृष्टावप्यध्रु
वमनावृप्रकम् ॥ १८ ॥ ॥

गी
सं॰ टी

पंचोले टीका

राजसं तप आह सत्कारेति यत्तपः सत्कारः साधुवादः
मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादादिस्तदर्थं पूजा पत्
च्चयार्थं च पुनः दंभेन धर्मध्वजितया क्रियते तत् इहलोके रा
जसं चलं विनाशिकफलमध्रुवं क्षणिकफलं तपः प्रोक्तम् १८

स्रावीरसमिद्धायिनी

राजसमाह सत्कारेति सत्कारः प्रसन्नचेतोभिः परैः क्रिय
माणः साधुरयमित्येवंरूप आदरः मानः प्रशंसालक्षणेन
वाग्व्यापारेण कृतस्तापसोऽयमित्येवंलक्षण आदरः पूजा
प्रत्युत्थानाभिवादनादिलक्षणेन कायव्यापारेण कृतः सं
मानः एतेत्रयोऽपि मम संभवितिति प्रयोजनाय दंभेनोक्तलक्ष
णेन कपटेन देहनाय तपः क्रियते यद्वा दमोऽपशमेन
भातात्मीयमानेन वस्तुकृत्वा क्षुणप्रायेन बहिर्वेषरूपधाम
गतेनैव कपटव्यवहारेणाक [illegible]यदनुष्ठीयते तत्तप इह
स्यां कर्मभूमौ राजसं प्रोक्तं तच्च चलं निश्चयाभावाद्व्यव
स्यते फलव्यभिचाराच्चाध्रुवमनावश्यकं १८॥

मधुभाष्य

१८॥

भाषाअनुवादटीका

राजस कहते हैं कि जो सत्कार अर्थात यह पुरुष साधु औ यह तपस्वी ऐसे प्रतिष्ठावचनो से जो पूजा औ मान कहे उनको देख उठ खड़े होना औ प्रणाम करना आदि जो है हि कपूजा चौर पूजा कहे अर्थ लाभादि इन सब के निमित्त औ अपने महत्व के प्रकाश के अर्थ की जाय जो अनित्य और तणिक रूप तपस्या उसी को इस लोक मे शिष्ट लोग राजस कहते हैं १८

दोहा

आदर मान पूजा लिये तपदि दंभसें जोय करि यतजोर
कहतहे राजसचल अध्रुवतोय १८

73

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं १९

शांकरभाष्यटीका १

मूढेति मूढग्राहेण विवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया क्रियते
तत्तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृ
तं १९

आनंदगिरिकृतटीका २

तामसं तपः संगृह्णाति मूढेति मूढो मन्दविवेकी तस्य ग्रहो
नामाग्रहाभिनिवेशस्तेनेत्याह अविवेकेति आत्मनः स्वस्य दे
हादेरित्यर्थः १९

स्वामिकृतटीका ३

तामसं तप आह मूढग्राहेणेति मूढग्राहेणाविवेककृतेन
दुराग्रहेणात्मनः पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा
न्यस्य विनाशार्थं मभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतं कथितं १९

पिशाचभाष्यटीका ४

मूढग्राहेण विजयनिश्चयेनात्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रि
यते परस्यान्यस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसमुदाहृ
तमुक्तमित्यर्थः १९

रामानुजभाष्यटीका ५

मूढेति मूढा अविवेकिनः मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवे
शेनात्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्यात्मपीडया यत्तपः क्रियते प
रस्योत्सादनार्थं च यत्क्रियते तत्तामसमुदाहृतं १९

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

त्रिविधेपि तपसि श्रद्धा सात्विकस्य हितत्वाद्ध्येव श्रद्धा राजसस्य
त्वरजसि दंभादावेव श्रद्धा तमोनिकृष्टस्य पुनः परोत्सादनादावे
व श्रद्धेति त्रिविधमपि तपः श्रद्धोपेतमिति मुनिराह १९

परमार्थप्रपाटीका ७

मूढग्राहेणेति मूढत्वे सति ग्राहः आग्रहस्तेन आत्मनः शरीर

श्री· गी·टी· सं·

74

स्योपवासादिपीडया परस्योत्सादनं जारणमारणोच्चाटनाद्याभि
चारिकं तत्तामसं ॥१९॥ वनमालीटीका ८
मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन दुराग्रहेण आत्मनो देहेंद्रि
यसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्य
२^स्य विनाशार्थमभिचाररूपं वा तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः ॥१९॥

उत्तमवैजयन्तीटीका ९

त्तामसं तपआह मूढग्राहेणेति मूढाः शास्त्रविवेकरहितास्ते
षांग्राहेण कृतेन दुराग्रहेणेत्यर्थः आत्मनः स्वदेहेंद्रियादेः साम
र्थ्यं विनैव केवलया पीडया वा अर्थं वा परस्योत्सादनार्थमन्यस्या
भिचारादिना विनाशार्थं यत्तपस्तमोगुणोपेतैर्जनैः क्रियते त
त्तामसं तमोगुणप्रधानमुदाहृतं शिष्टजनैः कथितं ॥१९॥

मधुसूदनीटीका १०

मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन दुराग्रहेणात्मनो देहें
द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्य
स्य विनाशार्थं वाऽभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः
[illegible] ॥१९॥

सदानंदीटीका ११

मौढ्याद्दुराग्रहेणैव देहाद्यसंतपीडया यत्तपः क्रियतेऽन्यस्य
विनाशायाभिचारिकं । तत्तपस्तामसं शिष्टैः प्रोक्तं हेयं मुमु
क्षुभिः ॥१९॥ नीलकंठीटीका १२
मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण आत्मनः शरीर
स्योत्सादनार्थं विनाशार्थं ॥१९॥

आनंदीटीका १३

मूढस्याज्ञानिनो ग्रहेण हठेन कार्याकार्यफलमविचा
र्य ॥१९॥ ॥

रामकरीटीका १४

अथ तामसमाह तत्तामसं तपउक्तं किं तद्यत् मूढग्रहेण मूढस्य कार्यविचार
हीनस्याज्ञस्य सतो यो ग्रहोभिनिवेशस्तेन कृतम् तथात्म
चित्तस्य शरीरस्य पीडया कदर्थनेन कृतं [illegible]यत्प्रवर्तितं त
था परस्य द्वेष्यस्योत्सादनार्थं स्यानच्यवनादिसंपत्तये यत्कृत
मिति [illegible]
[illegible]
[illegible] १९ ॥

लासिकी[illegible]तीटीका १५

तामसं तप आह मूढग्रहेणाविवेकिनिग्रहेणात्मनः पीडया कदर्थनेन च
परस्य शत्रोः स्थानभ्रंशधावनादिरूपविनाशार्थं वा यत्कर्कशं
तपोभिचाररूपं क्रियते अनुष्ठीयते तत्तामसमुक्तम् [illegible]
[illegible] ॥

पंचोलेटीका

तामसं तप आह मूढ इति यत्तपः मूढग्रहेणाविवेकनि
श्चयेनात्मनः पीडया स्वस्यात्यंतक्लेशेन अथवा परस्योत्सा
दनार्थं विनाशनार्थं क्रियते तत्तपः तामसमुदाहृतम् १९

रामवीरसमिश्रोपयिनी

तामसमाह मूढेति कार्याकार्यविवेकरहितो मूढस्तस्य
ग्रहो दुरभिनिवेशस्तेन तथात्मनश्चित्तस्य शरीरस्य पीडया त
था परस्य द्वेष्यस्योत्सादनार्थं वध्यक्रियते तदभिचारलक्ष
णं तामसमुदाहृतं कथितं १९॥

मधुभाष्य

१९॥

75

भाषाअनुवादटीका

तामस तपस्या कहते हैं कि अविवेक से कुचेष्टा कर शरीर को क्लेश देय किम्बा और किसी के विनाश दुःख के अर्थ अभिचार स्वरूप जो तपस्या तिस को पण्डित जन तामस तप कहते हैं १९

दोहा

आत्म दुःख दे जो करे मूढ ग्रही तप जोय पर दुःख के अर्थ वा तामस कहिय सोय १९

76

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे देशे
काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २०

शांकरभाष्यटीका १

इदानीं दानभेदमुच्यते दातव्यमिति दातव्यमिति एवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ आचारनिष्ठाय इत्यर्थः तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २०

आनंदगिरिकृतटीका २

क्रमप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह इदानीमिति दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव मया भव्यं न फलमित्यभिसन्धायेत्यर्थः २०

स्वामिकृतटीका ३

पूर्वं प्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमित्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले ग्रहणादौ पात्रे चेति देशकालसाहचर्यात्सप्तमी प्रयुक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रे इति चतुर्थ्येवैषा पात्रे रक्षकायेत्यर्थः सहि सर्वस्मादापत्करणाद्दातारं पातीति यदेवंभूतं दानं तत्सात्त्विकं २० पातौ तस्मै पात्रे

पिशाचभाष्यटीका ४

दातव्यमिति यद्दानं कर्तव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्यादि अनुपकारिणेऽप्रत्युपकाराय देशे पुण्यप्रदेशे काले अयनसंक्रान्त्यादौ पात्रे षडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २०

रामानुजभाष्यटीका ५

दातव्यमिति फलाभिसंधिरहितं दातव्यमिति देशकाले चानुपकारिणे यद्दानं दीयते यद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २०

श्री·
गी·टी·
सं·

77

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ दातव्यंदद्यादितिनियोगमात्रं
पालनीय मितिदोषाभिसंधानायपरिक्लिष्टमितादिदोषात् दानस्यासत्कारेणतत्संप्रदानादि
स्पष्टार्थं २ ॥ सत्करणात् ॥ ५ ॥ २ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका २

अथत्रिविधदानमाह दातव्यमितित्रिभिः अवश्यदातव्यमेवेति
नियमेनयद्दीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय कालेग्र
हणादौदेशेकुरुक्षेत्रादौपात्रेषडंगवेदपारगे अत्रसमस्याववर्णी
तेया तपःश्रुतादिसंपन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यदेवंभूतंदानंत
त्सात्विकं २

वनमाली टीका ८

दानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमितित्रिभिः दातव्यमेवशास्त्रात्ताव
शादित्येवंनिश्चयेननतुफलेच्छयायद्दानंतत्पुरुषादिदीय
तेनुपकारिणेप्रत्युपकाराजनकायदेशेपुण्यक्षेत्रकुरुक्षेत्रादौका
लेचपुण्येसूर्योपरागादौपात्रेचेति चतुर्थ्यर्थेसप्तमी कीदृशाया
नुपकारिणेदीयतेपात्रायविद्यासदाचारयुक्तायपात्रेपात्रभू
तायरक्षकायेति विद्यातपोभ्यामात्मनोदातृश्चपालनक्षमपवप्र
तिग्रहीयादितिशास्त्रात् एतादृशंदानंसात्विकंस्मृतम २

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

अथदानस्यगुणत्रयभिन्नत्वेविध्यंवक्तुमादौसात्विकदानमाह
दातव्यमिति दातव्यंस्वधर्मचारिणामयाफलकामरहितंदानं
कार्यमेवेतिनिश्चित्यदेशेकुरुक्षेत्रपुष्करप्रयागादेकालेचग्रह
णोपरागसंक्रांत्यादौपात्रेतपोविद्यादियुक्तेदानभाजनभूतेब्राह्म
णेयद्दानसर्वस्मादायतनूणांहानारंपातिरक्षतीतिपात्रातस्मैपात्रे
रक्षकाय एकेनवशाह्नगंगादितीर्थेहिनीयेनदेशादिविनैव
यत्रसत्पात्रंलभ्यतेतत्रैवेतिसूचितम अनुपकारिणेप्रत्युपकार
रहितायनिष्किंचनायविदुषेब्राह्मणाययद्दानंसत्वगुणेये

नदीयतेवर्णाश्रमादिधर्मप्रवृत्तैः पुरुषैर्यद्दानंक्रियतेतद्दानंसा
त्विकंसत्वगुणोपेतंस्मृतंशास्त्रज्ञैःकथितम् २०

+इदानींक्रमप्राप्तस्यदानस्यत्रैविध्यं दर्शयतित्रिभिः॥

मधुसूदनी टीका १०

+दातव्यमेवशास्त्रचोदनावशादित्येवंनिश्चयेननतुफलाभि
संधिनायद्दानंतुलापुरुषादिदीयते अनुपकारिणेप्रत्युप
काराजनकायदेशेपुण्येकुरुक्षेत्रादौकालेचपुण्येसूर्योप
रागादौपात्रेचेतिवतर्थ्यर्थेसप्तमीपात्रायेत्यर्थः कीदृशाया
नुपकारिणेदीयतेपात्रायचविद्यातपोयुक्तायपात्रेरक्तका
येतिवा पातीतिपात्ताररक्षकः तस्मैविद्यातपोभ्यामात्मनोदा
तुश्चपालनएवप्रतिग्रहीत्रोपादितिशास्त्रात् तदेवंभूतंदा
नंसात्विकंस्मृतं २०

सदानंदी टीका ११

क्रमप्राप्तस्यदानस्यत्रैविध्यंदर्शयन्नाह दातव्यमेवशास्त्रो
क्तमित्येवंनिश्चयेनवै १ नतुफलाभिलाषेणायतुलापुरुषा
दिकं प्रत्युपकारश्क्तायकुरुक्षेत्रादिपावने २ देशेसूर्योपरा
गादौकालेपुण्येह्यपर्वणि विद्यातपोभ्यांयुक्तायपा
त्रायचयथाविधि ३ दीयतेश्रद्धयाभक्त्याविश्वप्रीत्यर्थमेवय
त् तदेवंसात्विकंदानंप्रोक्तंसम्यक्फले ४ २० यतः।२

नीलकंठा टीका १२

दातव्यमेवेतिबुध्यायद्दानंप्रदेयद्रव्यंदीयतेनतुफलमुद्दिश्य
दीयते कस्मैअनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरु
क्षेत्रादौ कालेसंक्रांत्यादौ यद्दीयतेतत्सात्विकमितिसंबंधः य
द्वापात्रेदानंसमर्पणंतदपिसात्विकमितियोजना अत्रप्रागोदा
नशब्दःकर्मणिल्युडन्तः प्रदेयद्रव्यवाचीकर्मभूतः तत्संयोगा
त्संप्रदानेचतुर्थ्यपेक्षा द्वितीयस्तुभावल्युडन्तत्यागमात्रवाची
तेनतत्रपात्रभूतेपुंसिनचतुर्थ्यपेक्षा कर्मण्यमभिप्रेतिससम

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰

78

दानमिति हि पारिभाषिकाः संप्रदानसंज्ञायाश्च कर्मविभक्त्या
भावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्र इति वत् थ्यर्थे सप्तमीति वा पात्रश
ब्दस्य चतुर्थ्यामिति वा कल्पनं व्यर्थमेव दानशब्दस्यार्हस्य
च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः पात्रे
दानमित्यपरा उभयसमुच्चयेन महान्गुण इति भावः २०

आनंदीटीका १२ स्पष्टार्थम् ॥२०

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् २० ॥

रामकंठीटीका १४

+ शारीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्विकादिभेदात्त्रैविध्यं प्रतिपाद्येदानीं दानं त्रिविधमाह तत्र सात्विकं तावत् ॥

+तत्सात्विकं दानं सात्विकचित्तेन सात्विकश्रद्धावता गुरु
ष्टेन निवर्तित्वेन सात्विकशास्त्रेनोक्तम् किं तद्यदेवं विधेस्व
क्रियाविशेषेष्वधिकृतस्तेनेन मया तत्तदितिकर्तव्यमतो यत्सम्
नं देयमेवेत्येतावदभिसंधाय दीयते यदनुपकारिणे तस्य दान
विषयमाह पात्र इति जातिकुलविद्याकर्मपरिपाकपावना
दिशरीरगुणसंपन्नं पात्रमुच्यते तद्विषयत्वेन यद्दीयते
तथा देशे पुण्ये सति तीर्थायतनादौ तथा काले विषुव
त्सूर्योपरागादौ यद्दीयते तत्सात्विकं दानं नित्यनैमित्तिक
क्रियांगत्वेन व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्याय
तेत्त भीवात्स्य यद्दाननिर्देशः पात्रादिदानपरिग्रहार्थे वेदि
तव्यः [illegible] २० ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

+ सर्वैश्च निर्दिष्टानां दानस्य त्रैविध्यमाह तत्रादौ सात्विकमाह ॥

+दातव्यं दयादिनिश्चयं नियोगमात्रं पालनीयमित्येवम
भिसंधाय अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थायानुपकाराजनकाय
देशे कुरुक्षेत्रादौ तीर्थे काले ग्रहणे सूर्योपरागादौ पात्रे वि
द्यातपोयुक्ताय दानं रत्नकायवाग्यद्दानं दीयते तत्सात्वि

कं स्मृतं विद्यातपोभ्यामात्मने दानश्च पालनं दमपवृत्ति
गृह्णीयादितिशास्त्रम् [illegible] ॥ २० ॥

पंचोले टीका

एवं परिज्ञाय दानस्यैत्रैविध्ये वक्तव्ये सात्विकं दानमाह दात
व्यमिति यद्दानं देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे वेद
र्थविदि ब्राह्मणे अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय तस्मै
दातव्यमेवेति बुद्ध्या दीयते तद्दानं सात्विकं स्मृतम् २०

रणवीरसमिद्बोधिनी

तपसैत्रैविध्यमुक्त्वा दानस्याह दातव्यमिति स्वधर्मेणा
र्जितं द्रव्यं तावत्तावत् क्रियासु विषयेऽङ्गानि निष्पत्तये देवमे
वेत्येवाभिसंधाय यद्दानं दानार्हं द्रव्यजातं दीयते संप्रदानमाह
अनुपकारिणे प्रागकृतोपकाराय अथवा तत्समर्थाय कोऽर्थः
दानपारकर्तव्योपकारमनपेक्ष्य यद्दीयते इति पात्रे जा
तिकुलविद्याविनयादिगुणसंपन्नत्वात्तत्तःपात्रं तद्विषये य
दीयते तथा देशे कुरुक्षेत्रादौ काले चन्द्रार्कोपरागादौ च य
दीयते तद्दानं सात्विकं मतं प्राकृतार्थस्तु अवश्यं हि मदेभ्यः
प्रोत्साहनार्थं वंदिगायकादिभ्यश्च यत्प्रोर्थं दातव्यमिति निश्च
येनानुपकारिणे प्रागकृतोपकाराय इदंदर्थे वानेनास्वस्यो
पकारं वा कुर्वन्ते देशे विषमस्याने काले युद्धादिप्रारंभावसरे
पात्रे च कृतघ्ने जारे विषये यद्दीयते तत्सात्विकं कथितमि
त्यर्थः अतोऽनुपमोऽदायीसाव अनुपकारिभ्यो ददाति उपका
रिणां तु केवलं कथा महदपि कार्यमाराध्यनायकेभ्योऽपि ददाति
बहुप्रणोतिः प्रोषं च कुवेश्यत्काकीटपंदयादित्येवंभुवामन वेत्यो

79

कस्यतत्कार्यसाधनेस्वयमेवप्रवर्त्तकमनुपकारिदानप्रयोजनं
पुत्रादृष्टार्थंयत्साध्वकृतंतत्पत्वविस्फारयतीतिपात्रेभ्योदानस्यप्र
योजनं यद्वापातिरक्षतिसर्वस्मात्पदूषणात्दातारमितिपात्रा
तस्मैपात्रेप्रतिगृहीतवस्तुजातस्यधर्मेणभोगादिनानरकादि
गतेस्तारकायेत्यर्थः २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषाअनुवादटीका

पूर्व कथित अङ्गीकृत दान के विषय मे भी सात्विकादि तीन प्रकार कहते हैं कि दान करना ही चाहिये ऐसी निश्चय से जो दान और उस से प्रत्युपकार न होय अर्थात अपना उपकार न वा है न वह उपकार के जोग्य होय जिसको दान देय और कुरुक्षेत्र काशी प्रयाग तीर्थ स्थानमे तथा ग्रहण संक्रान्ति पर्व आदिक मे और वेद शास्त्रयुक्त ब्राह्मणों को अथवा यह पात्र सकल आपदों से दाता की रक्षा करै एवंभूत पाता कहे पात्र को जो दान दिया जाय उसी को पण्डित जन सात्विक दान कहते हैं २

दोहा॥

80

यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दी
यतेचपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसंस्मृतं २१

शांकरभाष्य टीका १

यत्त्विति यत्तुदानं प्रत्युपकारार्थं कालेत्वयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येव
मर्थं फलंवास्य दानस्यमे भविष्यत्युद्दिष्टमिति नत्तुद्दिश्य पुनर्दीय
ते चपरिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं तद्राजसं स्मृतं २१

आनंदगिरिकृत टीका २

राजसनामसदानविभजते स्पष्टार्थं २१

स्वामिकृत टीका ३

राजसं दानमाह यत्त्विति कालांतरेयंमांप्रत्युपकरिष्यतीत्येव
मर्थं फलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययद्दानंदीयतेपरिक्लिष्टंचित्तक्ले
शयुक्तंयथाभवतिएवंतद्दानंराजसमुदाहृतं २१

पिशाचभाष्य टीका ४

दीयते प्रत्युपकारार्थं उपकृतवान्‌उपकरिष्यतीतिप्रत्युपकारं
फलंस्वर्गादिफलमुद्दिश्यवापरिक्लिष्टंक्लेशयुक्तंतद्दानंराजसं
स्मृतं २१

रामानुजभाष्य टीका ५

यदिति प्रत्युपकारकटाक्षगर्भं फलमुद्दिश्यचपरिक्लिष्टंअकल्या
णद्रव्यादिकंयद्दानंदीयतेतद्राजसमुदाहृतं २१

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं २१ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

राजसमाह यत्त्विति कालांतरेअयमपिमांप्रत्युपकरिष्यतीति
स्वर्गादिलोकमुद्दिश्यवापरिक्लिष्टंक्लेशयुक्तंवायन्नदीयतेतद्रा
जसंदानं २१

वनमाली टीका ८

श्री· गी· टी· सं·

८१

प्रत्युपकारार्थं कालांतरे मामयमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं फलं स्व
र्गादिकमुद्दिश्य सात्विकविलक्षणं दीयते परिक्लिष्टं च कष्टमेताव
द्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं यद्दीयते तत् दानं राज
सं स्मृतम् २१

उत्तमवैजयन्ती टीका १

राजसं दानमाह यत्त्विति तु निश्चयेन प्रत्युपकारार्थं प्रत्युपकार प
वार्थः प्रयोजनं यस्य तत् यदि देवदत्तस्मै दास्याम्यहं तर्हि अयं मम पुत्र
कलत्रधनादिकं दास्यति रक्षिष्यति वेत्येवं प्रत्युपकारप्रवा
र्थः प्रयोजनं यस्य तत् [illegible]
[illegible] त्येवं प्रत्युपकारकृतादत्तगर्भ
कैहिकदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः वा अथवा फलमुद्दिश्य आमुष्मिकं
स्वर्गाद्यदृष्टफलमनुसंधाय पुनरित्यनेन प्राप्तफलस्य दृढार्थमि न
ति सूचितम् परिक्लिष्टमंगलद्रव्यादिकं यद्वा हृष्टमनसा दत्त्वा का
र्यं जीविष्यामि दानेन विना पुत्रो न जीविष्यतीत्येवं संदिग्धचित्तपूर्वे
यथा स्यात्तथा यद्दाम यागुरुत्वाकाङ्क्षाणसमं दानादेर्वस्तुदत्तम
होकष्टमधुनाहं वर्ते इति पूर्वं दत्तद्रव्यस्य पश्चात्तापयुक्तं यथा
स्यात्तथा च शब्देन दम्भत्वधर्मध्वजित्वादयः संगृह्यन्ते यद्दानं रजो
गुणोपेतैः पुरुषैर्दीयते तत् दानं राजसं रजोगुणयुक्तमदाढ्यं तेन सह
कथितं २१

मधुसूदनी टीका २१

यत्तु प्रत्युपकारार्थं कालांतरे मामयमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं
फलं वा स्वर्गादिकमदृष्टमुद्दिश्य यच्च दानं सात्विकविलक्षणं
दीयते परिक्लिष्टं च कष्टमेतावद्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं य ष्ठा
था भवत्येवं यद्दीयते तत् दानं राजसं स्मृतं २१

सदानंदी टीका २१

कालांतरे हि विप्रोयं मामित्युपकरिष्यति इत्येवं दीयते यद्दानस्व

गीयुद्दिश्य यत्पुनः १ पश्चात्तापपर्यैर्दानं तद्धिष्टं राजसं स्मृतं २१

नीलकंठी टीका ११

परिक्लिष्टं कथमेतावद्व्ययः कर्तव्य इत्याकुलतापूर्वकं यथा स्यात्तथा दीयत इति क्रियाविशेषणं २१

आनंदीटीका ९

परिक्लिष्टं दीयेवानेवेति वितर्कक्लेशपूर्वं दत्तम् २१ ॥

रामकंठीटीका १४

+अथ राजसं ॥ +तद्राजसं दानं स्मृतं किं तद्यत्प्रत्युपकारार्थं दीयते प्रतीप उपकारः प्रत्युपकारस्तदर्थं तत्प्रयोजनतया एतस्मादिहैवमेकस्मिन्प्रत्युपकारः संपत्स्यत इत्यभिसंधाय यद्दीयते तथा फलं वा पारलौकिकमुद्दिश्य संकल्प्य दीयते कीदृशं परिक्लिष्टं स्वल्पं कष्टप्राप्यं वा [illegible] ॥ २१ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

राजसंदान माह कालांतरे यं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवं दृष्टं फलमभिसंधाय अथवा स्वर्गादिकमदृष्टं फलमुद्दिश्य संकल्प्य यद्दानं दीयते यद्वा परिक्लिष्टं कथमेतावद्व्ययितमित्येवं पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं यद्दीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् [illegible] २१ ॥

पंचोलेटीका

राजसं दानमाह यत्त्विति तु पुनः यत्प्रत्युपकारबुद्ध्या पुनः फलं कर्मफलमुद्दिश्य वा परिक्लिष्टं क्लेशसंयुक्तं दीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् २१

८२

राजसमाह यदिति यतस्मान्ममैदैव कश्चित्सतीयसुप
कारःसंपत्स्यते इत्यैहिक फलोद्देशेन वा पारलौकिकस्व
र्गादिभोगसंकल्पेन वा यद्दीयते यस्मिंश्चदीयमाने वित्तंप
विक्लिश्नाति तद्दानं राजसमुदाहृतं इत्यर्थः २१॥

मधुभाष्य

२१

भाषाअनुवादटीका

राजस दान कहते हैं कि समय के अनुसार यह मेरा प्रत्युपकार करेगा इस हेतु से अथवा स्वर्गफल भोग के अर्थ चित्तक्लेशयुक्त कहेदेते समय कष्ट हो ऐसा जो दान तिसको शिष्टलोग राजस कहते हैं २२

दोहा

जो प्रतिकारादिके लियें फलवांछाकरजोय देईयतदे जो
कष्टसें राजसकह्यो सोय २२

63

अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते अस
त्कृतमवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतं २२

शांकरभाष्य टीका १

अदेशेति अदेशकाले अपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादि संकीर्णे अका
ले पुण्यहेतुत्वेनाऽप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहिते अपात्रेभ्यश्च
मूर्खतस्करादिभ्यो देशादि संपत्तौ वा असत्कृतं प्रियवचनपादप्र
क्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं तामसमु
दाहृतं २२

आनंदगिरिकृत टीका २

विहितानां कर्मणां प्रमादप्रयुक्ते वैगुण्ये कथं परिहारः स्यादित्या
शंक्याह ओंतत्सदिति ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुते ओमिति तावद्ब्रह्मणो नाम
निर्देशः तत्त्वमसीतिश्रुतेः तदित्यपि ब्रह्मणो नामनिर्देशः सदेव सो
म्येदमिति श्रुतेः सदित्यपि तस्य नामेति मत्वाह ओमिति कथं निर्दे
शेन तेषां विधानमित्याशंक्याह निर्देशेनेति यज्ञादीनां वैगुण्यप्रती
तिकाले यथोक्तनामत्रयतमोच्चारणाद्वैगुण्यं सिध्यतीति भावः
कर्मसाद्गुण्यकारणं त्रिविधनाम स्तौति ब्राह्मणा इति २३

स्वामिकृत टीका ३

तामसंदानमाह अदेशकाल इति अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौच
समये अपात्रेभ्यो विटनटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसं
पत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यं अवज्ञातं तिर
स्कारयुक्तमेवंभूतं दानं तामसमुदाहृतं २२

पिशाचभाष्य टीका ४

अदेशकाले पुण्यदेशकालावनपेक्ष्य अपात्रेभ्यश्चदीयते अपात्रेभ्यः सं
प्रदानेच असत्कृतं प्रियवचनपूजारहितं संप्रदाने संप्रदेययो
रवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतं २२

रामानुजभाष्य टीका ५

श्री· गी·टी· सं·

८४

अदेशकाले इति यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामस
मुदाहृतं अदेशकाले पात्रे च यद्दानं दीयते असत्कृतं पादप्रक्षा
लनादिरहितमवज्ञातं सावज्ञं च यद्दीयते तत्तामसमुदाहृतं
एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्वादिगुणभेदेन भेदमुक्त्वा
दानीतस्य वैदिकस्य योगात् [illegible]
[illegible] २२

अभिनवगुप्तकृत टीका ९

दानं दद्यादिति नियोगमात्रं पालनीयमिति दोषाभिसंधानाय
परिक्लिष्टमिनादिदोषात् दानस्यासत्करणं तत्संप्रदानादिसत्क
रणात्॥ एवं लौकिकानां सात्विकादिविप्रकाराशयानुसारेण क्रि
याव्याख्याता इदानीं येन गुणत्रितयसंकटोत्तीर्णधियस्ताः क्रियाः
कथमाचरंतीति नाह ब्रह्मकार उच्यते

परमार्थप्रपा टीका ७

नामसमाह अदेशेति अदेशे अशुचिस्थले अकाले सूतकादौ अपात्रे
भ्यो विटनटादिभ्यो यत् असत्कृतं सत्काररहितं अवज्ञातं पादप्र
क्षालनादिरहितं तत्तामसं २२

वनमालीटीका ८

अदेशे म्लेच्छजनसंसर्गादपापहेतावशुचिस्थाने अकाले पुण्य
हेतुत्वेनाप्रसिद्धे यस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे च काले वा अपात्रेभ्यश्च वि
द्यातपोरहितेभ्यो नटादिभ्यश्च यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंप
त्तावप्यसत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनपूजादिसत्कारशून्यं
अवज्ञातं पात्रपरिभवसहितं च तद्दानं तामसमुदाहृतं तदेवमा
हारादीनां त्रैविध्यकथनेन सात्विकान्येवादेयानि राजसतामसानि
परिहर्तव्यानीत्युक्तं तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वेन तत्संपादनवैगुण्ये तत्फ
लाभावशंका यज्ञतपोदानानां च दृष्टार्थानामंगवैगुण्यादपू
र्वानुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति २२

उत्तमवैजयन्ती टीका ९

तामसं दानमाह अदेशकाल इति अदेशे दानानर्हे वेश्यासव
शौण्डालये अशुचिस्थाने अकाले भूकंपोल्कापातोपलवृष्टि
मन्त्रभरणादिषु के अशुचिसमये अपात्रेभ्यः वेश्यासव घू
तद्यूतकेभ्यो धूर्तनटमूर्खादिभ्यश्च शब्दो वधारणाय देवगो
भूहिरण्यान्नादिकं दानं दीयते तन्मोग्रणोपेतैर्जनैः क्रियते तत्
दानं तामसं तमोगुणप्रक्रमुदाहृतं सद्भिरिति शेषः कृतमपवं य
तोऽसत्कृतं पादप्रक्षालना...सनादिरहितं तदेव कृतोपतोः
वज्ञातं तिरस्कारतुकारायनादरभाषणोपेतं दानं स्यच्छ्रद्धाभक्तिर नं
हितत्वेन संस्कारादरशून्यत्वात्तामसत्वमित्याशयः २२

नृ

मधुसूदनी टीका ९

अदेशेऽसतो वा दुर्जनसंसर्गादिना पापहेतावशुचिस्थाने अका
ले पुण्यहेतुत्वेनाप्रसिद्धे यस्मिन्कस्मिंश्चित् अशौचकाले वा
अपात्रेभ्यश्च विद्यातपोरहितेभ्यः नटविटादिभ्यश्च यद्दानं दीयते
देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षाल
नपूजादिरहितं अवज्ञातं देशकालपात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं
तामसमुदाहृतं तदेवमहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यकथने
न सात्विकानि तान्येवादेयानि राजसतामसानि तु परिहर्तव्यानी
त्युक्तं तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वेन नास्त्यंगवैगुण्येन फलाभावशंका
यज्ञतपोदानानां त्वदृष्टार्थानामंगवैगुण्यादपूर्वानुत्पत्तौ फला
भावः स्यादिति सात्विकानामपि तेषामानर्थक्यं प्राप्तं प्रमाद
बहुलत्वादनुष्ठातॄणामतस्तद्वैगुण्यपरिहाराय ओंतत्सदिति
भगवन्नामोच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकत
योपदिशति भगवान्

सदानंदीटीका ९

स्वतो वा दुष्टसंसर्गादशुचिस्थाने यद्वा हि अशौचकाले पात्रेभ्यो

श्री· गी· टी· सं·

नटादिभ्यः प्रदीयते देशकालादिसंपत्तावपि सत्कारवर्जितं
पात्रेष्ववज्ञया च तत्तद्दानं तामसं स्मृतं २२

नीलकंठी टीका १२

असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्र
हितं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयं हिरण्यादि
२२

आनंदी टीका १३

प्रोक्तानां यज्ञादीनां सात्विकादीनां फलं ब्रह्मप्राप्तिं दर्श
यितुमाह २२ ॥

रामकंठी टीका १४

अथ तामसमाह — तत्तामसं दानं किं तद्देशकालपात्रहीनं तया सत्कारेणाव
ज्ञया यद्दीयते सात्विकविपरीतमित्यर्थः तदेवं सात्विका
नि यज्ञतपोदानानि दैवसर्गाभिव्यंजकानि तत्र तात्पर्ये २२
ततश्च य एते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गभाजो ये चै
ते संसारबंधाभिमुखचेतसस्तद्विपरीतरूपत्वयस्तथा भये
षां यज्ञादिविषयज्ञानाज्ञाननिबंधनत्वाद्द्विप्रकारा
स्थितिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह २२ ॥

लासिकी टीका १५

तामसं दानमाह — अदेशेऽशुचिस्थाने अकालेऽशौचसमये अपात्रेभ्यो
नटविटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि
सत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यमवज्ञातं तिरस्कार
युक्तं एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतम् श्रद्धायाः सात्विका
दिस्वभावमुख्यलक्षणभूताया अन्तरत्वाद्दुर्लक्ष्यतामा
लक्ष्य बाह्या अपि आहारादयः सात्विकादिस्वभावपर्यालो
चनाय सात्विको गीतार्थावबोधनानुष्ठानयोर्भजनं राज
सः किंचिदुपायानुशीलनेन सात्विकस्वभावाश्रायिका
रीभविष्यति तामसस्त्वत्यन्तमनधिकृत इत्येतदर्थं भगव

तापृथक्पृथगुपन्यस्ताः २२ अधुना राजसानां पुरुषाणां गीता
र्थावधारणे चित्तपरिकर्मार्थं तेषां यज्ञतपोध्यानादिकस्य
च सात्विकत्वापादानायोपायभूतम् ॐ तत्सदिति श्रीभगवा
न्नामोच्चारणरूपं प्रायश्चित्तं परमकारुणिकतया श्रीभगवानु
पदिशति २२ ॥

पैवोले टीका

तामसं दानमाह अदेशइति यद्दानं अदेशे म्लेच्छादिसंकी
र्णे अशुचौ अकाले संक्रान्त्यादिपुण्यकालविशेषरहिते अ
पात्रेभ्यः मूर्खतस्करादिभ्यो दीयते देशादिसंपत्तावपि अ
सत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं अवज्ञातं पा
त्रपरिभवयुक्तं दीयते तत्तामसमुदाहृतम् २२

श्रीधरीसुबोधिनी ॥

तामसमाह अदेशकालेइति प्रोक्तलक्षणदेशादिहीनतयासत्
कारं च वर्जयित्वावमानेन च यद्दीयते तत्सात्विकविपरीतं ताम
सं दानमुक्तमित्यर्थः एतदंतेन ग्रंथेन दैवासुरसंपदभिव्य
जकत्वेन सात्विकादियज्ञतपोदानानि प्रोक्तानि तत्र चायमभि
प्रायः दैवीं संपदमभिजातानामुभयलोकसिद्धिः परमेश्वरप्रा
प्त्युपर्यवसायिनी तदितरेषां लोकद्वयभ्रंशः एवं मयोगतिल
क्षणो बंध इत्येतत्सामान्यसहकृतमतिपादितं ततश्च दैवस्वभाव
व्यंजकानि विधयक्रियायामेव यत्नो विधेय इति २२॥

मध्वभाष्य

२२॥

भाषाअनुवादटीका

अब तामस दान कहते हैं कि अदेश कहे अपवित्र स्थान मे अकाल कहे अशौचादि समय मे और अपात्र कहे चोर लवार नाचने नकल करनेवालों को जो दान अथवा देश काल विद्यावान के रहते भी असत्कृत कहे पाद प्रक्षालन आदि सत्कार रहित अथवा अनादर से जो दान सुपात्र को भी दिया जाय तिस को शिष्ट लोग तामस कहते हैं २२

दोहा

देश काल बिन दानजो अपात्रहिं दीजें जोय बिनसत्कारअवज्ञानसें कह्या तामसी सोय २२॥

ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः
ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा २३

शांकरभाष्यटीका १

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते ॐत
त्सदिति एषनिर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः त्रिविधोनामनि
र्देशोब्रह्मणःस्मृतश्चिंतितोवेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन नि
र्देशेन त्रिविधेनवेदाश्च यज्ञाश्च विहितानिर्मिताःपुरापूर्वमिति
२३

आनंदगिरिकृतटीका २

स्पष्टार्थं २३ ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

नन्वेवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसप्राय
मेवेतिकथंयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथाविधस्यापिसात्विक
त्वोपादनप्रकारंदर्शयितुमाह ॐतदिति ॐतत्सदितित्रिविधो
ब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशःनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैःतत्रता
ᐟविद्वन् वदोमितिब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमितिब्रह्मणोनामजगत्कार
णत्वेनातिप्रसिद्धत्वाद्विज्ञेयस्यपरोक्षत्वात्तच्छब्दोपिब्रह्मणो ᐟम
नामॐतद्ब्रह्मेतिश्रुतेःपरमार्थसत्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिःस
च्छब्दोब्रह्मणोनाम सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेःअयंत्रि
विधोपिनामनिर्देशोविगुणमपिसगुणीकर्तुंसमर्थइत्याशयेन
स्तौतितेनत्रिविधेनब्रह्मणोनिर्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्च
पूर्वंसृष्ट्यादौविहिताविधात्रानिर्मिताःसगुणीकृतावा यद्वायस्मा
यंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणादयःपवित्रतमाःसृष्टाः
तस्मादयंत्रिविधोनिर्देशोतिप्रशस्तइत्यर्थः २३

पिशाचभाष्यटीका ४

निर्देश्यतेऽनेनेतिनिर्देशःब्रह्मणःपरमात्मनःस्मृतःब्रह्मविद्भि

ानीतस्य वैदिकस्य यागा
यणवसंयोगेन तद्ब्रह्मस
म्बन्धव्यपदेश्यतया चलत
एमुच्यते॥

रोमितितनदितिसदितित्रिविधोब्रह्मणोनिर्देशः अभिधानेस्मृतमित्य
र्थः तेनत्रिविधेननिर्देशेनब्राह्मणावैदिनश्चवेदाश्चयज्ञाश्चविहि
ताः सृष्टाः पुरापूर्वस्मिन्कालेसृष्टिकालेसकलजगत्स्रष्ट्राहिरण्यग
र्भेण २३

रामानुजभाष्यटीका ५

ओमिति ओंतत्सदितित्रिविधोयंनिर्देशः शब्दः ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्म
णोन्वयि ओंतत्सदितिशब्दानामन्वयप्रकारोवर्ण्यतेप्रथममो २४
मितिह्येभवतिब्रह्मवेदः वेदशब्देनवैदिकंकर्मचोच्यतेवैदि
कंयज्ञादिकंकर्म ओंतत्सदितिशब्दान्वितंभवति ओमितिशब्द
स्यान्वयोवैदिककर्माङ्गत्वेनप्रयोगादौप्रयुज्यमानतयातत्स
दितिशब्दयोरन्वयः पूर्णोन्वायवाचकतयातेनत्रिविधेनशब्दे
नान्विताब्राह्मणावेदान्वयिनस्त्रैवर्णिकावेदाश्चयज्ञाश्च
विहिताः पुरामयैवनिर्मिताइत्यर्थः [illegible] ओंतत्स [illegible]
[illegible] प्रथमं [illegible] २२

अभिनवगुप्तकृत टीका ९

सप्तार्थं २३ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका १

ननुचैवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसं
वाविगुणत्वात्तत्तमपिव्यर्थत्वमापद्येतेत्याशंक्यतस्यविगुणस्या
पिसगुणत्वप्रकारमाह ओमिति ब्रह्मणः परमात्मनोनिर्देशोना
मव्यपदेशस्त्रिविधः स्मृतः सकः ओंतत्सदिति एवंतेनब्राह्मणाय
तकर्मकर्तारस्तथावेदाः विधिमार्गप्रवर्तकास्तथायज्ञाः कर्मरू
पाः पुरापूर्वंसृष्ट्यादौविहिताः निर्मिताः तत्रओमितिब्रह्मणोनाम
तदुक्तंछान्दोग्योपनिषत्सु अथखल्वयउद्गीथः सप्रणवोयः प्र
२५ णवः सउद्गीथइत्योमित्येतदक्षरमुपासीतोमितिनदुक्ते नोद्गी
थेनसर्वंकिंविद्रुह्येदकंजगतिसृष्टेयविनाम्नायवर्गोयिस्व
कार्येनप्रवर्तनइति तथासर्वोवृक्षमकारःशाकल्योपि प्रजापति

ओंकारः सर्वदैवत्यः पारमेष्ठ्यो ब्राह्मो दैवतो ध्यात्मिक इति भाष्ये
प्रजापतिदेवताय ओमिति शब्दः सर्वदेवतास्वभिधायकत्वेन
सर्वदैवत्यः परमोत्कृष्टस्थाने तिष्ठतीति पारमेष्ठ्यो ब्राह्मो ब्रह्म
देवत्यश्चाध्यात्मिकः शरीरवर्तिप्रत्यगात्मनोभिधायकोवे
ति तथा ब्राह्मणे प्याम्नातं तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्ते
भ्यस्त्रयोवर्णा अजायन्ताकारउकारोमकार इति तानेकधासमभ
रत्तदेतदोमिति भाष्ये तदेव श्रुतं तद्ब्रह्मेत्यादि स्मृतेः शुक्राणि श
वलब्रह्मणा स्रष्टृणा हिरण्यगर्भादीनि अभितः अतपत तपश्च
कृः तेभ्यश्चाभितप्तेभ्यस्तपः कृतवद्भ्यः कुशकाशाद्ययो त
वर्णाः प्रजायन्तेति स्पष्टं तथा च ओमिति नाम निर्देशेन वेदाः
विहिताः तदित्यनेन ब्राह्मणाः सदित्यनेन यज्ञाः २३

वनमाली टीका ८

सात्त्विकानामपि तेषामानर्थक्यप्राप्तेः प्रमादबहुलत्वादनुष्ठा
नगुणं अतस्तद्वैगुण्यपरिहारायाह ओं तत्सदिति त्रिभगवन्न
मोच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकतया पदि
शति ओमिति ओं तत्सदित्येवं रूपो ब्रह्मणः परमेश्वरस्य निर्दे
शः निर्दिश्यते नेनेति निर्देशः प्रतिपादकः शब्दः नामेति यावत्
ओतं प्रविष्टमाश्रितं वा जगद्यत्र स ओं मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे म
णिगणा इवेत्युक्तरूपवाच्यः त्रिविधस्त्रिरो विधाय स्मृतः ओं मि
त्योतत्वादिवाचकं तदिति ब्रह्मणः परोक्षवृत्तिर्देशेन वेदान्तैक
गम्यत्वं बोधयति सदिति सद्गुणत्वस्वात्मादिकं बोधयति ना
मत्रयमिदमेकवचनं सहाभिप्रायेणैकवचनमनुसारात्त
एवैवदेकमेव वा नाम यस्मात्प्राचीनैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो
निर्देशस्तस्मादिदानीन्तनैरपि स्मर्तव्य इति विधिरत्रकल्पतेव
षट्कर्तुः प्रथमेभ्यदरस्मादिषिव यत्तदानतपः क्रियासंयोगा
द्वारस्तत्तद्वैगुण्यमेवफलेन सम्बद्धतयत्रय्यवत्यरस्याङ्कित

श्री गी टी सं

८९

या कल्पते प्रमादान्न कुर्वतां कथं प्रत्यवेताध्वरेषु यन्न स्मरणाद्दैवतद्वि
ष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति तस्ते तस्थैव विशिष्टाचाराच्च ब्रह्म
णो निर्देशः स्तूयते वैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्राह्म
णा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं ब्राह्मणाः कर्तारः वेदाः करणा
नि यज्ञाः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहि
ताः प्रजापतिना अतो विगुणनिराससामर्थ्याद्वैगुण्यपरिहाराय वा
ते ब्रह्मणः श्रीविष्णोर्नामोच्चारणं कर्तव्यमिति भावः वैदिककर्मा
भिप्रायेण ब्राह्मणा इत्युक्तं स्मार्तकर्मणि श्राद्धादौ प्रणवादिकं वि
ष्णोर्नामान्तरं शूद्रादिभिरप्युच्चारणीयमिति तत्त्वं २३

अथ वैजयन्ती टीका ९

एवं सात्त्विकानां सात्त्विकान्येव यज्ञतपोदानान्युपादेयानि राज
सानि तामसानि च हेयानीत्युक्त्वा पुनस्तेषां सात्त्विकाधिकारिणां
सर्वाणि यज्ञादीनि कर्माणि भगवन्नाम्नापूर्वकाण्येव भवन्तीत्या
ह ॐ तत्सदिति ब्रह्मणः परब्रह्मणो भगवतो विष्णोः ॐ तत्सदि
त्येवंरूपो यस्त्रिविधस्त्रिप्रकारको निर्देशो नामधेयं स्मृतः ॐ इति
तेन ब्रह्मणो निर्दिष्टं नाम तत्त्वमसि सदेव सोम्येत्यादिश्रुतिभिः
कथितः तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणाः सत्त्वगुणोपेता विप्रा
श्चत्वारो यज्ञाः पञ्चयज्ञादयश्च पुरा सृष्ट्यादौ विहिता उत्पन्नाः स्वादि
रूपेण सृष्टैव प्रकटीकृताः ब्राह्मणा इति वक्ष्यवचनेन धर्मकर्मयो
ग्य ब्राह्मणादीनां प्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि यज्ञा इत्यनेन सर्वाणि
वैदिककर्माणि चकारात्ते च शब्देन तपोदानव्रतादि गृह्यते २३

मधुसूदनी टीका १०

ॐ तत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेने
नेति निर्देशः प्रतिपादकः शब्दः नामेति यावत् त्रिविधस्त्रयोऽवि
भागा अवयवा यस्य स त्रिविधः स्मृतः वेदान्तविद्भिः एकवचनात् त्र्य
वयवमेकं नाम प्रणववत् यस्मात्पूर्वैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो निर्दे

शः स्मृतः तस्मादिदानींतनैरपि स्मर्तव्य इति विधिरत्र कल्प्यते व
षट्कर्तैः प्रथममदेरित्यादिषिवचनानि च पूर्वत्वादिति स्या
यात् यज्ञदानतपः क्रियासंयोगाद्वा स्यात् दवैगुण्यमेव फलं न
ष्टा स्यादयं रथ्यवत्मरस्यराकांतयाकल्प्यते प्रमादात्कुर्वतां कर्म
[illegible] प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं
स्यादिति श्रुतिरिति स्मृतेः तथैव शिष्टाचाराच्च ब्रह्मणो निर्देशः स्तू
यते कर्म वैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्राह्मणा इति त्रैवर्णि
कोपलक्षणं ब्राह्मणाद्याः कर्तारः वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि ते
न ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहिताः प्रजापतिना तस्माय
ज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रभावोऽयं निर्देश
इत्यर्थः [illegible] ॥२३॥

सदानेरी टीका ॥

पवमाहारमुख्यानां त्रैविध्यकथनेन च ग्राह्याणि सात्त्विकान्येव त्या
ज्यान्यन्यानि सर्वथा १ इमुक्तं तत्र भोज्यस्य दृष्टार्थत्वेन केवलं अग
वैगुण्येनानास्ति फलाभावादिशंकते २ अदृष्टार्थस्य यज्ञादेर्गवैगु २८
ण्यतो भवेत् अपूर्वस्याप्यनुत्पत्तौ फलाभावेन कर्मिणां ३ सात्त्विका
नामपि चैषामानर्थक्यं समागतं प्रमादबहुलत्वाद्धि नृणामनुष्ठानेण
मनोहरिः ४ वैगुण्यपरिहारार्थमों तत्सदिति च त्रिधा कीर्तनं भग
वन्नाम्नः प्रायश्चित्ततया धुना अनिकारणिकात्वेन साक्षादुपदिशत्य
जः ओं तत्सदिति रूपो यं ब्रह्मणः परमात्मनः ५ नाम निर्देश आम्नात स्ते
ष्विति तस्त्रिविधः स्मृतो यस्मादेवमजः सर्वैः स्मर्तव्यमधुनातनैः प्र
मादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं
नि. स्यादिति श्रुतिः स्तूयते ब्रह्मनिर्देशः कर्म वैगुण्यनाशकृत् त्रिधा निर्दे
शो तो विष्णोः कर्तारो ब्राह्मणादयः वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि नि
र्मिताः पुरा तस्माद्यज्ञादिसृष्टेश्च हेतुत्वेन हरेरयं निर्देशः कर्म वैगु

एषपरिहारस्तमोऽस्यपि २२

नीलकंठी टीका १२

अदृष्टार्थानां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां वैकल्यशंकायां साद्गुण्य
सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुपदिशति ओंतत्सदिति ओमिति तदिति
सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रकारो यं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्नां पाठः य
था सहस्रनाम्नां पाठे सहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे त्री
ण्येव नामानीत्यर्थः ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीयके तदिति वा एतस्य म नै
हतो भूतस्य नाम भवतीत्यैतरेयके सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति
छांदोग्ये एवमेतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वं प्रसिद्धं तेन नामत्रयेण
ब्राह्मणादयो विहिताः पुरा सर्गादौ ब्राह्मणाः एतन्नामत्रयोच्चा
रणसामर्थ्येनैव विधात्रा विशादयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः
२३

आनंदी टीका १२

निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो वाचकः शब्दः ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दा
र्थस्य ॥ २३ ॥

रामकंठी टीका १५

इदं ब्रह्मणः परमात्मलक्षणस्य परस्य तत्त्वस्य त्रिविधस्त्रिप्रका
रो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमार्थविद्भिः स्मर्यते केन त्र ने
यः प्रकाराः ओंतत्सदिति तत्रोमिति चित्प्रकाशमात्रस्य ब्रह्म
स्वरूपस्य वाचकं पदं अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा ब्रह्म
समस्तरूपवाचकतया नियमितेन यथा नाहंकस्वरूपमभि
धीयते तथा मात्रात्रयार्धमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र
तत्र रहस्यशास्त्रे व्याख्यातमेतत् तदित्यनेन तस्य ब्रह्मणस्ता
ह्कू स्वरूपमनवमर्शकः सततमव्यभिचारी स्वधर्मोऽभिधीय
ते तद्धि तस्य स्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरे
केण शब्दांतरप्रतिपाद्यरूपं भवितुमर्हति सदित्यनेन पदे
नानन्यसाधारणतावियमानताभासमानतालक्षणं ब्रह्म
णः स्वरूपमभिधीयते तदेवं पदत्रयप्रतिपाद्यसकलस्व
रूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषय

विशिष्टेतिकर्त्तव्यताकलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरु
षाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयस्तथायज्ञव्रतनामप्रक्रम
विभक्तानित्यादयोयागक्रियाविशेषाः पुरानित्यत्वात्त
वैदैवसर्वकालंविहितानिर्मिताः ततः सदानिर्मीयमा
णत्वात्तेषांनित्यत्वंयतश्चैवंविधस्यब्रह्मणओंमित्येवमा
दयः शब्दावाचकाः २३ ॥

लासिकी [illegible]नीटीका १५

ओंमित्येतदभ्युपगमात्मकंपदम् तदितिसर्वनामपदंपरोक्ष
त्ववाचकम् तदितिसर्वनामपदंपरोक्षत्ववाचकम् सदिति
सर्वनामपदंप्रत्यक्षत्ववाचकम् सदितिप्रशंसाप्रतिपादकमि
त्येवंपरब्रह्मणोनिर्देशोनामव्यपदेशस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः स्मृ
तः विगुणस्यापिसगुणत्वापादनायोपदिष्टः शिष्टैः अत्रैस
मतिमाह ब्राह्मणाइति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनामनिर्देशे
नपुरासृष्ट्यादौविधात्राब्राह्मणाजातिश्रेष्ठायज्ञाद्यनुष्ठातारो
वेदास्तत्साधनीभूतायज्ञाः कर्माणिचविहिताः सगुणत्वेन
निर्मिताः अतोराजसत्वपरिहारायसात्विकत्वापादनायच।
ओंतत्सदितिनामत्रयमवश्यंपठेत् तेषांदानादौव्यपदेशप्रम्
तदुक्तम् प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुयत् स्मरणा
देवतद्विष्णोः संपूर्णंस्यादितिश्रुतिः [illegible]
[illegible] २३ ॥

पंचोलेटीका

यज्ञदानतपःप्रभृतीनांसत्वरजस्तमः त्रयाणामपिसद्गु
णकरणायोपदेशमाह ओंतत्सदिति ओंतत्सदितिब्रह्म
णः त्रिविधः त्रिप्रकारोनिर्देशः निर्दिश्यतेयेनसनिर्देशः वेदान्ते

श्री गी स टी

ब्रह्मविद्भिः स्मृतः चिंतितः तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणाः
वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा पूर्वं विहिताः निर्मिताः तेन ब्राह्मणाः सत्त्वयुक्तेन ताँ
ब्रह्मणः निर्मितत्वात् सात्त्विका एव न तु राजसास्तामसा इत्यर्थः २३

रणवीरसमसिद्धार्थिनी ॥

(9)

ननु दैवसर्गभाजामपि दुर्निवारशोकमोहादिप्रतिपन्नसत्त्वेन
सात्त्विकावृत्त्यावर्तनस्य प्रायेणासंभवितया रजस्तमोमिश्र
त्वेनैव यज्ञादिक्रियाविधीयमानानां वैगुण्याद्दुष्प्रयोजिका एवेति
व्यर्थस्तदनुष्ठाने मुक्तिकामानां श्रम इत्यज्ञेनाभिप्रायमाशंक्य
परमेश्वरनामोद्देशेनानुष्ठानात्साद्गुण्यं प्रतिपादयितुमाह
ओं तत्सदिति २३ ब्रह्मणः परमेश्वरस्य ओं तत्सदित्येवं त्रिप्र
कारो निर्देशः स्वरूपाभिधानं शिष्टैः स्मर्यते स्म तेन ब्रह्मणस्त्रिवि
धेन नामनिर्देशेन सहिता ब्राह्मणाः ब्रह्म वेदं स्वस्ववर्णोचितं च
तुर्वेदादिलक्षणं विदन्त्यधीयते वा ये ते ब्राह्मणाः कर्माधिकारि
णः क्षत्रियादयो द्विजाः वेदाश्च यज्ञादिक्रियाविषयविशिष्टे
तिकर्तव्यताकलापवाचका ऋग्वेदादयः यज्ञाश्च दैवादिप्र
कारभिन्ना द्रव्ययज्ञादयश्च यज्ञोपलक्षणं दानतपसोरपि
तेन यज्ञादिक्रियाविशेषाश्च पुरा पूर्वं विहिता आसन्निति शेषः
तदधिकारिणा ओमित्यादिनामत्रयमुच्चार्य स्वाचारोचिते कर्म
णि प्रवृत्ता विहिता विशिष्टहितं लोकोभयसिद्धिलक्षणं सा
द्गुण्यप्राप्तिलक्षणं च येषां ते तादृशा अभवन्नित्यर्थः वेदाश्च
ओमित्याद्युच्चार्य यद्यषिप्रादीन्संधाय पठनविधौ विनियुक्ता च
तुर्वेदमंत्रविशेषा विहिता विशिष्टकार्यसिद्धिलक्षणं हितं ये
भ्यस्ते तादृशा आसन्नित्यर्थः यज्ञाश्च द्रव्ययज्ञादिकाः क्रिया
ओमित्यादिनामत्रयोच्चारणपूर्वमनुष्ठीयमाना विहिता विशेष
ण हिता अनुकूलफलजनका अभूवन्नित्यर्थः २३ ॥

ॐ तत्सदित्यादिना परस्यब्रह्मणोऽयेतानिनामानि
अतंजगद्यज्ञस्वयंचपुरुषोवेदोक्तरूपोनुप्रवादतस्य
सर्वैः शुभैश्चापिश्रुतोनवान्यैरोंतत्सदित्येनमध्यो।
वदंतीतिहीति ऋग्वेदखिलेषु द्वितीयपादस्तच्छब्दा
र्थः तदेवसोम्येदमग्रआसीदितिच श्रुतिरितिब्रह्मेति
व तेनब्रह्मणाआत्मप्रजार्थं वेदविधिर्व्यंजनं माह
काश्चरत्वात् तत्फलेमेस्यादित्यनभिधाय सद्भाव
प्रादेनप्रजननंसूचितं श्रुतिरित्युक्तानभिसंधायफ
लं यज्ञदाननतपआदिक्रतामतिप्रीतेनोमसान्या
त् ब्रह्मैवनिष्पादितंभवतीत्याशयः तथाचऋ
ग्वेदखिलेषु अंयज्ञाद्यानिष्फलंकर्मनत्स्यात्सदै
तदर्थंकर्मवदंतिदेवाः तच्छब्दानांसन्निधेब्रह्मभी
तेस्तद्रूपत्वाज्जनितंब्रह्मतस्येति ॥२२॥

भाषाश्लोकटीका

जो कहो कि ऐसा विचार करने से प्राय सब यज्ञ औ तपस्या त
था दान आदि राजस औ तामस मात्र होते हैं इस कारण यज्ञ
आदि कर्म्म मे यत्न करना हथा है इस शङ्कापर पूर्वोक्त यज्ञ
दान आदि वहुधा राजसतामस होने से भी सात्विकत्व प्रतिपा
दन की उपाय देखाय कर कहते हैं कि औ तत सत ये जो
तीन शब्द सो परमात्मा के नाम के अनुरूप निर्दिष्ट हैं इन के
मध्य मे अकार उकार औ मकार का स्वरूप जो ओंकार सो ब्रह्म
है यह श्रुतियो मे प्रसिद्ध है सो औ शब्द ब्रह्म ही का नाम है
और जगत्कारण हेतु से ज्ञानियों को अपरोक्ष है तत भी ब्रह्म
और परमार्थ औ विद्यमानत्व औ साधुत्व औ प्रसस्तत्वादि प्रयु
क्त और हे सौम्य इस जगत की सृष्टि के पूर्व सत्स्वरूप मे था
ऐसे श्रुतियों के कहने से सत शब्द भी ब्रह्म ही का नाम है औ
र यह त्रिविधनाम कहने से निकृष्ट को भी उत्कृष्ट करने को
नाम समर्थ है इस अभिप्राय से प्रसंशा करते हैं कि विधाता
ने सृष्टि के प्रथम इस परमात्मा के त्रिविध नाम का उद्देश कर
के ब्राह्मण औ वेद औ यज्ञ का निर्म्माण किया अथवा जो पर
मात्मा का यह तीन प्रकार निर्देश सोई परमात्मा ने ब्राह्मण अ
तिपवित्र को सृष्ट किया इस से औ तत्सत यह कहना अति प्र
सस्त कहे उत्तम हैं २३

दोहा

ओं तत्सत्पद निर्देशजो ब्रह्मको तीनप्रकार ताते ब्राह्म
ण वेद यग पूर्व विहित विस्तार २३॥

93

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रव
र्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४

शांकरभाष्य टीका १

निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपः
क्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तंते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः
सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानां २४

आनंदगिरिकृत टीका २

पूर्वं सर्गादौ निर्म्माणेन प्रजापतिकर्तृकं यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं
यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति ब्रह्म
वादिनामित्यत्र ब्रह्मवेद २४

स्वामिकृत टीका ३

इदानीं प्रत्येकमोंकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन् ॐकारस्य तावदा
ह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तः तस्मादोमित्युदा
हृत्योच्चार्य कृत्वा वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं स
र्वदांगवैकल्येपि प्रकर्षेण वर्तंते सगुणा भवंतीत्यर्थः २४

पिशाचभाष्य टीका ४

तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तंते ॐ इत्युदाहृत्य [illegible] प्रवर्तयितव्याः कर्त
व्या इत्यर्थः विधानोक्ताः शास्त्रोक्तास्सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभि
रित्यर्थः २४

रामानुजभाष्य टीका ५

+ तस्मादोमिति तस्माद्ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदा
नतपःक्रिया विधानोक्ता आदावोमित्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्त
ते वेदाश्चोमित्युदाहृत्यारभ्यंते एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां क
र्मणामोमिति शब्दान्वयो वर्णितः ॐमिति शब्दान्वितवेदधारणात्त
दन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिका
नामप्योमिति शब्दान्वयो वर्णितः [illegible]

+ त्रयाणां ॐ तत्सदिति नाम्नामन्वयप्रकारो वर्ण्यते प्रथममोमितिशब्दस्यान्वयप्रकारमाह ॥

+ ओं तत्सदित्येभिस्त्रिभिः शब्दैर्ब्रह्मणो निर्देशः संमुखीकरणं तत्र ओमित्यनेन शब्देनार्थोयमा
देहसंबंधं दूरीकार्य इति सूच्यते ॥२४॥

श्री· स्मात् २४
गी·टी· अभिनवगुप्तकृत टीका ९
सं· +स्पष्टार्थं २४ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

९५ यथोपक्रांतमर्थमाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्त
स्मात्कारणादोमित्येतदुच्चार्य वेदविधानोक्ताः ब्रह्मवादिना
मोक्षार्थिना यज्ञदानतपःक्रियाः सततं निरंतरं प्रवर्तंते २४

वनमाली टीका ८

इदानीमकारोकारमकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोंकारव्या
ख्यानवदोंकारतत्सद्व्याख्यानेन तत्समुदायरूपब्रह्मणो निर्देश
स्यातिशयाय व्याख्याति वनभिः तत्र प्रथममोंकारं व्याचष्टे य
स्मादोमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतिष्वोमिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तस्मा
दोमित्युदाहृत्य ओंकारोच्चारणानंतरं विधानोक्ताः विविधशास्त्र
बोधिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपःक्रियाः सततं प्र
वर्तंते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तंते यस्यैकावयवोच्चारणा
देव वैगुण्यं किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति तस्यातिशयः २४

ऊष्मवैजन्ती टीका ९

एवमोंकारादिभिस्त्रिभिर्ब्राह्मणो वेदयज्ञानां प्रकटत्वमुक्त्वा येदानीं
तेषामोमादित्रयाणां तेषु ब्राह्मणादित्रिषु संबंधप्रकारो वर्ण्यते तेच
तुर्भिस्तत्रादावोंकारस्य संबंधप्रकारमाह तस्मादिति यस्मादोमादि
‸कटी भिर्ब्राह्मणादयः प्रकृताः तस्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां सात्त्विकानां ‸
त्रैवर्णिकानां सततं सर्वदा विधानोक्ताः वेदविधिना कथिताः यज्ञदा
‸पः नतपःक्रियाः वैदिकानां यज्ञदानतपसां कर्माणि ओमित्युदाहृत्योच्चार्य
प्रवर्तंते प्रकर्षेणांगवैकल्यादिदोषरहितेन वर्तंते श्रुतीनामानुवं
तीत्यर्थः यतः ओमित्युच्चार्य वेदाः प्रवर्तंते ते वैदिकानां ब्राह्मणा
प्रतिपादितानां त्रैवर्णिकानां वैदिकानां यज्ञदानतपः प्रशस्तिः सर्वक

+ इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोंकारव्याख्यानवदोंकारतत्सद्रूपस्य व्या
ख्यानेन तत्समुदायरूपो ब्रह्मणो निर्देशः स्तूयत इति श्लोकत्रयव्याख्यानमारभ्यते चतुर्भिः तत्रप्र
थममोंकारं व्याचष्टे ॥

मोणां चोंकारेण सह संबंधप्रकारो भगवता वर्णितस्तस्मान्महाप्र
भावोऽयं निर्देशः २४

मधुसूदनी टीका १०

+ यस्मात् ओमिति ब्रह्म इत्यादिश्रुतिषु ओमिति ब्रह्मणो नाम प्रसि
द्धं तस्मादोमित्युदाहृत्य ओंकारोच्चारणानंतरं विधानोक्ता विधि
शास्त्रबोधिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपः सततं प्र क्रियाः
वर्तंते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तंते यस्यैकावयवोच्चारणा
दप्यवैगुण्यं किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः द्वि
तीयं तच्छब्दं व्याचष्टे २४

सदानंदी टीका ११

अथोंकारादिनाम्नां श्रीमद्भगवतो हरेः व्याख्यानं वेदनिर्णीतनि
र्देशस्तु तत्र पुनः १ आरभंते भगवानोमित्यादौ वदत्यजः ओमिति
ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं यत आगमे २ तस्मादोमित्युदाहृत्य विधिताः प्र
कृष्टत्वेन वर्तंते यज्ञदानतपः क्रियाः ३ अवैगुण्यराहित्यान्सत
तं वेदवादिनां यस्यैकावयवोच्चार्यमाणे वैगुण्यसंक्षयः किं पुनस्त
स्य सर्वस्योच्चारणादिति संस्तुतिः ५ अहो हरेर्नाममहत्फलं श्रु
तौ श्रुतं सदोंकाररवं निशम्य तं हृदि पुनाति यत्तादिकृतं च सत्त्वलवणं
तनोति पापौघमदीरणात्मकं तत् २४

नीलकंठी टीका १२

यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकं पतेषां विधानेन सर्गादौ हृष्टं तस्मात्तद्विष्णु
तेषु नामसु ओमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां
विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः सततं प्रवर्तंते तथा च श्रु
तिः ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति ओमिति शस्त्राणि शंसंति ओमित्यध्व
र्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ओमिति सामानि गायंतीति यत्तेसर्वैषा
मृत्विजां क्रिया ओंकारपूर्विकाः इत्येनं दर्शयति २४

आनंदी टीका १३

त्रयाणामप्येषां शब्दानां ब्रह्मार्थवाचकत्वे प्रयोगमाह उदाहृ

श्री॰ गी॰ टी॰ सं

त्यैब्रह्मणा: प्रणवंकार्योदादावंते च सर्वदा स्ववत्यनोंकृ
तं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते इतिस्मरणात् सर्वस्मिन्कर्म ८
णि ॐकारमादावंते चोच्चार्य ॥ २४ ॥

रामकंठीटीका २४

तस्माद्धेतोर्ब्रह्मवादिनां तत्वमसीत्येवं वदनशीलानां ज्ञानिना
मोमित्येतन्मंत्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य वि
शिष्टसमाधिनोच्चार्य यज्ञादिक्रिया: सततं प्रवर्तंते प्रसरं
ति उदाहरणक्रियायाया यज्ञदानादिक्रियाये द्यो पौर्वकाल्यमि
ति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयं कीदृश्य: क्रियाविधानोक्ता वि
धीयंते स्मिन्विविधायज्ञादयो भावा इति विधानं वेदादिशास्त्र
तेनोक्ता: प्रतिपादितस्वरूपा: किमनेनोक्तं भवति मुख्य
देवसर्गभाजां मुमुक्षूणां ब्रह्मा द्वैतभावनया सर्वा: क्रियाप्र
वर्तंते इति [illegible] २४ ॥

+ नचैवं तत्केवलं शास्त्रसिद्धमेव याव
ल्लोके प्रसिद्धमित्याह

लासिकी [illegible]टीका २५ ॥

+यस्मादेवं तस्मात् ॐमिति ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धं ॐमिति मंत्र
पदं प्रत्यक्तेण भासमानस्य ब्रह्मणो नरंभ्युपगमतत्प्रतिपादक
मुच्चार्य ॐ ब्रह्मैवेदं सर्वमित्येवमुदीर्य ब्रह्मवादिनां विज्ञानव
तां सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवं वदनशीलानां विधानोक्ता: शास्त्रो
क्ता यज्ञादानतप: क्रिया: कर्माणि सर्वदा प्रवर्तंतेसरंति ॥२४

[illegible] २४ ॥

पंचोल्ले टीका

इदानीं प्रत्येकमोंकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्नोंकारस्य तावदाह तस्मादिति तस्मादोमित्युदाहृत्य ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदन
शीलानां यज्ञदानतपोरूपा: क्रिया: विधानोक्ता: यथाशा
स्त्रविहिता: सततं सर्वदा प्रवर्तंते २४

यस्मादेवं तस्माद्धेतोर्ब्रह्मवादिनां धन्वेदतत्त्वज्ञानिनां ॐमिते
तदुदाहृत्य विधानोक्ताः शास्त्रचोदिता यज्ञादिकाः क्रियाः सत
तंसर्वदा नित्यं प्रवर्तंते प्रहति विषये भवंति विधेयंस्तूयते वस्ति
तिन्यायात्स्तते विधेयताता त्यर्थात्वयाप्येवमेवानुष्ठातव्याइत्य
र्थः प्रथच प्रवर्तंते प्रकर्षेण हितफलजनकतया वर्तंते रज
स्तमोमिश्रत्वेन विगुणा अपि सगुणी भवंतीत्यर्थः २४॥

96

भाषाअनुवादटीका

अब ओंकार आदि शब्दों की प्रसस्तता देखावने के मनोरथ से ओं कार का प्रसस्तत्व कहते हैं कि जिस हेत परमात्मा का निर्देश इसी रूप से प्रसस्त है इस से ओं मात्र उच्चारण पूर्वक वेदादि कृत यज्ञ दान औ तपस्या आदि शास्त्रोक्त क्रिया सकल यथाव त संपूर्ण न होने से अर्थात हीन होने भी अच्छी तरह गुण संप न्न सर्वाङ्ग पूर्ण होती हैं २४

दोहा

ताते ओं उचार यह यज्ञ तपदान क्रियादि वर्तें विधिवत उक्त
सो नित ब्रह्मवादिकादि २४॥

97

तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपःक्रियाः दा
नक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः २५

शांकरभाष्य टीका १

तदितिः तदित्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधान मुच्चार्य अन
भिसन्धाय चकर्म्मणःफलं यज्ञतपःक्रियाः यज्ञक्रियास्तपःक्रिया
श्च यज्ञतपःक्रियाश्च दानक्रियाश्च विविधाःक्षेत्रहिरण्यप्रदानादि
लक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकांक्षिभिः २५

आनंदगिरिकृत टीका २

ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना
२५

स्वामिकृतटीका ३

द्वितीयंनामप्रस्तौति तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानुषंगः तदित्युदा
हृत्यशुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसंधिमकृत्वाय
दियज्ञाद्याःक्रियाःक्रियन्ते ततश्चचित्तशोधनद्वारेणफलसंकल
न्ननेनेनमुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशःप्रशस्तइत्यर्थः
२५

पिशाचभाष्य टीका ४

क्रियन्ते कर्तृभिस्ताः दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभि
स्तदितितोंतत्सदित्यपलक्षणार्थंओंतत्सदितिब्रह्मस्वरूपंप्रतिपा
द्य यज्ञदानतपःक्रियाणांफलंचानभिसंधायईश्वरार्पणबुद्ध्या
यज्ञदानतपक्रियाः मुमुक्षुभिःक्रियंते इत्यर्थः दानक्रिया
विविधाः गोहिरण्यादिविषयाः दानक्रियाश्चविविधाइतिपु
नः क्रियाश्चविविधाइतिक्रियाग्रहणंयद्दानस्यमोक्षंप्रति
प्रकृष्टोपकारकत्वप्रदर्शनार्थं २५

रामानुजभाष्य टीका ५

तदिति फलमनभिसंधायवेदाध्ययनयज्ञक्रियामोक्षकांक्षि
भिः त्रैवर्णिकैःयाःक्रियन्तेताब्रह्मप्राप्त्युपायतयाब्रह्मवादिना

श्री॰
गी॰टी॰
सं॰

तदितिशब्देननिर्देश्यः सः कः किंयत्तत्पदंमन्तव्यमितितत्त्व
ब्रह्मवाचीप्रसिद्धः एवंवेदाध्ययनयज्ञादीनांमोक्षसाधनत्वंतान
तत्त्वज्ञाननिर्देशपतयातदितिशब्दान्वयउक्तः त्रैवर्णिकानामपित
त्प्रावधिवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेवतत्त्वज्ञानान्वयेनोपपन्नः
[illegible] २५

तदितिसर्वनामपदेनसामान्यमात्राभिधाविनाविशेषपरामर्शमात्रासमर्थेनफलानभिसंधानंब्रह्मण्येवाचते अभिसंधानस्यविशेषपरिग्रहमन्तरेणाभावात् सकलविशेषानुग्राहिकत्वेपिसकलफलसंधानेसर्वकर्तृतायामपिविशिष्टफलयोगात् ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

+ स्पष्टार्थं २५ ॥ ॥ ॥

९८

परमार्थप्रपा टीका ७

अथद्वितीयनामनिर्देशंस्तौति तदिति तदित्यक्षरंह्यस्येतिपूर्वस्या
नुषंगः तदितिनामनिर्देशमुच्चार्यविनम्रश्रुत्यर्थमहृत्तैर्मोक्षकां
क्षिभिः फलंअनभिसंधाययज्ञतपःक्रियास्तथादानक्रियाश्चक्रि
यंते २५

वनमाली टीका ८

तच्चव्याचष्टे तदिति तदितिब्रह्मनामोदाहृत्योच्चार्यस्वर्गादिफ
लमनभिसंधायचित्तशुद्ध्यर्थंयज्ञदानतपःक्रियाश्चविविधामो
क्षकांक्षिभिः क्रियंतेयस्मादतिप्रशस्तमेतत् २५

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

यद्यप्येतेषामोंकारसंबंधस्तथैवतच्छब्दसंबंधोपिस्यादित्यक्रांत
स्वकारमाह मोक्षकांक्षिभिस्त्रैवर्णिकैस्तैर्मुमुक्षुभिस्तदितिनिर्दे
शमुदाहृत्यफलमनभिसंधायफलाभिलाषंत्यक्त्वाविविधाःयज्ञ
तपःक्रियाःदानंक्रियाश्चक्रियंतेनहीयंतेयस्मान्मुमुक्षूणामपि
साधनतयातच्छब्दसंबंधोऽस्तितस्मादयंतच्छब्दनिर्देशोम
हाप्रभाववानित्यभिप्रायः २५

मधुसूदनी टीका ९

तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंतदितिब्रह्मणोनामोदाहृत्य फल
मनभिसंधायान्तःकरणशुद्ध्यर्थंयज्ञक्रियास्तपःक्रियादान
क्रियाश्चविविधामोक्षकांक्षिभिःक्रियंते तस्मादतिप्रशस्तमे

२५ तत् [illegible]

सदानंदी टीका २१

तदिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तत्त्वमादिके वेदवाक्ये समुच्चार्य्या
नभिसंधाय तत्फलं १ अंतःकरणशुद्ध्यर्थं यज्ञदानतपःक्रि
याः क्रियंते मोक्षमिच्छद्भिः प्रशस्तमतएव तत् २ इतीतदि
त्येवमुक्तं नाम तत्परोक्षरीत्या परिवर्णितं परं मुमुक्षुभिर्ध्ये
यमनन्यचेतसा तथैव वेद्यमवमत्या धिया २५

नीलकंठी टीका २२

ओमिति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोग
मुक्त्वा तदिति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शय
ति तदिति मोक्षकांक्षिभिः फलं च अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपः
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियंते इति योजना ननु फलं चेन्नाभिसंधी
यते तर्हि किमभिसंधाय क्रियंत इत्याकांक्षायामाह तदिति क्रि
यंते इति सर्वाः क्रियास्तदिति ब्रह्मेति क्रियंते यथा ब्रह्मवादिभिः
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्म
कर्मसमाधिना इत्युक्तदिशा सर्वाः ससाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मैवे
दं सर्वमिति बुद्ध्या क्रियंते तथा मुमुक्षुभिरपीत्यर्थः यदेव हि
मुक्तानां स्वाभाविकं शीलं तदेव मुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इ
ति प्रसिद्धेः फलमनभिसंधायेति सात्त्विकत्वात्तदितीत्यत्रापि सा
मर्थ्यादभिसंधायेति लभ्यते तेन फलमनभिसंधाय तदित्यभिसं
धाय क्रियाः प्रवर्तंते इत्यन्वयोपि सुलभ एव तदिति ब्रह्माभिधा
नमुच्चार्येति भाष्योपि उदाहृत इति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुष्ठाना
गनमस्तु इत्यभिप्रायेण व्याख्येयं उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसं
धानार्थत्वादिति दिक् २५

श्री॰ गी॰ टी॰ सं

आनंदीटीका १३

तच्छब्देनसनाम्नाब्रह्मणःपरामर्षः तदिति ब्रह्मार्पणाय फलमनभिसंधायमोक्षकांक्षिभिः यज्ञादिक्रियाः क्रियंतेइतिज्ञानकर्मसमुच्चयोनिगमितः ॥२५॥

रामकंठटीका १४

११ किंच तदित्येनमंत्रपदमविनश्वररूपप्रत्यवमर्शार्थमुदाहृत्य पूर्ववदुश्चर्यापवर्गार्थिभिः सात्विकैर्दैवसर्गभाग्भिर्यज्ञादिकाः क्रियाः क्रियंतेनतुक्षीयंतेकथं फलंस्वर्गादिविनश्वरभोगलक्षणंसिद्धिमनभिसंधायासंकल्प्यनेहिनिसनिरुपमानंदमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकैककफलमभिकांक्षिणः अपिच २५ ॥

लासिकी[illegible]टीका १५

किंच तत्त्वमसीतिश्रुतेःप्रसिद्धंतदितिमंत्रपदंसर्वनामरूपंपरोक्षस्यब्रह्मणःप्रतिपादकमुच्चार्य तद्ब्रह्मप्राप्नुयामित्येवमुद्दिश्य फलंस्वर्गाद्यनभिसंधायासंकल्प्यविविधायज्ञदानतपोक्रियामोक्षार्थिभिःमुद्रचित्तैःक्रियंतेनतुक्षीयंते ॥२५

[illegible] २५ ॥

पंचोले टीका

द्वितीयंतदितिनामस्तौति तदिति मोक्षकांक्षिभिर्मुमुक्षुभिर्यज्ञतपःक्रियाः चान्यत् विविधादानक्रियाःफलमनभिसंधायतदिति ब्रह्माभिवादनं उच्चार्यक्रियंते २५ ॥

ग्रणवीरसमभिद्योतिनी

एवंप्रथमंनामप्रशंस्यद्वितीयंस्तौति तदिति उदाहृत्येति पूर्वस्मादनुषक्तं तदिति ब्रह्मनामोच्चार्यस्वर्गादिकेक्रियाफलं

वासंकल्पमोक्षकांक्षिभिः मोक्षः परमेश्वरसायुज्यलक्षणस्त
मभिलषद्भिः देवादिप्रकारभिन्ना यज्ञादिक्रियाः क्रियंते न्वडी
यंते भवतापि तथैवाचरणीयाः इति तात्पर्यं २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

100

भाषाअनुवादटीका

तीसरे नाम की प्रशंसा करते हैं इस स्थल मे पूर्वोक्त ओं शब्द
के साथ तत्पद का सम्बन्ध है शुद्ध चित्त मुमुक्षु पुरुषों की अ
कृत फल रूप कामनाब्रह्मरूप यज्ञ आदि क्रिया तत् शब्द
उच्चारण पूर्वक की जाती हैं इसी से चित्तशुद्धि के द्वारा फल
सङ्कल्प त्याग पूर्वक मुमुक्षुत्व सम्पादकत्व हेतु से तत् शब्द
का निर्देश करना भी प्रशस्त है २५

दोहा

तत् पद फल की चाह बिन यज्ञ तप कर्म द्विजोय दानकि
यादिक विविध हू मुक्तिकामकरें सोय २५॥

101

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रश
स्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६

शांकरभाष्य टीका १

ओंतत्सदित्योर्विनियोग उक्तोऽथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः क
थ्यते सद्भाव इति सतः सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि
तथा साधुभावे असद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्
साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्राह्मणैः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभि
धीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्य
ते प्रयुज्यत इत्येतत् २६

आनंदगिरिकृत टीका २

हतमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह ओंतत्सद्योरिति २६

स्वामिकृत टीका ३ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति द्वाभ्यां सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिव सत्ता अस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादिः श्रेष्ठ इत्यस्मिन्नर्थे सदिति अयं शब्दः प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगलिके [illegible] विवाहादिके कर्मणि च सदिदं कर्मेति सच्छब्दः युज्यते प्रयुज्यते संगच्छते वा २६

विनीयं[illegible] सर्वस्यानुषंगः तदिद
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पैशाचभाष्य टीका ४

किंचास्मिन् सद्भावे असतः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधुभा
वे असत एवं असद्वृत्तस्य सद्वृत्ततायां कर्तव्यायां ओंतत्सदिति ब्रह्मणो नि
र्देशत्रयं प्रयुज्यते प्रयोक्तुमित्यर्थः २६

रामानुजभाष्य टीका ५

सदिति सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे सर्ववस्त
षु सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते लोकवेदयोः तथा येनकेनचित्पुरुषेणा
नुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि सत्कर्मेदमिति सच्छब्दो
युज्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

गी. स.

स्यार्थं २६

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति सद्भावे अस्तित्वे देवद
त्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्येतस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य
पुत्रादि श्रेष्ठमित्येतस्मिन्नर्थे सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते तथा प्रश
स्ते विवाहादिमांगलिके कर्मणि सच्छब्दो युज्यते २६

वनमाली टीका ८

सच्छब्दं व्याचष्टे सदिति सद्गुणत्वात्सदेकाकारत्वाद्ब्रह्म सच्छब्देनो
नाम सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे साधुभावे साधुत्वे शिष्टैः प्रयुज्य
ते तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्य
मानत्वं कर्त्तव्यमेतदित्यर्थः तथा सद्भावसाधुभावयोरिव
प्रतिबंधेनाशुफलजनके मांगलिके कर्मणि विवाहादौ सच्छ
ब्दो हे पार्थ युज्यते तस्मादप्रतिबंधेनाशुफलजनकत्वं वैगुण्य
परिहारेण यज्ञादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्तमेतदित्यर्थः २६

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

अथैतेषां वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञादिकर्मणां च सच्छब्दस
म्बन्धं वक्तुं लोके वेदे च तस्य बहुत्पत्तिप्रकारमाह सद्भाव इति सद्भा
वे हे पार्थ सद्भावे ब्रह्मत्वे विद्यमानत्वे वा साधुभावे च ब्रह्मात्म
कमिदं सर्वमिति ज्ञानेन वा त्वमंगलत्वे वा श्रेष्ठत्वे वा सदित्येतत्पदं
प्रयुज्यते तेन तदभिधायकेन यासंगच्छते तथा प्रशस्ते उपनयन
विवाहपुत्रोद्भवादिमांगलिके कर्मणि सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्य
ते संगच्छते इत्यर्थः पार्थेति संबोधनेन मत्पितृष्वसस्समंज्ञानभ
क्तिमत्याः मत्कर्मकर्त्र्याः पृथायाः त्वं पुत्रोऽसि अतस्त्वमपि साधु
भावत्वे सत्कर्मकर्तृत्वे स्यात् सत्त्वे शंकां मा कृथा इति सूचितं
२६

मधुसूदनी टीका १०॥

॥ तृतीयं सच्छब्दं व्याचष्टे द्वाभ्याम्॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्ब्रह्म
णो नाम सद्भावे अविद्यमानत्वशंकायां विद्यमानत्वे साधुभावे
च असाधुत्वशंकायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः तस्माद्वैगुण्य
परिहारेण यत्तादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं तम्
मेतदित्यर्थः तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्ते अप्रतिबं
धेनाशु सुखजनके मांगलिके कर्मणि विवाहादौ सच्छब्दो हि
पार्थ युज्यते तस्मादप्रतिबंधेनाशु फलजनकत्वं वैगुण्यपरि
हारेण यत्तादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्ततरमेतदित्यर्थः २६

सदानंदी टीका ११

सदेवेति श्रुतौ नाम सदिति ब्रह्मणो हरेः तदसत्यत्वशंकायां सद्भावे
सत्प्रयुज्यते १ तथासाधुत्वशंकायां साधुभावे प्रयुज्यते २ सर्वमं
गलहेतुत्वाद्यतो मांगलिके विले तस्मादप्रतिबंधेन सुखहेतुत
यासत्कृतं उच्चार्यमाणमायाति फलं सन्नाम तद्धरेः अहो श्रीमद्ध
रेर्नाममहिमा येन निरंकुशः ५ सदेव सोम्येदमिति श्रुतौ श्रुतं
विना हरिं नैव विकारनामभिः सदित्युदीर्य्यैव हरिं सुधीर्भजे
दसत्त्वसत्ताप्रदमध्यगादिषु २६

नीलकंठी टीका १२

श्रोतव्यब्रह्मयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां
सद्भावे इति सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः सदि
देकर्मेति प्रशस्ते कर्मणि सन्तत्वे वैदिकत्वाद सद्वेति सच्छब्दः
प्रयुज्यते आस्तिकैः २६

आनंदी टीका १३

सद्भावे नित्यत्वे साधुभावे शोभनीयत्वे कीर्तनीयत्वे २६

रामकंठी टीका १४

अपि च सतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वं तस्मिंस्तथा साधुभा
वे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्नित्येतयोरर्थयोः सत्

श्री॰ गी॰ टी॰ से

दित्येतन्मंत्रपदंवाचकत्वेनप्रयुज्यते तथाप्रशस्तेन्यायसि
द्धेकर्मणिव्यापारविशेषेसच्छब्दोवाचकत्वेनगीयतेश्रा
व्यते ॥ २६ ॥

लालितकीव्रतटीका १५

किंच प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दः पार्थयुज्यते सदेवसोम्येद
मग्रआसीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतन्मंत्रपदंसद्भा
वेऽविद्यमानत्वशंकायांविद्यमानत्वे साधुभावेचसाधु
त्वशंकायांसाधुत्वेचसर्वैर्जनैःप्रयुज्यते तथाप्रशस्तेमां
गलिकेविवाहादौकर्मणिसदिदंकर्मेत्येवंप्रयुज्यतेसर्वैः २६
॥ २६ ॥

पंचोले टीका

सच्छब्दस्यविनियोगमाह सद्भावमिति हेपार्थसतोविद्य
मानस्यपुत्रादेः सद्भावेसाधुसद्वृत्तायांसदित्येतद्ब्रह्मणो
भिधानंप्रयुज्यतेतथाप्रशस्तेकर्मणिविवाहादौसच्छब्दःप्र
युज्यते २६ ॥

रत्नवीरसमिद्दीपिनी

तृतीयंप्रशंसितमाहद्वाभ्यां सद्भावइत्यादि सद्भावे सत्त्वयमा
लोऽस्त्येवंरूपेनित्यत्वेऽस्तिदेवदत्तस्यपुत्रइत्येवंरूपेऽस्तित्वेच
तथासाधुभावेसत्त्वयमित्येवंरूपशोभनत्वेसदित्येतच्छ
ब्दनामप्रयुज्यते तथाप्रशस्तेन्यायसिकर्मणिमांगलिकव्या
पारेसदिदंकर्मेत्येवंरूपेसच्छब्दोयुज्यते प्रयुज्यतेसंगच्छते
वेत्यर्थः २६ ॥

मधुभाष्य

२६ ॥

भाषाअनुवादटीका

सत् शब्द प्रसस्त है यह दो श्लोक से कहते हैं कि सत भाव क
हे अस्तित्व ग्रौर साधुभाव कहे साधुत्व इन दोनो अर्थ को स
त् शब्द कहता है ग्रौर हे अर्ज्जुन प्रसस्त कहे माङ्गलिक
विवाहादि कर्म्म मे भीयह सत् कर्म्म इन विषयोंमे सत् शब्द
का प्रयोग योग्य है ग्रौर मङ्गलादि अर्थको भी कहता है २६

दोहा

सतभाव साधुभाव महि सत दि प्रयुज्यत होय प्रशस्त
कर्म में पार्थ त्यों सतवच प्रयुज्यत सोय २६॥

104

यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते क
र्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते २७

शांकरभाष्य टीका १

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थि
तिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चैवं तदर्थीयं यज्ञदानत
पोर्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीय
मित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत् यज्ञदानतपआदिक
र्म असात्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोभिधानत्रयप्र
योगेण सगुणं सात्विकं सम्पादितं भवति २७

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्ञइति नामत्रयोच्चार
णेन साद्गुण्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति तदेतदिति २७

स्वामिकृत टीका ३

किंचयज्ञेति यज्ञादिषुचयास्थितिस्तात्पर्येणावस्थानंतदपिसदि
त्युच्यते यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्मार्थःफलंयस्यतत्त
दर्थंकर्मपूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेपरंगमालिका
दिक्रियातत्सिद्धेयथद्भत्कर्मक्रियतेउद्यानशालिक्षेत्रधनार्जना
दिविषयंकर्मतदर्थीयंतस्यातिव्यवहितमपिसदेवाभिधीयतेय
स्मादेवमतिप्रशस्तंतन्नामत्रयंतस्मादेतन्नाम
त्रयंसर्वकर्मसाद्गुण्यायकीर्तयेदितितात्पर्यार्थः अत्रचार्थवादा
न्नुपपत्त्याविधिःकल्प्यते विधेयंस्तूयतेचेतिन्यायात् अपरेत्वप्र
वर्तन्तेविधानाकांक्षःकिंयेनमोदकानितिभिरित्यादिवर्तमानापदे
शःसमिधोयजतीत्यादिवद्विधित्वयापरिणमनीयइत्याहुःतन्न
सद्भावेसाधुभावेचेत्यादिषुप्राप्तार्थत्वात्रसंगच्छतेइतिपूर्वो
क्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी २७

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰

स्वार्थेकप्रत्ययः

105

पिशाचभाष्यटीका ४

किंचान्यत् यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः नैरंतर्येण प्रवृत्तिस्स्याद्यदा सा
ध्या भवति तदा तेन तत्सदिति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते नैरंतर्येण निर्दि
ष्टत्वमित्यर्थः कर्म चैव तदर्थीयं कर्म यज्ञदानतपस्स्वाध्यायलक्ष
णं तदर्थीयं तदर्थी[illegible]यं [illegible] तदर्थीयदा क्रियते तदा ब्रह्म ने
न पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयते अभिधातव्यमित्यर्थः २७

रामानुजभाष्यटीका ५

यज्ञ इति अथ वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः
कल्याणतया सदित्युच्यते कर्म च तदर्थीयं त्रैवर्णिकार्थीयं त्रिव
र्णाभ्योहितं यज्ञदानादिकं सदित्येवाभिधीयते तस्माद्वेदा वैदिका
नि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्च ओंतत्सदिति श
ब्दान्वयलक्षणा नावेदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता वेदितव्याः २७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible] निर्देशः सं [illegible]
[illegible] संबंधमन्वीकार्यं [illegible]
नि सर्वेनाम [illegible] विशेषपरामर्शमा
[illegible] फलानभिसंधाने [illegible] अभिसंधानस्याविशे
षपरिग्रहमेतेषां [illegible] फलविशेषा [illegible]
[illegible] सदित्यनु
याश्चात्मप्रशंसाभिधीयते क्रियमाणमपीदं यज्ञादिकं दृष्टमिति
बुद्ध्या क्रियमाणं तामसत्वमेति विशिष्टफलाभिसंधानेन वा क्रि
यमाणेन च सत्त्वं यथा[illegible]यकमिति तस्मात्कर्तव्यमिति मन्वाना यज्ञा
दिकं न वाणा अपि न बध्यन्ते अनेनैवाभिप्रायेण द्विपर्वणोक्तं न पा
न कल्को ध्ययनेन कल्कः स्वाभाविको वेदविधिने कल्कः प्रस
भं विग्राहरणेन कल्कस्तामेव भावोपहतानि कल्क इति कल्का
वंचकः स्वाभाविक इति आलेपेन निष्कारणं षडंगो वेदोध्येत

स्वमिति प्रसत्वशास्त्रलोकप्रसिद्धया चेष्टया भावेन सत्वादिगुण
त्रययोगिनाविचित्तेनोपहतात्मेतात्मे .. ववेधकानिनात्मपेतिता
त्पर्यम् अतोयत्तादियावच्छरीरभाविनपाकार्यमेव तदर्थं हि
तमकर्मस्त्रजनादि यदिवाशेमित्यनेनसम्यपशांतसमस्तप्रप
चे नदित्यनेनोद्गियमानविश्वतरंगपरामर्शमात्रात्मकेच्छास्वा
तंत्र्यस्वभावं सदित्यनेनेच्छास्त्रानेश्वभरविजृंभमान?भेदके
पूर्णत्वेपितावच्छिन्नस्वभावतयाभवनमितिप्रतिपाद्यते तथा
वोक्तं सद्भावेसाधुभावेचेतितेनपरमप्रशांतेरूपे पुरस्कृत्यादि
त्मायियदातितरशात्मकेच्छातरंगसंगतेचमध्येक्तं दानयज्ञ ऽत्य
तपः क्रियाकारककलापपरिपूर्णायच्चरमंवपुरिदमलमि
तमेतत्त्वलसमंवितयमनर्गलस्यस्वाभाविकेरूपमितिक
ऽकै स्याकिंकथं कृतः कैर्नफलंस्यादिति २०

परमार्थप्रपा टीका १

किंचयत्तइति यज्ञेतपसिदानेचवस्थितिस्तात्पर्येणावस्थानेनतद
पिसदित्युच्यते यस्यैवदंनामत्रयंसएवपरमात्मेत्यर्थः तथातदर्थी
त्त॰ यंयत्तत्कानतपोनिमित्तं पुत्रोपहारगृहागमपरिमार्जनोद्युन ध्वज
पताकादिनद्योपवनदेवधनार्जनादियत्कर्मक्रियतेतत्तु सदित्ये
वाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रशस्तेनामत्रयंतस्मादेतत्सर्वंकर्म
ब्राह्मणार्थकीर्तयेदितितात्पर्यार्थः नायमर्थवादः किंतुब्राह्मणो
नामनिर्देशस्यातिमाहात्म्यादिभिरेवकल्प्यते २१

वनमाली टीका ८

यज्ञेतपसिदानेचयास्थितिः तत्परतयावस्थितिर्निष्ठासापिसदिति
ब्रवते शिष्टैः कर्मचैवतदर्थीयंतेषुयज्ञदानतपोरूपेष्वर्थेषुभवं
तदनुकूलमेववकर्मयद्वायस्यब्रह्मणोनामेदंप्रशस्तंतत्तदेवार्थो
विषयोयस्यतत्तथापरंब्रह्मज्ञानं तदनुकूलंकर्मतदर्थीयं वास्य
पणावुद्ध्याक्रियमाणंकर्मवातदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते तस्मा

श्री॰
गी॰ टी॰
सं॰

106

त्सदितिनामकर्मवैगुण्यापनोदनमप्रशस्ततरं २७

उत्तमवैजयन्ती टीका १

किंच यत्तेतपसीतिश्रुतः कारणात्तेषां वैदिकानां त्रैवर्णिकानां य
ज्ञेतपसिदानेचयास्थितिस्तात्पर्येणावस्थानं तदपिमंगलतया
सदित्युच्यतेच पुनस्तदर्थीयंयस्येदमीनत्सदितिनामत्रयंतद
र्थीयंकर्मसदित्येवाभिधीयते यस्माद्धेतोर्वैदिकाब्राह्मणाप
लक्षितास्त्रैवर्णिकार्थीयंकर्मसदित्येवाभिधीयते यस्माद्धेतोर्वैदि
काब्राह्मणोपलक्षितास्त्रैवर्णिकावैदिकानित्यंकर्माणिचेतेस
र्वेयेमादिनामत्रयसंबंधेनैवप्रशस्ततराण्यस्मात्समाम्नातमि
त्तिनामत्रयंसदैवकीर्तनीयमित्येवकाराभिप्रायः २७

मधुसूदनी टीका १

यज्ञेतपसिदानेचयास्थितिस्तत्परतयावस्थितिर्निर्दिष्टासापिस
दित्युच्यतेविद्वद्भिः कर्मचैवतदर्थीयंयज्ञदानतपोरूपबंधे
षुभवंतद्वत्कलमेवचकर्म अथवायस्यब्रह्मणोनामेदंप्रस्तु
तंतदेवार्थोविषयोयस्यतत्तदर्थंशुद्धब्रह्मज्ञानेनतद्वत्कलंक
र्मतदर्थीयंभगवदर्पणबुद्ध्याक्रियमाणंकर्मवातदर्थीयंसदि
त्येवाभिधीयते तस्मात्सदितिनामकर्मवैगुण्यापनोदनसमर्थं
प्रशस्ततरं यस्यैकैकोवयवोपीनाहशः किंवक्तव्यंतुत्समुदायस्य
ॐतत्सदितिनिर्देशस्यमाहात्म्यमितिसंपिंडितार्थः (ययात्स्वादि
नाशास्त्रीयविधिमुत्सृज्यश्रद्धयान्वितयैवहइव्यवहारमात्रेण
यततपोदानादिकुर्वतांप्रमादाद्वैगुण्यप्राप्तेगतंत्सदितिब्रह्मनि
र्देशेनतत्परिहारस्तेषांश्रद्धयाननयाशास्त्रीयविधिमुत्सृज्यका
मकारेणयत्किंचियत्तादिकुर्वतामसुराणामपितेनैववैगुण्यपरि
हारः स्यादितिकृतंश्रद्धया सात्विकत्वहेतुभूतयेत्यत्रयाह २७

सदानंदी टीका १

यज्ञेतपसिदानेचयानिष्ठातत्परतात्मिका सासदित्युच्यतेमितैस्त्रैव

ध्येषु मखादिषु १ भवंतदनुकूलेवकर्मसच्छब्दाभिधीयते अथवाय
स्यनामेदंब्रह्मणः प्रस्तुतंपरं २ तदर्थोविषयोयस्यब्रह्मज्ञानस्य
ततथा ब्रह्मार्पणधियाकर्मक्रियमाणंविशुद्धये ३ तदर्थीयं
सदित्येवंप्रशस्तमभिधीयते यस्मैकेकोप्यवयवः प्रशस्तोहि
हृशोमतः ४ किंपुनस्तस्यसर्वस्यवाच्यमाहात्म्यमद्भुतं ५ य
त्नादौसत्तदीरणाद्भगवतोनामोंतदित्यादिकं प्राङ्गुणंकृतंय
देगविकलंछेयंसुरोपासकैः तेयेवेदविदांरहस्यमखिलंना
मार्थतोयत्परंतच्छ्रीकृष्णमहाभिधंममतोभूयान्नवःस्वर्थतः म८

नीलकंठी टीका १२

२७
किंच यज्ञादौस्थितिर्निष्ठासदितिसमीचीनेतिउच्यते तदर्थः
सच्छब्दार्थोब्रह्मतदीयंतदर्थंकृतंतदर्थीयंपरमेश्वरप्राप्त्यर्थं
कृतंकर्मसदित्येवसमीचीनमित्येवाभिधीयतेलोके तदेव
असात्त्विकंविगुणंवायज्ञादिकंश्रद्धापूर्वकंब्रह्मणोभिधानत्र
योच्चारणेनसात्त्विकंसद्गुणंवसंपादितंभवति २७

आनंदीटीका १३

एवंश्लोकार्थानुगमेनसात्त्विकतयाकृतिविहितेषुय
ज्ञादिषुस्थितिःसदितिचनित्याशोभनाप्रशस्ताचेत्यु
च्यते तदर्थीयंतस्यसद्रूपस्यपरमेश्वरस्यार्पणनिमि
त्तंक्रियमाणंकर्मसदित्युच्यते नित्यंशोभनंप्रशस्तंचो
च्यते २७ ॥

रामकंठीटीका १४

+ यत्नपरमतः
+यज्ञादिषुयथोक्तब्रह्मभावनामयीस्थितिःप्रतिष्ठे
हृपरमार्थसतीपरमशोभनासदितिप्राहुर्नानेनोक्त
तेप्रतिपाद्यते तदर्थीयंयज्ञादिप्रयोजनंकर्मप्रश
स्तोव्यापारविशेषःसदित्यनेनैवपदेनकथ्यते एवंमो
तै८

श्री॰ गी॰ टी॰ सं॰

107

त्ताकांक्षिणां सात्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्मसमापत्ति
हेतुं स्थितिं प्रतिपाद्येदानीमासुराणां संसारबंधहेतुं
चैतद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह २७ ॥

लाक्ष्मिकी [illegible]टीका २५

किंच यज्ञादिषु च या स्थितिस्तात्पर्येणावस्थानम् तदपि सदि
त्युच्यते विद्वद्भिः तदर्थीयं यज्ञाद्यर्थं हितकर्मार्जनादि त
दपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादस्य नाम्नो ब्रह्मस्वापि स
गुणत्वापादनं लोके प्रसिद्धं किं पुनः ॐ तत्सदिति समस्त
स्य वक्तव्यम् तस्माद्वैतन्नाम यज्ञादौ सात्विकत्वनिष्पत्त्य
र्थमवश्यमनुस्मार्यम् अश्रद्धया तामसानां श्रीगीताशास्त्रा
र्थावबोधे त्यक्तमनधिकृतत्वप्रतिपादनाय तेषां कर्मा
ण्यनर्हत्वान्न किंचिदुपकारकमित्याह २८ ॥

पंचोलेटीका

यज्ञ इति यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि दाने च या स्थि
तिः सा सदिति विद्वद्भिरुच्यते च पुनः तदर्थीयं यज्ञदानत
पोर्थीयं कर्म सदित्येवाभिधीयते अथवा त्रयाणां शब्दानां
ॐ तत्सदित्येषां शब्दानां योर्थो ब्रह्मलक्षणः तदर्थीयं कर्म त
दपि सच्छब्देनोच्यते २७

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

यत एवमभिधायकः सच्छब्दस्ततो यज्ञादिक्रियासु स्थितिः
प्रतिष्ठा सदित्युच्यते तदर्थीयं तस्येश्वरस्य प्रीणनार्थमन्यत्
स्ववर्णोचितं कर्म सत्फलमेव भवतीत्यतः सदित्यभिधीयते कथ्य
ते अश्रद्धया हुतमित्यत्रानुपजनीयं तथा च सदित्येतन्नाम्नोच्चार्या
नुष्ठीयमाने यज्ञादिके सत्फलमेव भवतीत्यतस्तयापि तच्छ्रेवा
नुष्ठेयमिति तात्पर्यम् २७ ॥

मधुभाष्य

२०॥

१०८

और यज्ञ तप दान मे जो स्थिति कहे इन का तात्पर्य जानि कर अवस्थान है उसको भी विद्वान जन सत कहते हैं औ परमात्मा के अर्थ अथवा यज्ञ तप दान के अर्थ जो कर्म किये जायें वे भी सत कहे जाते हैं जो ये यज्ञ दान तप आदि कर्म परमात्मा की सेवा के अर्थ जो कर्म सब असात्विक किम्वा विगुण अङ्गहीन भी होये पर श्रद्धापूर्वक किये होये और ब्रह्मके नाम जो ओं तत इन से युक्त किये होये तो सगुण सात्विक होते हैं २७

दोहा

यज्ञ तप दानहि में स्थिति सत यह कहियत जोय कर्महि
ईश्वर अर्पण सत यह कहियत सोय २७ ॥

109

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् असदि
त्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह २८ इतिश्री
भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग
शास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेत्रिगुणविभाग
योगोनामसप्तदशोध्यायः १७

शाङ्करभाष्यटीका १

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात् अश्रद्धये
ति तस्मात् अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्ध
या तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत् स्तुतिन
मस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्
पार्थ न च तद्बहुलायासमपि प्रेत्य फलाय नाऽपीहार्थं साधुभिर्निन्दि
तत्वादिति २८ इति शाङ्करभाष्ये सप्तदशोध्यायः १७

आनन्दगिरिकृतटीका २

अश्रद्धावितस्यापि कर्मणो नामत्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये श्रद्धाप्राया
संस्यादित्याशंक्याह तत्र वेति समभीप्सा प्रकृते यत्तादिरस्मते स
र्वं यत्तादि सगुणमिति शेषः तस्मात्तं साधयति मत्प्राप्तीति
ऐहिकामुष्मिकं वा फलमश्रद्धितेनापि कर्मणा सम्पत्स्यते
कुतोऽस्यासत्त्वमित्याशंक्याह न वेति तस्योभयविधफलाहेतुत्वे
हेतुमाह साधुभिरिति निन्दितं हि साधवः श्रद्धारहितं कर्म अतो
नैतदुभयफलोपयिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि
श्रद्धावतां श्रद्धया सात्विकत्वादिवैविध्यभाजां राजसतामसाहा
रादित्यागेन सात्विकाहारादिसेवया सत्वैकशरणानां प्रणवमपि
यत्तादिवैगुण्ये ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां
श्रवणादिसामग्रीसम्पाततत्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्ति
रितिस्थितं २८ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तदशोध्यायः १७

श्री·
गी·टी·
से·

110

...मिकृत टीका ३

इदानीं सर्वकर्मस्वश्रद्धयैव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतं सर्वं निंदति अ
श्रद्धयेति अश्रद्धया हुतं हवनं दत्तं दानं तपस्तप्तं निर्वर्तितं यच्चान्य
दपि कृतं कर्म तत्सर्वमसदित्युच्यते यतः तन्नैव परत्र लोकान्तरे
न फलति विगुणत्वात् नो इह न वास्मिँल्लोके फलति अयशस्कर
त्वात् रजस्तमोमयीं त्यक्त्वा श्रद्धां सत्वयो श्रिता नवत्तानेधिका म
रीस्यादिति सप्तदशोऽस्थितं २८ इति श्रीभगवद्गीतासुबोधिन्यां
टीकायां त्रिगुणविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

...शाचभाष्य टीका ४

अश्रद्धया नास्तिक्यबुध्या हुतं तेन यज्ञसंकृतं वा यत्स्वाध्यायादि त
दसदित्युच्यते न ह्याराधनमपि समस्तसदसत्त्वाराधनं न भवती
त्यर्थे बलादिभिः किं तदियत्राह न च तत्प्रेत्य न खलु परलोके
ऽपि तस्योपकारकं नो इह तस्मादिह देहे दानं तपः स्वाध्यायादि [illegible]
ल क्षणं कर्मफलसंगं त्यक्त्वा प्रकृतानपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपं
ध्यात्वा महत्या श्रद्धया तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थिभिरित्य
र्थः २८ इति पैशाचभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः १७

रामानुजभाष्य टीका ५

अश्रद्धयेति अश्रद्धयेति अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं यत् हुतं शास्त्री
यमपि होमादिकं असदित्युच्यते कुतः न तत्प्रेत्य नो इह न मोक्षाय
सांसारिकाय फलाय [illegible] अप्रासप्तमासरं कृत्स्नशास्त्रीयं
गुणतः पृथक्कलक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिधा सप्तदशोदितं २८
इति श्रीरामानुजभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः १७

...नवगुप्तकृत टीका ६

इदानीमश्रद्धावतः नाम सकर्म सर्वं श्रेयो निष्फलकारककलाप
संयोजनसमुपजनितप्रयासमात्रफलमेवेति सर्वथा श्रद्धाव
तानभाव्यमित्युक्त्वा [illegible]
[illegible] असदित्यप्रशस्तं तस्मान्न

शास्ते[illegible]कर्माणि यत्नमानानां सहैवैनं भवति शिवम् संग्रहोत्र
सपवकारकवेशः क्रियासेवाविशेषिणीत थापि विज्ञानव
तोमोक्षार्थे पर्यवस्यति २८ इति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे
सप्तदशोध्यायः १७

परमार्थप्रपा टीका १

अथाश्रद्धाहुतं सर्वं निंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धावेश्रद्धया
हुतं होमं दत्तं दानं तप्तं तपो निर्वर्तितं तपः यच्चान्यदपि पूर्वोक्तं कर्म कृ
तं तत्सर्वमसदित्युच्यते यतः प्रेत्य लोकांतरे न फलति वि
गुणत्वात् नेह वास्मिन् लोके फलं किंचिद् यशस्करत्वात् न
साधुजनसंमतः प्रधानाश्रद्धो न्यूनका सत्त्वमयी श्रद्धावेदित्य
ध्यायनार्थं तात्पर्यं श्लोकस्याचरणेन साक्षात्कारानुरूपं विधिवि
धुरधियः अश्रद्धया यत्ततदानाहारक्रिया दैवीविधगुणाव
शात्तत्फलं तेन लभंते तस्मै गुणानि हत्वं प्रभवति सतदोऽनसे
दृष्टाविवर्णीतेन बलापेणास्यादिदमिति दशमे समग्रक्तं
निरुक्तेऽधिष्ठानं २८ इति श्रीमद्देवतर्पदिनसर्ववित्रावि
तायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां श्रद्धाविवेको
नाम सप्तदशोध्यायः १७

[illegible]माली टीका ८

यद्वा लस्यादिनाश्रद्धया न तु शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य का
मकारेण यत्किंचिद्यस्तादि कृतं वर्णनामस्वरूपमपि तेनैव
वैगुण्यपरिहारः स्यान्न हि कृतं श्रद्धया साविकत्वहेतुभूत
येनतथाह अश्रद्धयेति अश्रद्धया यद्धुतं हवनं हुतं तप्तं दत्तं
यद्ब्राह्मणेभ्यः पतत्तपस्तमं यच्चान्यत्कर्मकृतं स्तुतिनमस्कारादि
तत्सर्वमश्रद्धयाकृतमसत् अतस्तन्नास्तीति निर्दिश्यते नन्वस
साधुत्वं प्राकृतेऽनेकश्रुतं सर्वं यातनदयायपत्वाच्छिलायां दत्तं करः
तस्मादिदमुच्यते हे पार्थ अश्रद्धया कृतं प्रेत्य परलोके फलति
विगुणत्वान्नापि बीजनकत्वात् नो इह नापीह लोके यशः सा
धुभिर्निंदितत्वात् अतएहिकामुष्मिकफलविकलत्वादश्रद्धा

श्री·
गी·टी·
सं·

111

कृतस्येति सात्विकाश्रद्धयैवसात्विकेयज्ञादिकुर्यादेतः कर्णा॰
स्त्रद्धयेताहशस्यैवश्रद्धापूर्वंकृतस्यसात्विकस्ययज्ञादेर्वैगुण्य
शंकायांबलनामानिर्देशेनसाद्गुण्यंसंपादनीयमितिभावः
नदेवमस्मिन्नध्यायेआलस्यादिनाहतशास्त्राणांश्रद्धयापू
र्वकेवलव्यवहारमात्रेणप्रवर्तमानानांशास्त्रानादरेणस्व
रसाधर्मेणश्रद्धापूर्वंकाम्यनिष्ठानेनवदेवसाधर्म्येणकिमस्वरा
देवावेत्यर्जुनसंशयविषयाणांराजसतामसश्रद्धापूर्वंकेराजस २८
तामसयज्ञादिकारिणोसुराःशास्त्रीययज्ञानसाधनानधिका
रिणःसात्विकश्रद्धापूर्वंकंसात्विकयज्ञादिकारिणोदेवाः
शास्त्रीययज्ञानसाधनाधिकारिणइतिश्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शनतद्
विनाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेनभगवतानिर्णयःकृतइति
प्रसिद्धं २८ इतिगीतायांसप्तदशः १७

समवैजयन्तीटीका १

नन्वसतोक्तानेविनासम्पदंकृयंत्तायनेरस्यपेतायामसद
माह अश्रद्धयेति अश्रद्धयासत्वाभावेयावन्नसत्वमोःत्वितया न
हुतंहोमःदत्तंदानंतपस्तप्तमनुष्ठितंयच्चान्यदपिकीर्तन
वंदनस्तवनार्चनादिकंकृतंतत्सर्वंशास्त्रीयमपिहोमादिके
कर्मासदित्युच्यतेसत्त्वेनेनिपंकथ्यतेकृतरस्यपेतायामाह
नचेति चशब्दोहेतौयस्मादश्रद्धयाकृतंतत्कर्मप्रेत्यपरलो
केस्वर्गादौमत्कोवानफलतिविगुणत्वात्तस्मादहष्टाद
न्व ष्टयोभावात् नोइहसंसारेपियशोभोगादिफलंनददाति
सत्सज्जननिंदाविषयत्वेनव्यर्थफलत्वात् गुणत्रयाद्विधाश्र
द्धातत्रसत्वमपीशुभा इतिसप्तदशेसंक्षेपोवदत्तेनमहम मा
२८ इतिश्रीमत्तत्वादींद्रकरीन्द्रकादंबदमकुमनातिप्रबल दम
करोटरवातिसयस्कुमारनारदनियमानंदसंततिप्रवर
प्रबलप्रतापपार्थसखमहिमाभिक्तकृष्णदासस्यात्रेवासि
नागीरिधारिदासेनविरचितायांश्रीमद्भगवद्गीतार्थकुसु
मवैजयंत्यांत्रिगुणविभागोनामसप्तदशोऽध्यायः १७

मधुसूदनीटीका १०

अश्रद्धया यद्धुतं हवनं कृतं यद्दत्तं यद्ब्राह्मणेभ्यः यत्तपस्त(प्तं)
यच्चान्यत्कर्म कृतं स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमश्रद्धया कृतमस
त् असाधु इत्युच्यते ॐ तत्सदिति निर्देशेन न तस्य साधुभावः श
क्यते कर्तुं सर्वथानादरणीयत्वाच्छिलायामिवाङ्कुरः तत्कस्मादसदि
त्युच्यते हे पार्थ हेतो (हे पार्थ हेतो) यस्मात्तदश्रद्ध
या कृतं न प्रेत्य परलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात् न
नो इह नापीह लोके यशः साधुभिर्निन्दितत्वात् अतएव हि कामुष्मि
कफलविकलत्वादश्रद्धाकृतस्य तस्मात्सात्त्विकाश्रद्धयैव सात्त्वि
कं यज्ञादि कुर्यादंतःकरणशुद्धये नाश्रद्धस्यैव श्रद्धापूर्वकस्यैव
श्रद्धापूर्वकस्य सात्त्विकस्य यज्ञादेः दैवाद्वैगुण्यशंकायां ब्रह्मणो
नामनिर्देशेन साद्गुण्यसंपादनीयमिति परमार्थः श्रद्धापूर्वक
मसात्त्विकमपि यज्ञादि विगुणं ब्रह्मणो नामनिर्देशेन सात्त्विकं सगु
णं च संपादितं भवतीति भाष्य तदेवमस्मिन्नध्याये आलस्यादिना ना
हं न शास्त्राणां श्रद्धापूर्वकं वृद्धव्यवहारमात्रेण प्रवर्तमानानां शास्त्रा
नादरेणासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेन च देवसाधर्म्येण कि
मसुरा अमी देवा वेत्यर्जुनसंशयविषयाणां राजसतामसश्रद्धापू
र्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणोऽसुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनान
धिकारिणः तथा सात्त्विकश्रद्धापूर्वकं सात्त्विकयज्ञादिकारिणस्त
देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति श्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शन
द्वारेणाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेन च भगवता निर्णयः कृत इति सि
द्धं २८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
स्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगव
द्गीतागूढार्थदीपिकायां त्रिविधश्रद्धानिर्णयो नाम सप्तदशो
ध्यायः १७ सप्तदशी टीका ॥
एवं यज्ञादिकं कर्म विगुणमपि सात्त्विकं भवतीत्यत एवादौ
श्रीमद्भगवता स्वयं प्रधानत्वेन संक्षिप्य यज्ञदानादिकर्मसन्न्य

श्री· गी· टी· से·

112

यतेनियतेसर्वंश्रद्धाहीनंमखादिकं यत्कृतंवेहुतंनवज्ञोदत्तंपात्रेभ्य
एवयत् ४ अनुष्ठितंतनपोयच्चकृतंस्नानादिकर्मयत अश्रद्धया
तं वतत्सर्वमसाधित्युच्यतेकृतद्श्रद्धाकृतंयस्मात्रामुत्रेदंफलम
पि अंगवैगुण्यतोपूर्वाजनकत्वेनहेतुना ९ नापीहास्तियशोलो
केनिंदितत्वात्साधुभिःअतोममत्वभिःश्रद्धासंपाद्यासाविकीत
या ० यज्ञादिकर्मकर्तव्यंविनष्टव्यात्मलभ्येय श्रद्धात्रैविध्यमादौ
सकलमखतपोदानसाद्गुण्यहेतोःॐतत्सन्नामवोक्तंश्रुतिवित
तफलंब्रह्मविद्याप्तिहेतुःश्रद्धाहीनंविनिंद्यसकलमपिकृतंयेन
संपोक्तमित्यंतेश्रीकृष्णसंज्ञंगुरूणामपिपरमगुरुंभूरिभावेनतोस्मि
रजस्तमोऽहंःखनिधानमाराध्यकासमाश्रित्यगुणविशुद्धं हरेःप
दांभोजयुगंसदैवध्यात्वेवमातोभवपाशवंधात् । नुत्राणमसाम
र्थ्यंवतांजनानांयज्ञादिषाद्गुण्यकरंहिविष्णोःनामत्रयंदोषगण
पहंतल्लोकेप्रमत्तःसततंमनेत अत्रापिनिर्णीतमिदंमतंयत्स
वैगुयज्ञादिषुनामविष्णोःप्रधानमस्तीत्यतएतदेवस्मृत्वाविमुच्ये
तविकल्पजालात् २९ इतिभावप्रकाशेश्रीमदानंदविदाकृतेश्र
द्धात्रैविध्यवोधोयपूर्णःसप्तदशोगतः १७

नीलकंठी टीका १२

सर्वत्रश्रद्धैवसाद्गुण्यहेतुरितिव्यतिरेकमुखेनाह अश्रद्धयेति हु
तंहोमःदत्तंदानं तपःतप्तंअनुष्ठितं कृतंअश्रद्धयाविहितंभगव
न्नामस्मरणमपियच्चान्यत्तत्सर्वमसत्यभावभूतमित्युच्यते पार्थ
अतएवतत्प्रेत्यमृत्वापरलोकेनोपयुज्यते इहअस्मिन्लोकेवा
नैनैवउपयुज्यते तस्मात्श्रद्धैवसात्विकीमानेवसर्वकामैःशर
णीकरणीयेतिभावः २८ इतिभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभारत
भावदीपेसप्तदशोऽध्यायः १२

एवंदैवसर्गभाजांसात्विकानांज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिंच
ह्ल ल्लिसमापत्तिहेतुंप्रतिपाद्यासुरसर्गभाजांतद्विपरीतांस्थि
तिंप्रतिपादयति अश्रद्धयासात्विकाःश्रद्धयाः इतरयोरा
जसतामसयोश्चअश्रद्धयापरमेश्वरार्पणंविनासर्वमसदिति
त्यमशोभनमप्रशस्तंचेतिसिद्धम् २८ इतिआनंदीटीका
गीतायांसप्तदशोध्यायः १७ ॥

ज्ञानस्यभजनाव्यभिचारिण्यश्रद्धयापरमार्थसद्ब्रह्मासंभाव
नयाऽऽगमयचहुतविधिर्योविहितस्तथादत्तंतपस्तप्तंदान
यसीअनुतिष्ठितं अन्यद्वास्तुतंकिंचनकृतंतत्सर्वमसदि
त्युच्यते नतत्त्वितस्यनापिशोभनंऽनोयतस्तदश्रद्धयानुष्ठितं
वस्तुनप्रेत्यनपरलोकेसत्वासाधुवा नचेहयतस्तत्फलस्यपा
रलौकिकस्यैहिकस्यवा विनश्वरत्वादसत्वमसत्वव्याधिदोष
योगाच्चासाधुत्वमतस्तथाविधैःकर्तृभिःकृतानांयज्ञादी
नांसंसारबंधलक्षणमसदेवफलंवोद्धव्यमितिदैवासुरस
र्गाभिव्यंजकयज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्यप्रयोजनंय
थोक्तसम्यग्ज्ञानलक्षणपरमरहस्यविषयाविषयविभाग
विस्तारंवेदितव्यमितोम् स्फीतालोकादिनस्तुविशिवद्या
नयत्साम्प्रदैवीवोरांरात्रिशिवमङ्गलयत्याहरीयश्रद्धास्थि
म् आत्मादित्संतमुदितमितःषोडशाध्यायशैलाइहदृष्टेव
गू द्वाभवतिभावितोविद्धवमोहनिद्रा २८ इतिश्रीमद्राजान
करामविरचितेवाक्यान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीता
विवरणेसप्तदशोध्यायः १७ ॥

श्री॰ गी॰टी॰ सं 113

अश्रद्धयानामसैः पुरुषैर्यद्धुतं हवनं कृतम् दानं दत्तं तपश्च
तप्तम् निवर्तितम् यच्चान्यत्कर्म नमस्कारवंदनादिकृतं
तत्सर्वमसदसाधित्युच्यते सद्भिः अतस्तस्य ॐ तत्सदिति नि
र्देशो नाधिसत्त्वं कर्तुं न शक्यते शिलामिवांकुरः अतस्ताम
सगीतार्थावबोधने सर्वथा न यत्न कर्तव्य एवेति यतस्तदस्य लो
कांतरे न फलति नो इह न चास्मिँल्लोके फलति अदृष्टहेतुत्वेना
पूर्वजनकत्वात् अनया भगवदुक्त्या ऐहिकमामुष्मिकं च
फलं कर्म साधयतीति गम्यते तथा चोक्तम् क्लेशमूलः
कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इत्येवम् देवसर्गपरीक्षा
यै भोजना[illegible]मलक्षयन् येऽस्मिँश्छ्रद्धागुणोद्देशानं वेदगु
णसागरम् २८ इति श्रीभगवद्गीताटीकायां वासवाख्यो
यां श्रद्धागुणनिर्देशो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

पंचोलेटीका

इदानीं सर्वकर्मसु श्रद्धयैव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धया कृतं सर्वं निंदति
अश्रद्धयेति यत् अश्रद्धया अग्नौ हुतं दत्तं ब्राह्मणेभ्यः कायक्लेशाय
यं णादि तपस्तप्तं कृतं चैतत् अन्यदपि अश्रद्धया स्तुतिनमस्कारादि
कृतं तत्सर्वमसदिति प्रसाधुरुच्यते तत्तद्वाया ममभिप्रेत्य परः
लोके फलाय न भवति न च लोके इहलोकोऽक्रियार्थमपि न भव
ति साधुभिः निंदितत्वात् २८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपा
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे पंचोलेटीकायां सप्तदशोऽध्या
यः १७ ॥

…वीरसमिद्बोधिनी ॥

एवं अश्रद्धेवसर्वकर्मणां प्रोक्तफलविधायिनीति व्यतिरेकेणदर्शी

यत्त्वश्रद्धयाहुतं तं निंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धयाफलविषयासंभा
वनया ईश्वरविषयासंभावनया वानुष्ठितानि यज्ञदानतपांसि
अन्यदपि साधारणं स्ववर्णोचितं कर्म असदिति कथ्यते नत्वैहि
कामुष्मिकोभयफलशून्यमित्यतस्त्वमपि श्रद्धयैव सर्वमाचर
न्यस्मात्सिद्धिमवाप्स्यसीति भद्रम् २८॥ इति श्रीरत्नावीरसमि
द्धोधिन्यां श्रीभगवद्गीताव्याख्यायां सप्तदशोध्यायः १७॥

मधुभाष्य

२८ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
गीताभाष्ये सप्तदशोध्यायः १७॥

114

भाषाअनुवादटीका

अब मनुष्य श्रद्धा पूर्वक कर्म्म मे प्रवृत्त होवे इस लिये अश्र
द्धा कृत कर्म की निन्दा करते हैं कि अश्रद्धा से होम तप
दान औ पूजा आदि कर्म जो किये जाते है उन को तामो
शिष्ट कहे भले लोग असत मात्र कहते हैं क्यो कि अरू
विफल होने से इन कर्म्मो का फल परलोक मे भी नही
होना है औ अयश करनेवाले हैं इस से यहलोक मे भी
कुछ फल नहीं है तो शरीर का क्लेश औ धन की खरावी
करने से भी क्या फल है अयश तो करके भी न करके भी
मिलेहोगा जो इस फल की इच्छा होय २८ इतिश्रीजगन्ना
थप्रभुकृपाविरचित मनभावनीभाषाटीकायांसप्तदशोध्यायः
१७

दोहा

तपतपयोकीयोजोय सो अस
बिनश्रद्धा आहुति दियो
तपार्थ कह्यो नहि परअरु कोहोय २८ ॥

125